

महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण.

प्रौढ विद्यार्थ्यांच्या उपयोगा करतां केलें.

११२ वर्षापूर्वकित
सातवी

ग्रंथकार

राव बहादूर, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर,

दक्षिणेंतील सरकारी शाळांचे माजी सुपरिंटेंडेंट,

व हुजूर डेप्युटी कलेक्टर; आणि हाल्लीं

मुंबईच्या युनिव्हर्सिटीचे फेलो, इ०. इ०.

महाराष्ट्र भाषाशास्त्र

सातवी आवृत्ति

या

सहावी आवृत्ति तपासन वाढविली

महाराष्ट्र

०४
संदर्भ

[या ग्रंथाचे सर्व हक्क ग्रंथकर्त्या कडेस.]

ग्रंथ

पुणे नगर वाचन मंदिर

122577

मुंबईत:

”छापखान्यांत छापिली.

शालिवाहन शके १८०१,

इशवी सन १८७९.

A GRAMMAR

OF THE

ARÁT, HÍ LANGUAGE

FOR

THE USE OF SENIOR STUDENTS.

BY

RÁO BAHÁDÚR, DADOBÁ PANDURANG,

**LATE SUPERINTENDENT OF THE GOVERNMENT VERNACULAR
SCHOOLS IN THE DECKAN, AND HOOZOR DEPUTY
COLLECTOR; AND NOW FELLOW OF THE
BOMBAY UNIVERSITY, &c. &c.**

**Seventh Edition, Revised, Improved,
and Enlarged.**

(All rights reserved.)

Gombay:

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

1879.

सातव्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

चाहू

शास्त्रा व्याकरणाची पहिली आवृत्ति शके १७५८ नांत म्हणजे
वै. वी सन १८३६ सांत छापून प्रसिद्ध झाली, ती गणपत
; गाजी यांच्या छापखान्यांत शिळाछापा वर छापिली होती.
।तर सुमारे आठ नऊ वर्षांत ती संपून तिच्या दुसऱ्या आवृ-
त्तीचें अगत्य पडल्या वर बोर्ड आवृ एड्युकेशन या नामानें
जी एतदेशीय लोकांत विद्याप्रसरण करण्याचें काम पाहण्या
करतां त्या काळीं सरकारानें सभा स्थापित केली होती, तिणें
त्या काळचे मोठे प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ परलोकवासी बाळ
गंगाधर शास्त्री यांच्या शिफारशीनें ती दुसरी आवृत्ति तयार
करण्याचें काम मी सुरतेंत असतां मला फर्माविलें. त्या वरून
मीं मोठ्या संतोषानें फार श्रम घेऊन इतर आपलीं सरकारी
कामें संभाळून जो थोडा वेळ सांपडे त्यांत सुरतेंत व पुढें मुं-
बईत आल्या वर एथें सिद्ध केली. ती त्या ग्रंथाची विस्तारानें
नवीच रचना करावी लागली; कारण, ती पहिली आवृत्ति मीं
फारच अल्पवयांत असतां रचिली होती; म्हणोन पुढें ती मला त्या
काळीं निर्वाहास केवळ अपुरतीशी वाटली. नंतर सन १८४६-
१७ सांत बाळ गंगाधर शास्त्री परलोकवासी झाले. आणि त्यांच्या
जागे वर सरकारानें माझी योजना केली, तेव्हां मीं मुंबईस आल्या
।र सन १८५० सांत ती दुसरी आवृत्ति छापून प्रसिद्ध केली.
। जुना इतिहास अलिकडेच्या लोकांस माहीत नसल्या मुळें
यां मध्यें परोत्कर्षासहिष्णु स्वभावाच्या काहीं मंडळीनें अलिक-
कडेस आमच्या विषयीं अशी कंडाळी उठविल्याचें आम्हीं
ऐकतों कीं मयत बाळशास्त्री यांचेच कागदपत्र आमच्या हातीं
लागल्या वर त्या वरून हें आझीं व्याकरण रचिलें, आणि आपल्या
नांवानें प्रसिद्ध केलें. वस्तुतः या विषया वर लिहिलेला त्या गृह-
स्थाच्या किंवा कोणाच्याही हातचा एक कागदाचा चिठोडाही

आम्हीं पाहिला नाहीं. त्यांत आमच्या लोकांचे कान तर अ एकादी परनिंदापर गप्प ऐकण्यास आ करूनच असतात, ते हें विरजण पडतांच तिचे ते गटागट घोट घेऊन मनांत जि लागले आहेत. तेव्हां अशा लोकांच्या शिकारींत सांपडलों अस जर आम्हीं आत्मसंरक्षण नकेलें तर हा आमचा दुर्लक्षतेचा दो पुढें आम्हासच उलटा मोठा बाधक होईल. ह्मणोन अशा लोकांच मुखें स्तब्ध करून आत्मसंरक्षण करणें हा स्वधर्म जाणून परम संकटानें हें पुढील परलोकवासी बाळशास्त्री यांचाच आम्हां विषयी साधारण, त्यांत विशेषेंकरून आमच्या या ग्रंथाच्या प्रथमावृत्ती विषयींचा कसा स्वाभिप्राय होता तो त्यानीच आपल्या स्वहस्त लिखित आम्हास दिलेल्या मानपत्रांत कळविला आहे; तो एथें प्रकट करण्याचें आतां अगत्य दिसल्या वरून प्रकट करितों;—

‘ I have known Dadoba Pandurang for many years. In the knowledge of the English language, general literature, and science, I consider him equal to the best educated natives of Bombay, while no one among them that I know of, is so well acquainted with the grammatical structure of the Marathi language. He is the author of a grammar* of that language, which is deservedly esteemed as the best work on the subject. His writing is correct and idiomatic, and is such as has not been acquired by any translator of English works, perhaps with one or two exceptions.’ * * * * *

30th April 1840.

(Signed) BAL. G. SHASTRI.

आतां बहुतेक लोक इंग्लिश भाषा समजतात; ह्मणोन या वरील लेखाचें भाषांतर करण्याचें एथें मला तादृश अगत्य दिसत नाहीं.

हे सरळमनाचे विद्वान गृहस्थ जर आजकाळ पर्यंत जिवंत असते तर ती सन १८५०सांतली प्रसिद्ध झालेली दुसरी आवृत्ति, आणि प्रस्तुतची आवृत्ति पाहून तेणेंकरून त्या काळ-

* This was the 1st lithographed edition of the grammar herein referred to, which contained 192 pages only.

आपल्या अभिप्रायास आतां किती बळकटी आली आहे या चारानें त्यांस फारच संतोष झाला असता यांत आम्हांस तिलप्राय शय वाटत नाहीं. अस्तु, या गोष्टीस नुक्तीं तीस किंवा पसतीस वें मात्र झालीं असावीं, इतक्यांत असें झणणें भागास कें आहे कीं, तो आतां परीक्षेचा काळही गेला, आणि ते स्वभावाचे व सरळ मनाचे परीक्षक व गुणग्राही पुरुषही गेले.

मागें ज्या पांच आवृत्त्या झाल्या, त्यांत जी विस्तीर्ण रूपानें प्रस्तावना प्रकट केली होती, तिची पुनरावृत्तिकरणें हालीं सोईवार नसल्या मुळें तसें या आवृत्तींत केलें नाहीं. तथापि तिची अनुवृत्ति एथें समजली पाहिजे. - दहा-हजार विद्यार्थ्यां मध्ये कोणा एकास कदाचित् ती वाचण्याची इच्छा झालीच तर त्याणें मागल्या आवृत्तींत वाचावी.

या खेपेस मागली सहावी आवृत्ति फार बारकाईनें शब्द-शः तपासून, ठिकठिकाणीं शोध घालून, नवे नवे अगत्याचे नियम, व अर्थाचीं प्रकाशनें, व एक दोन नवीं प्रकरणें प्रविष्ट करून, पन्नास पृष्ठांनीं हा ग्रंथ अधिक वाढविला आहे. मागली आणि ही आवृत्ति ताडून पाहिली असतां वाचकांच्या हें सहज लक्षांत येईल.

अलिकडेस मागल्या पंचवीस वर्षां पासून सर्व लोकांचा भर इंग्लिश भाषा शिकण्यांत फार वाढत चालल्या मुळें स्वभाषे विषयीं त्याच मानानें मोठी अनास्था वाढत चालली आहे; ही उघड अत्यंत शोचनीय गोष्ट माझ्या दृष्टी पुढें असतां, हा असा स्वभाषा सुधारण्या विषयीं व्यर्थ परिश्रम करणें हा माझा शुद्ध वेडेपणा आहे असें जरीं मला हस्तामलका सारखें ढळढळीत दिसत आहे, तरीं जीस मीं जननी प्रमाणें मानितों, त्या आपल्या स्वभाषेची शेवटपर्यंत सेवा केल्या वांचून माझ्यानें राहवत नाहीं.

मुकाम मुंबई, श्रावण शु ॥ ५,

शके १८०१, प्रमाथिनामसंवत्सरे.

मु ॥ २४ वी जुलै, इशवी सन १८७९.

दा० पां०

पुणे नगर बांधन मंदिर, पुणे.

दाखले अंक.....

संश्लेष.....

स्थानांक.....

दिनांक.....

शिंपत.....

अनुक्रमणिका.

खंड १ व्याकरणशास्त्राची व्याख्या आणि त्याचा उपयोग	पृष्ठ.
यां विषयी.	१
खंड २ वर्णविचार.	२
स्वर.	३
व्यंजनें.	७
भाग १ जोडाक्षरविचार.	११
भाग २ स्थानविचार.	१२
भाग ३ संधिविचार.	१४
विभाग १ अच्संधि अ० स्वरसंधि.	१५
विभाग २ हल्संधि अ० व्यंजनसंधि.	१६
खंड ३ शब्दविचार.	१९
भाग १ सविभक्तिकशब्दविचार.	२२
विभाग १ नामविचार.	२४
वर्ग १ लिंगविचार.	२६
वर्ग २ वचनविचार.	४०
प्रकरण १ पुल्लिंग....	४२
प्रकरण २ स्त्रीलिंग.	४५
प्रकरण ३ नपुंसकलिंग.	५४
प्रकरण ४ वचनसंबंधी स्फुटविचार.	५८
प्रकरण ५ उपात्यनियम	५८
प्रकरण ६ 'च 'ज इ० दंततालव्य	
वर्णां विषयीं नियम...	६०
वर्ग ३ विभक्तिविचार... ..	६२
प्रकरण १ पुल्लिंग नामें-अकारान्त	
७५, आकारान्त ७६, इकारान्त	
७८, उकारान्त ८०, ऋका-	

रान्त ८४, ओकारान्त ८४.	
प्रकरण २ स्त्रीलिंग नामें—अकारान्त	
८४, आकारान्त ८६, इकारान्त	
८७, उकारान्त ९०, ऋका-	
रान्त ९२, ए-ऐ-औकारा-	
न्त ९२, ओकारान्त ९३.	
प्रकरण ३ नपुंसकलिंग नामें—अका-	
रान्त ९४, इकारान्त ९५, उका-	
रान्त ९६, एकारान्त ९८.	
प्रकरण ४ उपांत्य वर्णांच्या ठायीं	
जे विभक्तिज्ञान्य विकार हो-	
तात त्यांच्या प्रकरणीं नियम.	९८
प्रकरण ५ 'च' 'ज' 'झ' आणि 'स' हीं	
अक्षरें ज्यांच्या अंतीं आहेत	
अशा शब्दां विषयीं नियम.	१०६
प्रकरण ६ विभक्ती विषयीं स्फुट	
विचार.	११३
७ विभाग २ सर्वनामविचार.	११५
वर्ग १ पुरुषवाचक सर्वनाम.	११६
वर्ग २ दर्शक सर्वनाम... ..	१२४
वर्ग ३ संबंधी सर्वनाम... ..	१२९
वर्ग ४ प्रश्नार्थक सर्वनाम.	१३१
वर्ग ५ सामान्य सर्वनाम.	१३५
८ विभाग ३ विशेषणविचार... ..	१४१
वर्ग १ गुणविशेषण.	१४२
वर्ग २ संख्याविशेषणें... ..	१४६
प्रकरण १ संख्यावाचकें.	१४६
प्रकरण २ संख्यापूरकें अ० क्रम-	
वाचकें.	१५०

प्रकरण ३ आवृत्तिवाचकें.	...	१५२
प्रकरण ४ संख्यांशवाचकें.	...	१५२
विभाग ४ क्रियापदविचार...	...	१५४
वर्ग १ सकर्मक क्रियापदें.	...	१५६
वर्ग २ अकर्मक क्रियापदें.	...	१५७
प्रकरण १ सकर्मक आणि अक- र्मक क्रियापदांचें विवेचन...	...	१५७
वर्ग ३ उभयविध क्रियापदें.	...	१६०
वर्ग ४ भावकर्तृक क्रियापदें.	...	१६०
वर्ग ५ सहाय क्रियापदें.	...	१६१
वर्ग ६ प्रयोजक क्रियापदें.	...	१६२
वर्ग ७ शक्यार्थ अ० शक्य क्रियापदें...	...	१६८
प्रकरण १ भेदविचार.	...	१७०
प्रकरण २ रूपविचार.	...	१७०
प्रकरण ३ प्रयोगविचार.	...	१७१
प्रकरण ४ अर्थविचार.	...	१७५
प्रकरण ५ काळ.	...	१७७
वर्ग ८ धातुसाधितशब्दविचार.	...	१८५
वर्ग ९ सहाय धातूंचें चालिवणें.	...	१९७
अस धातूंचें चालिवणें.	...	१९७
नस धातूंचें चालिवणें.	...	२२०
हो धातूंचें चालिवणें.	...	२२२
दे धातूंचें सर्व रूपां, सर्व भेदां, सर्व अर्थी, सर्व काळां, प्रथम पुरुषीं, चालिवणें.	...	२२९
वर्ग १० अवशिष्ट सहाय धातूं विषयीं विचार.	...	२४९

प्रकरण १ कर्मकर्तरिप्रयोगा वि-			
षयीं प्रासंगिक विचार. ...	२५६		
प्रकरण २ गौण अ० सिद्ध क्रियापदें.	२६०		
वर्ग ११ क्रियापदांचीं रूपें साधण्याचा			
प्रकार.	२६४		
वर्ग १२ क्रियापदां विषयीं आणखी			
स्फुट विचार.	२६९		
भाग २ अविभक्तिक किं० अव्ययें यां विषयीं विचार	२७२		
विभाग १ क्रियाविशेषण अव्ययें. ...	२७३		
विभाग २ उभयान्वयी अव्ययें. ...	२७९		
विभाग ३ शब्दयोगी अव्ययें. ...	२८२		
विभाग ४ केवलप्रयोगी अ० उद्धारवाची अव्ययें	२८४		
खंड ४ साधितशब्दविचार.	२८६		
भाग १ धानुसाधितें.	२८७		
भाग २ शब्दसाधितें.	२९८		
भाग ३ सामासिकशब्दविचार.	३१५		
विभाग १ द्वंद्व.	३१६		
विभाग २ तत्पुरुष.	३१९		
विभाग ३ कर्मधारय.	३२२		
विभाग ४ द्विगु.	३२३		
विभाग ५ मध्यमपदलोपी.	३२३		
विभाग ६ बहुव्रीहि.	३२४		
विभाग ७ अव्ययीभाव.	३२५		
विभाग ८ नञ् समास.	३२७		
विभाग ९ समासां विषयीं स्फुट विचार ...	३२७		
खंड ५ कारकविचार.	३२९		
भाग १ प्रथमा.	३२९		
भाग २ द्वितीया.	३३१		

भाग ३ तृतीया.	...	...	...	३३२
भाग ४ चतुर्थी.	...	...	...	३३४
भाग ५ पंचमी.	...	...	...	३३५
भाग ६ सप्तमी.	...	...	...	३३५
भाग ७ षष्ठी.	...	...	...	३३६
खंड ६ वाक्यरचना.	...	...	...	३३८

विशेष्यविशेषणसंबंधां विषयीं नियम १, २, ३, ४, २७.

संबंधी सर्वनामां विषयीं नियम ५, २८.

अकर्मक धातूंच्या प्रयोगा विषयीं नियम ६.

सकर्मक धातूंच्या प्रयोगा विषयीं नियम ७, ८.

कर्तृक्रियासंबंधा विषयीं नियम ९, १३, १४, १५.

स्त्रियांच्या आदरार्थी नपुंसक लिंगाच्या प्रयोगा
विषयीं नियम १६.

कर्मक्रियासंबंधा विषयीं नियम १०.

कर्तृक्रियाध्याहारा विषयीं नियम ११, १२.

वचननियम १७, १८.

विभक्तिनियम १९.

सामान्यरूपनियम २०, २१.

क्रियेच्या भेदानुसंबंधानें कर्त्यांच्या विभक्ती
विषयीं नियम २२.

लाप्रत्ययान्त भूतकालवाचक क्रियापदां विषयीं
विशेष नियम २३.

समासघटित शब्दां विषयीं नियम २४, २५.

वाक्यांत शब्दांची पूर्वापर योजना कशी असावी
या विषयीं नियम २६.

मुख्य आणि गौण वाक्यांच्या संबंधानें मुख्य
क्रियापदा विषयींचा नियम २९.

वाक्यशेषा विषयीं अ० वाक्यपूरण करण्या
विषयीं नियम ३०.

खंड ७ लेखनपद्धति...	...	...	...	३६८
भाग १ विरामचिन्हें	...	...	...	३७२
खंड ८ वाचनविचार	...	...	...	३८०
खंड ९ व्याकरणपदच्छेद करणें, अ० व्याकरण सांगणें.				३८४

महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण.

खंड १.

व्याकरणशास्त्राची व्याख्या आणि त्याचा उपयोग यां विषयीं.

१ व्याकरण ह्मणून एक शास्त्र आहे, जेणेंकरून भाषेचें तत्त्वज्ञान होतें, ह्मणजे तिचे आंतील नियम कळतात, तेणेंकरून शुद्ध कोणतें आणि अशुद्ध कोणतें, हें यथायोग्य समजतें.

या वरून जर कोणी पुसेल कीं, ' काय व्याकरण जाणल्या वांचून शुद्ध बोलतां येत नाहीं?' तर याचें उत्तर असें आहे कीं, आपली भाषा शुद्ध बोलण्यास जरीं व्याकरणशास्त्राचें विशेष अगत्य लागत नाहीं, तरीं जो त्याज विषयीं अज्ञान असतो, तो यद्यपि बहुवक्ता असला, आणि जरीं स्वतां अशुद्ध बोलत नसला, तथापि इतरांचें भाषण शुद्ध आहे किंवा अशुद्ध आहे, हें त्यास नीट दाखवितां येत नाहीं; त्या वेळेस तो गोंधळांत पडतो. तुम्हींच पहा कीं ज्या कोणास व्याकरणाचें ज्ञान नाहीं, त्यास जर कोणी त्याच्या भाषेंत एकादें अशुद्ध वाक्य ह्मणून दाखविलें आणि विचारिलें कीं, हें वाक्य शुद्ध आहे किंवा अशुद्ध आहे, तर तो अशुद्ध म्हणून सांगेल; परंतु ' कां अशुद्ध?' असा जर त्यास कोणी पुनः मश्रू केला तर त्याच्यानें त्या पुसणाराचें समाधान करवणार नाहीं. घटकाभर पहा, ज्याची स्वभाषा मराठी आहे, परंतु ज्यास व्याकरण म्हणून काय वस्तु आहे हें अगदीं ठाऊक नाहीं, अशा एका मनुष्यास पुसलें, कीं ' तीं मुलें

तेथें खेळतो,' हें वाक्य शुद्ध किंवा अशुद्ध ? तर तो म्हणेल कीं अशुद्ध, परंतु कां अशुद्ध असें विचारलें असतां त्याच्यानें यथायोग्य उत्तर देवणार नाही; कदाचिन् म्हटलें तर तो असें म्हणेल कीं, ' कां ह्मणजे तें कानांसच वाईट लागतें, असें कोणी बोलत नाही'; परंतु अशा उत्तरानें विद्वान् लोकांचें समाधान व्हावयाचें नाही. अहो, व्याकरण म्हणजे शास्त्र होय, आणि भाषा बोलणें ही केवळ व्यावहारिक आणि स्वाभाविक गोष्ट होय, म्हणोन या उभय गोष्टीं मध्ये फार अंतर आहे. शास्त्र हें व्यवहाराचें नियामक होय. या शिवाय स्वभाषेंत व्याकरणाचा एक मोठा उपयोग असा आहे कीं, त्याच्या योगानें सर्वांची भाषा, व लिहिण्याची पद्धति, एक पडून एतद्विषयक बहुतेक संशय दूर होतात. तसेंच, एकाद्या कठीण वाक्याचा अर्थ कोणा एकाच्या ध्यानांत यथास्थित आला किंवा नाही, हें जाणायाचें असल्यास त्याज कडून त्या वाक्याचा व्याकरणरूपानें पदच्छेद करवावा, म्हणजे जर त्यास यथास्थित अर्थ समजला असला, तर तो अर्थास अनुकूल असा पदच्छेद करील, नाहीतर चुकेल; सारांश, व्याकरण हें अर्थाचेंहि मोठेंच सूचक होय. आणखी स्वभाषे शिवाय इतर भाषा शुद्ध रीतीनें व त्वरित शिकायास या व्याकरणशास्त्राचा तर फारच आवश्यक उपयोग आहे.

२. व्याकरणाचे मुख्य भाग तीन आहेत; वर्णविचार, शब्दविचार, आणि वाक्यरचना.

खंड २.

वर्णविचार.

३ वर्णविचारांत वर्णसंबंधी विचार सांगितला आहे, ह्मणजे वर्णांचें लक्षण, त्यांचा संयोग, त्यांचीं स्थानें, आणि त्यांचे संधि, यांचें विवेचन या भागांत केलें आहे.

४वर्ण ह्यणजे अपासून इ पर्यंत जीं मूळाक्षरें तीं प्रत्येक.

५ वर्णां मध्ये दोन भेद आहेत—स्वर आणि व्यंजनं.

६ स्वर ह्यणजे ज्यांच्या आश्रया वांचून अक्षर सिद्ध होत नाहीं, व ज्यांचा उच्चार व्यंजना वांचून करतां येतो, असे जे वर्ण ते. हे स्वर सोळा आहेत.

स्वर.

अं, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लॄ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः.

यांत ऋ, ॠ, लृ, लॄ, हे स्वर केवळ संस्कृत भाषेतच येतात.

अं, अः, यांस स्वरांत लेखणें कित्येक पंडितांस प्रशस्त दिसत नाहीं, कारण ते असें म्हणतात कीं, अं, अः यांस जर निराळे स्वर मानावें तर मग इं, इः, उं, उः, इ० यांस निराळे स्वर कां मानूं नये? हा त्यांचा पूर्वपक्ष खरा आहे. परंतु एथें यांस स्वरांत गणिलें आहे, या वरून त्यांहीं इतकेंच समजावें कीं, अनुस्वार आणि विसर्ग म्हणून जे स्वरांच्या उच्चारणांत भेद आहेत, त्यांचे सूचक हे वर्ण होत.

७ कोणताहि वर्ण उच्चारायास जो काळ लागतो त्यास मात्रा असें ह्यणतात.

८ या मात्राभेदा वरून मराठींत स्वरांचे दोन भेद आहेत—ऱ्हस्व आणि दीर्घ.

९ ऱ्हस्व स्वर उच्चारायास एक मात्रा लागत्ये, आणि दीर्घ स्वर उच्चारायास दोन मात्रा लागतात; अर्थात् जितका काळ ऱ्हस्व स्वर उच्चारायास लागतो, त्याच्या दुप्पट काळ दीर्घ स्वर उच्चारायास लागतो.

१० अ, इ, उ, ऋ, लृ, हे ऱ्हस्व स्वर.

११ आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, हे दीर्घ स्वर.

* अ याची आकृति आणकी ऋ अशीहि आढळत्ये.

१२ ल् या वर्णास दीर्घत्व नाही असा संस्कृत व्याकरणांत नियम आहे.

१३ ए, ऐ, ओ, औ, यांस कोणी संयुक्तस्वराहि ह्मणतात.

१४ अ पासून ल् पर्यंत जे दहा स्वर, त्यांस मुख्य स्वर ह्मणतात.

१५ अं, अः, यांची वास्तविक पाहतां स्वर ह्मणून निराळी गणना नसावी, व मूळ संस्कृतांतही ती नाही, परंतु बाळबोध लिपि शिकवणारे पंतोजी मुलांस अनुस्वार आणि विसर्ग यांचें ज्ञान व्हावें ह्मणोन यांसही स्वरांत लेखितात. यांत अक्षरां वर जो बिंदु देतात त्यांस अनुस्वार, आणि पुढें जे दोन बिंदु देतात त्यांस विसर्ग, असें ह्मणतात.

१६ अनुस्वार ह्मणजे नाकांतून जो उच्चार होतो तो; हा उच्चार जाणावया करितां वर्णांच्या माथ्या वर असा एक बिंदु देतात, आणि ज्या वर्णांच्या माथ्या वर हा अनुस्वार असतो, त्यास अनुनासिक अथवा सानुस्वार ह्मणावें. मराठींत अनुनासिक वर्णांचा उच्चार करायाचा असतां कोठे तो वर्ण केवळ नाकांतून मात्र उच्चारावा लागतो; जसें—कां, आंत, कांटा, तीं, इत्यादि. आणि कित्येक ठिकाणीं संस्कृता प्रमाणें या अनुस्वारा पुढें जो वर्ण असेल त्याशीं सवर्ण असे जे—ङ, ञ, ण, न, म, यांचा उच्चार करायाचा असतां हि अनुस्वाराची योजना करितात; जसें—

रंङ्क, अंग, यांचा उच्चार रङ्क, अङ्क, असा होय.
यांचा, भंजन, यांचा उच्चार याञ्चा, भञ्जन, असा होय.
पंडु, तंटा, धिंड, यांचा उच्चार पण्डु, तण्टा, धिण्ड, —होय.
संतान, पंतोजी, } यांचा उ० { सन्तान, पन्तोजी, } होय
मंथन, धंदा, संधि } { मन्थन, धन्दा, सन्धि }

आंवा, रंभा, अंमा, यांचा उच्चार आम्बा, रम्भा, अम्मा, असा होय.

(अ) आतां मराठी भाषेत बहुधा असा नियम आहे कीं, कित्येक मराठी शब्दांत आद्य अक्षरा वर आणि बहुधा सर्वत्र अंत्य अक्षरा वर अनुस्वार असतां, आणि अनुनासिक जे आ, ओ, यां पुढें 'च, 'ज, 'झ, हे वर्ण असतां, त्याचें उच्चारण केवळ नाकांतून करावें लागतें; व हा भेद जाणवायाचा असतां क्वचित् त्या अनुस्वारा खालीं ° अशी अर्धचंद्राकार कुंडली करितात; जसें—कां, कीं, तूं, आंत, ते, कांच, सांज, खांच, ओंजळ, कोंझट इ०.

(इ) परंतु मराठींत वर सांगितला नियम आहे, ह्यणोन शब्दाच्या शेवटीं ° हें असें चिन्ह करण्याची कांहीं आवश्यकता राहत नाही. तसेंच, सर्व सप्तम्यंत शब्दांचा उपांत्य याच प्रमाणें अनुनासिक जाणावा; जसें—घरांत, भिंतींत, वायूंत, इ०.

सानुनासिक वर्णा पुढें 'च, 'ज, 'झ, हे वर्ण आले तर अनुस्वाराचा कोंकण आणि देश यां परतें विकल्पें अनुनासिक उच्चार होतो; जसें—चिंच, झांज, इ०.

(उ) परंतु जेथे उच्चारणांत विकल्प असून अर्थभेद होत असेल, तेथे हा भेद अवश्य दाखविला पाहिजे; जसें—सर्वांत एथे सर्व शब्दाच्या सप्तमीचें रूप, आणि सर्व आणि अंत यांचा संधि होऊन जो सर्वांत शब्द होतो त्याचें रूप, हीं सारखीं असतां स्पष्ट रीतीनें लिहिणें झाल्यास पूर्व शब्द सर्वांत असा लिहावा, आणि दुसरा शब्द सर्वान्त असा लिहावा.

पुढें या ग्रंथांत अकारान्त, इकारान्त, इ० प्रत्ययान्त शब्द याच प्रकारें लिहिले आहेत.

(ऋ) आणखी अनुस्वारा पुढें य, र, ल, व, श, ष, स,

ह, हे वर्ण असतां, अनुस्वाराच्या उच्चारणांत कांहीं भेद पडतो; तो असा—पूर्व वर्णांवर अनुस्वार असून, तो वर्ण जर अनुनासिक असला, आणि पुढें जर य आणि ल हे वर्ण असले, तर यांस द्वित्व होतें; जसें—संयोग-संययोग, संलग्न-संल्लग्न, इ०. आणखी र, व, श, ष, स, ह, हे वर्ण पुढें असले तर प्रथम वर्ण अनुनासिक उच्चार्यमाण असून त्यास किंचित् दंतौष्ठ्य ह्याटलें पाहिजे; जसें—संरं-क्षक, संवाद, संशय, दंष्ट्रा, संसार, कंस, संहार, सिंह, इ०.

१७ ज्या अक्षरा पुढें विसर्ग असतो, त्या अक्षराचा अंत्यस्वर उच्चारून तो मुखांत वायू वर किंचित् आद-ळावा लागतो; जसें—छिः, अंः, दुःख, अंतःकरण, इ०.

हा अनुस्वारा विषयींचा आणि विसर्गा विषयींचा विचार विशेषेकरून संस्कृत व्याकरणाचा होय; त्यांत तो फार सूक्ष्म व विस्तारानें केला आहे. मराठींत इतकेंच सांगणें पुरे कीं, शब्दाच्या अंत्य वर्णां वर अनुस्वार असतां त्या वर्णांचा सर्वत्र सानुनासिक ह्रणजे नाकांतून उच्चार होतो. तसाच सप्तमी-विभक्त्यंत शब्दांचाही सर्वत्र सानुनासिकच उच्चार होतो. सारांश, मराठींत सानुनासिक उच्चारार्थें विशेष प्राबल्य दिसतें. संस्कृता प्रमाणें अनुस्वारा पुढील वर्णांच्या वर्गातील अनुनासिक वर्णांचें तितकें प्राबल्य तींत दिसत नाहीं.

१८ यांत ऋ, ॠ, लृ, ॡ, अः, इतके स्वर संस्कृत शब्दां वांचून इतर प्राकृत शब्दांत येत नाहींत, परंतु हे स्वर ज्यांत असतात असे संस्कृत शब्द, मराठी भाषेंत कोठे कोठे बरेच येतात ह्यणोन यांस एथें स्वरांत अवश्य गणिलें पाहिजे.

१९ व्यंजन ह्रणजे स्वरा वांचून ज्याचा उच्चार स्पष्ट होत नाहीं असा जो वर्ण तें. हीं व्यंजनें चौतीस आहेत.

व्यंजनैः.

क,	ख,	ग,	घ,	ङ,
च,	छ,	ज,	झ,	ञ,
ट,	ठ,	ड,	ढ,	ण,
त,	थ,	द,	ध,	न,
प,	फ,	ब,	भ,	म,
य,	र,	ल,	व,	श,
ष,	स,	ह,	ळ.	

यांतून प्रत्येक व्यंजनाची अर्ध मात्रा जाणावी.

२० दुसरें यांत च्, ज्ञ, झ, या व्यंजनांचा उच्चार मराठी भाषेंत दोन प्रकारचा होतो, एक तर मूळ संस्कृता प्रमाणें शुद्ध तालव्य; जसें—चंद्र, चार, चित्त, चौर्य, जन, जाया, जीर्ण, झळरी, झंझा, इ०; आणखी दुसरा दांतांशीं जीभ आणून जो दंततालव्य उच्चार होतो तो; याचीं उदाहरणें—चणें, चार, जासूद, जो, झांज, झुकणें, इ०. या वर्णांचा दंततालव्य उच्चार असतां त्यांच्या वरल्या रेघेच्या डावे कडेस एक बिंदु देण्याचा कोठे परिपाठ आहे.

या वर्णांच्या तालव्य आणि दंततालव्य उच्चारा विषयीं मराठींत बहुधा असा नियम आहे कीं—

(अ) शुद्ध संस्कृत, अरबी, अथवा फारसी शब्द, अथवा यां वरून साधलेले जे शब्द, त्यांत च, ज, झ, या वर्णांचा उच्चार तालव्य जाणावा.

(आ) जे शुद्ध मराठी शब्द, अथवा परभाषेंतून येऊन जे केवळ मराठी होऊन गेलेले शब्द, यांतील च, ज, झ, यां वर्णांच्या अंतीं जर अ, आ, उ, ऊ, ऐ, ओ, औ, ह्यणजे इ, आणि ए, हे स्वर वर्ज करून अव-

* ण,भ,र, यांची आकृति कधीं ण,भ,न, अशीहि आढळत्ये.

शिष्ट राहिलेले स्वर असले, तर बहुधा त्यांचा दंततालव्य उच्चार होतो.

(इ) यांत ए असतां देश आणि कोंकण यां परत्वे, विकल्पे दंततालव्य उच्चार होतो;—जसें, त्याचें अ० त्याचें, माझें अ० माझें, खाजें अ० खाजें, इ०.

यांत बहुधा आरंभीं असल्या पेशां शेवटीं एकार असतां दंततालव्य उच्चार विशेष आढळतो.

ही बिंदु देण्याची रीति अलिकडेस निघाली आहे. आणखी यद्यपि महाराष्ट्र लोकांस या चिन्हाची मोठी आवश्यकता आहे असें मला वाटत नाही, तथापि सामान्यतः सर्वांसच या वर्णाचें उच्चारण, आणि कोठें अर्थग्रहणही निःसंशय व्हावें, ह्मणोन हें चिन्ह लिहणें मला काहींसें आवश्यक वाटतें. परंतु हें जोडिते वेळेस सर्वाहीं अनुस्वारा प्रमाणें याज विषयीं फार सावध असावें; या चिन्हाची आवश्यकता पुढें विभक्तिप्रकरणीं यथास्थित प्रतिपादिली आहे.

ड, ञ, आणि ष, हीं अक्षरे संस्कृत शब्दांत मात्र येतात.

२१ ड, या वर्णाचा उच्चार मराठींत दोन प्रकारचा आहे; त्याचा नियम असा आहे कीं, हा वर्ण शब्दाच्या आरंभीं असतां याचा उच्चार शुद्ध ड सारखा होतो; परंतु शब्दाच्या मध्ये, अथवा शेवटीं असला तर, शुद्ध ड उच्चारते वेळेस जितकी जीभ टाळ्या वर दात्रावी लागत्ये तितकी न दात्रतां मध्येच किंचित् पसरावी लागत्ये; डाग आणि वडबड, अ० भडाभडा, या दोहीं शब्दांत डचा उच्चार सारखा नाही.

(अ) शेवटीं द्वित्त ड असला, अथवा उपांत्य वर्ण जर अनुनासिक असला, तर डच्या शुद्ध उच्चारांत कांहीं फेर पडत नाही, जसें— अडा, सांड, इ०.

या उच्चारणा विषयीं, कित्येकांस संशय आहे; ते ह्यणतात, डचे दोन उच्चार कोठेही नाहीत; मुंबई प्रांतांत कोळी, मुसलमान, पारशी, आदिकरून लोकां मध्यें मात्र असा हा डच्या उच्चारणांत फेर पडतो. परंतु मला वाटतें, हें त्यांचें ह्यणणें बराबर नाही. कोळी आदिकरून लोक तर केवळ डचा र सारखाच उच्चार करितात, तो तर केवळ अप्रशस्त; परंतु मराठी शब्दांत शेवटल्या व मधल्या डच्या उच्चारांत आणि आय डच्या उच्चारांत किंचित् फेर असतो, यांत संशय नाही. गडबड, भडभड्या, यांत, आणि डाग, डुकर, यांत डच्या उच्चारणांत काहीं फेर आहे, या विषयीं मला तर अगदीं संशय वाटत नाही.

२२ क्ष, आणि झ, हीं अक्षरें बहुधा सर्व व्यंजनांत लेखितात, परंतु हें ठीक नाही; हीं संयुक्त व्यंजनें होत; तीं कशीं हें पुढें लौकरच समजण्यांत येईल.

यांस वर्णानुक्रमांत धरिलें म्हणोन चिंता नाही, परंतु व्याकरणा मध्यें मात्र त्यांचा या प्रमाणें भेद दाखवला पाहिजे.

२३ आतां व्यंजनांशीं स्वर मिळाल्यानें विशेष काय होतो तो सांगतो; व्यंजनांस जेव्हां अ मिळतो तेव्हां त्यांचें असें जें अपूर्णपणाचें चिन्ह असतें तें मात्र जातें, परंतु आ मिळाला असतां तें जाऊन पुढें १ अशी खूण लिहितात, ईस काना ह्यणतात. स्वर, यांच्या खुणा, आणि त्या खुणांच्या संज्ञा, खाली लिहून दाखविल्या आहेत.

स्वर.	खुणा.	संज्ञा.
आ	।	काना
इ	ि	ऱ्हस्व वेलांटी
ई	ी	दीर्घ वेलांटी
उ	ु अ००	ऱ्हस्व उकारचिन्ह
ऊ	ू	दीर्घ उकारचिन्ह

स्वर.	खुणा.	संज्ञा.
ऋ	०	ऋह्रस्व ऋकारचिन्ह
ॠ	६	दीर्घ ऋकारचिन्ह
ऌ	७	ऌह्रस्व ऌकारचिन्ह
ॡ	८	दीर्घ ऌकारचिन्ह
ए	१	मात्रा
ऐ	२	दुमात्रा
ओ	३	कानामात्रा
औ	४	द्विमात्रकाना
अं	५	अनुस्वार.
अः	६	विसर्ग.

व्यंजनास स्वर मिळवल्यानें अक्षरें कशीं होतात, व ते मिळाले असतां व्यंजनांस विशेष काय होतो, हें स्वरांच्या अनुक्रमानें खालीं लिहून दाखविलें आहे.

क या व्यंजनास अ स्वर मिळतो, तेव्हां क, असें अक्षर सिद्ध होतें.

क	...	आ	...	का
क	...	इ	...	कि
क	...	ई	...	की
क	...	उ	...	कु
क	...	ऊ	...	कु
क	...	ऋ	...	कृ
क	...	ॠ	...	कृ
क	...	ऌ	...	कृ
क	...	ॡ	...	कृ
क	...	ए	...	के
क	...	ऐ	...	कै

क् .. .. . ओ .. .. . को ..
 क् .. .. . औ .. .. . कौ ..
 क् .. .. . अं .. .. . कं ..
 क् .. .. . अः .. .. . कः ..

२४ या प्रमाणें कोणत्याहि व्यंजनास अनुक्रमें स्वर मिळवले ह्यणजे त्या पंक्तीस बाराखडी ह्यणतात.

(अ) यांत बहुधा ऋ, ॠ, लृ, ॡ, हे स्वर व्यंजनांशीं मिळवून पंतोजी सांगत नार्हात.

(आ) उच्या खुणा दोन सांगितल्या, त्यांत १. ही शेवटली खूण, ज्या वर्णास स्वाभाविक काना असतो त्यांतून कितीएकांस मात्र विकल्पें लिहितात, जसें—स्र, श्र, ध्र. २ यास निरंतर उची ही शेवटलीच खूण लिहितात; जसें—रु; व दीर्घ रू या प्रमाणें काढितात.

भाग १.

जोडाक्षरविचार.

२५ जोडाक्षर ह्यणजे जोडलेलें अक्षर, हा अर्थ तर उघडाच आहे, परंतु अर्थविस्तार केला असतां असा होतो कीं, दोन किंवा अधिक व्यंजनांस पुढें एखादें अक्षर जोडल्यानें, अथवा दोन किंवा दोहों पेक्षां अधिक व्यंजनें एकत्र जोडून मग त्यांस स्वराचा योग केल्यानें, जोडाक्षरें घडतात; जसें— क् यास अ मिळवल्यानें क्क, आ मिळवल्यानें क्का, इ मिळवल्यानें क्कि, इ०.

२६ हीं जोडाक्षरें काढायाची रीति अशी आहे कीं, जें जोडाक्षर लिहायाचें असेल त्याचा पहिला वर्ण अर्धा काढून पुढें दुसरें अक्षर लिहावें. गला म जोडायाचा आहे असें मनांत आणा; आतां पहा—पहिला ग् हा ३ असा अर्धा काढून नंतर त्यास म जोडला ह्यणजे या प्रमा-

णें ग्म असें जोडाक्षर सिद्ध होते; याच प्रमाणें कण, गण, ग्म्य, क्त्य, त्स्यु, इत्यादि दोन, तीन, चार वर्णांचीं जोडाक्षरें जाणावीं. ज्या वर्णास स्वाभाविक काना असतो, त्याचा तो काढून टाकला ह्मणजे त्या वर्णाचा आकार अर्धा होतो.

२७ कोणत्याही व्यंजनास र जोडणें तर त्यास ्हें चिन्ह जोडितात; परंतु ज्या व्यंजनास स्वाभाविक काना असतो त्यास र जोडणें तर त्याच्या कान्यास डावे कडे— ही अशी रेघ ओढितात; जसें—क, प्र, म्र, स्र, इ०. परंतु ज्यास तो स्वाभाविक काना नसतो, त्यास खालीं ॰ असें चिन्ह लिहिण्यानें र जोडिला जातो; जसें—छ, ट्र, ड्र, इ, इ, इ०. तात्पर्य हेंच कीं, र या वर्णाची दुसऱ्या प्रकारची आकृति न अशी आहे, तिचा हा अंश जोडितात.

२८ ज्यास स्वाभाविक काना नसतो, त्यास जर कोणतेंही अक्षर जोडणें तर, जें जोडायाचें तें अक्षर त्याच्या खालीं लिहावें, ही उत्तम रीति; परंतु कधीं त्याच्या शेजारींही लिहितात. परंतु अक्षरां वरील जी स्वाभाविक रेघ ती त्यांस एकच असली पाहिजे; जसें—ट्ट टम, ट्ट टक, ड्ड डन, क्क कल, इ०.

२९ जोडाक्षरांत र अंमळ विलक्षण आहे; पहा, त्यास कोणतेंही अक्षर किंवा अक्षरें जोडणें तर, त्याच अक्षरांवर ॰ अशी खूण करावी लागत्ये; या चिन्हास रेफ अशी संज्ञा आहे; उदाहरण—क, म, गा, चि, इर्य, इ०.

३० कित्येक जोडाक्षरें दोन रीतींनीं लिहितात, त्यांत जीं विपरीत असतात, तीं लिहिण्यांत फार, दुसरीं क्वचित्. तीं शिकणारांनीं ध्यानांत धरिलीं पाहिजेत. त्र हें त्र होय; क हें क; क्त हें क्त; क्त हें त्त; स्र हें स्त्र; स्र हें स्थ; ह्र हें ह्य; ह्र हें म्ह; अ० ह्र; द्य हें द्य होय.

३१ श या अक्षरास र, ल, व, न, आणि च, हीं अक्षरें जोडायाचीं असलीं तर, त्याचें बहुतकरून श्र असें रूपांतर होतें; जसें—श्री, श्ला, श्वा, श्न, श्र.

भाग २.

स्थानविचार.

३२ ज्या वर्णाचें उच्चारण मुखाच्या ज्या भागापासून घडतें, तें त्या वर्णाचें स्थान होय.

अ, आ, क, ख, ग, घ, ङ, ह, यांचें कंठस्थान. हे वर्ण कंठस्थ जाणावे.

इ, ई, च, छ, ज, झ, ञ, य, श, यांचें तालुस्थान. हे वर्ण तालुस्थ जाणावे.

ऋ, ॠ, ट, ठ, ड, ढ, ण, र, ष, ल, यांचें मूर्द्धास्थान. हे वर्ण मूर्द्धन्य जाणावे.

ल्, ल्र, त, थ, द, ध, न, ल, स, यांचें दंतस्थान. हे वर्ण दंतस्थ जाणावे.

उ, ऊ, प, फ, ब, भ, म, यांचें ओष्ठस्थान. हे वर्ण ओष्ठस्थ जाणावे.

ए, ऐ, यांचें कंठतालुस्थान. हे वर्ण कंठतालुस्थ.

ओ, औ, यांचें कंठौष्ठस्थान. हे वर्ण कंठौष्ठस्थ.
व याचें दंतौष्ठस्थान. हा वर्ण दंतौष्ठस्थ. 'च, छ, ज, झ, यांचें दंततालुस्थान. हे वर्ण दंततालुस्थ. अनुस्वाराचें नासिकास्थान जाणावें. विसर्गाचें कंठस्थान जाणावें.

ङ, ञ, ण, न, म्, यां वर्णांचीं पूर्वोक्त तीं तीं स्थानें अमून, आणखी यांचें नासिकास्थानहि होय. हे वर्ण अनुनासिक जाणावे.

भाग ३.

संधिविचार.

३३ दोन वर्ण जेथें एक रूपानें मिळतात, अथवा, दोन वर्ण जेथें अत्यंत निकट असल्यानें त्यांतून एकाचें अथवा दोहोंचें रूपांतर होतें, त्या स्थळां त्यांचा संधि आहे असें ह्मणतात.

३४ दोन स्वर जेथें एकरूपानें मिळतात त्या संधीस अच्संधि* अथवा स्वरसंधि ह्मणतात.

३५ दोन व्यंजनें जेथें एकरूपानें अथवा रूपांतरानें मिळतात त्या संधीस हल्संधि अथवा व्यंजनसंधि ह्मणतात.

वास्तविक पाहिलें असता, हें संधिप्रकरण संस्कृत व्याकरणाचा भाग होय; शुद्ध मराठी शब्दांचा संधि होत नाही. तथापि या भाषेंत संधि जाणण्यास अथवा करण्यास विरळा प्रसंग येतो असें नाही; कांकीं या भाषेंत संस्कृत शब्दांचा भ्रंश फार आहे, ह्मणोन संस्कृताच्या नियमा प्रमाणें संधि करण्याचा वारंवार प्रसंग पडतो, या करिनां या प्रकरणीं उपयुक्त नियम सांगणें आवश्यक आहे.

संस्कृत व्याकरणांत हा संधि साधण्या करितां वर्णांची कृत्रिम रचना केली आहे, त्या सारखी कांहींशी रचना करून एथें हल्संधिप्रकरणीं दाखवली आहे.

* संस्कृत व्याकरणांत स्वरांस बहुतेकरून अच् ह्मणतात, आणि व्यंजनांस हल् ह्मणतात. हीं नांवां, त्यांत प्रत्याहार ह्मणून हा संधि करण्या करितां जी वर्णरचना करून दाखवली आहे, त्या वरून पडलीं आहेत. संस्कृत व्याकरणांत याच संज्ञा फार प्रसिद्ध आहेत; ह्मणोन एथेंही यांचें महण केलें आहे.

विभाग १.

अच्संधि अ० स्वरसंधि.

३६ मुख्यस्वरांतून एकजातीय दोन स्वर अत्यंत निकट असले तर त्या दोहोंचा संधि दीर्घ होतो;—अ किंवा आ आदीं असून, पुढें लागलाच अ किंवा आ आला, तर त्या दोहों स्वरांच्या स्थानीं आ असा दीर्घ आदेश होतो. तसेंच इ किंवा ई यांच्या पुढें इ किंवा ई आला तर त्यांच्या स्थानीं ई आदेश होतो. या वरून पुढें जाणावें.

उदाहरणें.

वस्त्र + अन्न = वस्त्रान्न.	हरि + इच्छा = हरीच्छा.
धर्म + आश्रय = धर्माश्रय.	करी + इंद्र = करींद्र.
गंगा + अर्पण = गंगार्पण.	भानु + उदय = भानूदय.
रंभा + आज्ञा = रंभाज्ञा.	भू + उत्तर = भूत्तर.

पितृ + ऋण = पितृण.

३७ अ किंवा आ, आणि दुसरे विजातीय स्वर, यांचे संधि येणेंप्रमाणें होतात;—ह्रणजे, पूर्वी अ किंवा आ असून पुढें लागलाच जर इ किंवा ई असला, तर या उभय स्वरांच्या स्थानीं ए आदेश होतो; उ किंवा ऊ असला तर ओ; ऋ किंवा ॠ असला तर अर्; लृ असला तर अलृ; ए किंवा ऐ असला तर ऐ; आणि ओ किंवा औ असला तर औ; असे आदेश होतात:—

उदाहरणें.

मुख + इंदु = मुखेंदु.	हिम + ऋतु = हिमर्तु.
सुर + ईश्वर = सुरेश्वर.	एक + एक = एकैक.
शीत + उष्ण = शीतोष्ण.	देव + ऐश्वर्य = देवैश्वर्य.
गंगा + उदक = गंगोदक.	गंगा + ओघ = गंगौघ.

माया + औपाधिक = मायौपाधिक.

३८ मुख्य स्वरांतले अ आ यां शिवाय इतर जे स्वर, त्यांचा मुख्यस्वरांशीं अथवा संयुक्तस्वरांशीं या प्रमाणें संधि होतो:- इ ई यांच्या स्थानीं य्; उ ऊ यांच्या स्थानीं व्; ऋ ॠ यांच्या स्थानीं र्; लृच्या स्थानीं ल्; एच्या स्थानीं अय्; ऐच्या स्थानीं आय्; ओच्या स्थानीं अव्; आणि औच्या स्थानीं आव्; असे आदेश होतात:-

उदाहरणें.

इति + अर्थ = इत्यर्थ.	मातृ + अर्थ = मात्रर्थ.
प्रति + उत्तर = प्रत्युत्तर.	पितृ + आदेश = पित्रादेश.
गौरी + आनंद = गौर्यानंद.	लृ + अनुबंध = लनुबंध.
मनु + अंतर = मन्वंतर.	ने + अनं = नयनं.
गो + उत्साह = गवुत्साह।	नौ + इक = नाविक.

३९ या अचसंधी मध्ये दोन प्रकार आहेत:- एक गुण, आणि एक वृद्धि.

४० जेव्हां इचा ए होतो, उचा ओ, ऋचा अर्, आणि लृचा अल् होतो, तेव्हां त्या विकारास गुण ह्मणतात

४१ जेव्हां अचा आ, इ आणि ए यांचा ऐ, उ आणि ओ यांचा औ, ऋचा आर्, आणि लृचा आल् होतो, तेव्हां त्या विकारास वृद्धि ह्मणतात.

विभाग २.

हलसंधि अ० व्यंजनसंधि.

४२ व्यंजनांचे संधि स्पष्ट कळाया करितां अगोदर प्रत्याहार सांगतां.

अ, इ, उ;—ऋ, लृ;—ए, ओ;—ऐ, औ;—
 ह, य, व, र;—ल;—ञ, म, ङ, ण, न;—झ, भ;—
 घ, ढ, ध;—ज, व, ग, ङ, द;—ख, फ, छ,
 ठ, थ, च, ट, त;—क, प;—श, ष, स;—ह.

यां मध्ये असा नियम आहे की, ज्या वरल्या चौदा विभा-
 गांत कोणतेहि दोन वर्ण ह्मणजे त्यांत त्यां सुद्धां
 त्यां दोहों मधल्या सर्व वर्णांचा समावेश जाणावा; जसें—
 अ—लृ ह्मणजे अ, इ, उ, ऋ, लृ, इतक्या वर्णांचा
 प्रत्याहार जाणावा; तसेंच अ—व ह्मणजे त्यांत अ
 पासून व पर्यंत जितके वर्ण आहेत त्यां सर्वांचा समावेश
 होतो; तसेंच ज—द ह्मणजे यांत ज, व, ग, ङ, द,
 इतके वर्ण येतात, असें जाणावें.

४३ आतां व्यंजनांच्या संधी विषयी सामान्य नियम
 असा आहे की, पदाच्या अथवा शब्दाच्या अंती झ—ह
 (एथें शिकणारानें लक्षांत ठेवावें कीं झ—ह ह्मणजे
 झ पासून ह पर्यंत जितके वर्ण ते सारे) असतां पुढें को-
 णताहि वर्ण येऊ, अथवा न येऊ, तथापि विवक्षा असतां
 त्याच्या स्थानीं ज—द होतो; ह्मणजे क् अ० ख् यांच्या
 स्थानीं ग्; च् अ० छ् यांच्या स्थानीं ज्; ट् अ० ठ्
 यांच्या स्थानीं ड्; त् अ० थ् यांच्या स्थानीं द्; आणि
 प् अ० फ् यांच्या स्थानीं ब् आदेश होतो:—

उदाहरणें.

वाक् + वर = वाग्वर.	षट् + रिपु = षट्त्रिपु.
वाक् + ईश = वागीश.	तन् + आश्रय = तदाश्रय.
अच् + अंत = अजंत.	अप् + द = अब्द.

यांत नियम हाच की, पुढें वर्ण नसतां विकल्पें ज—द होतो, आणि पुढें वर्ण असल्यास ज—द केलाच पाहिजे.

४४ यांत आणखी असा नियम आहे की, पूर्वी न्, थ्, द्, ध्, न्, असून जर पुढें च्, छ्, ज्, झ्, ज्ञ्, अथवा द्, द्, ड्, ढ्, ण्, हे वर्ण आले, तर त्यांच्या स्थानीं पुढल्या वर्णांचा आदेश होतो; परंतु छ्, अ० झ्, आणि द् अ० ञ्, यांच्या स्थानीं सवर्णांचा आदेश न होतां च् अ० ज्, आणि द् अ० ड्, याच वर्णांचा अनुक्रमें आदेश होतो:—

उदाहरणें.

तन् + चरित्र = तच्चरित्र. । सत् + जन = सज्जन.

तद् + छत्र = तच्छत्र. तत् + टीका = तटीका.

भगवत् अ० द् + डमरु = भगवडमरु.

४५ तवर्गा पुढें ल् आला असतां तवर्गाच्या स्थानीं ल् आदेश होतो; जसें—भगवत् + लीला = भगवल्लीला.

४६ तवर्गा पुढें श् असतां तवर्गाच्या स्थानीं चवर्ग, आणि श्च्या स्थानीं छ् असे आदेश होतात:—

उदाहरणें.

सत् + शास्त्र = सच्छास्त्र. । तद् + श्लोक = तच्छ्लोक.

४७ झ—प पुढें जर ह् असला, आणि त्यांचा संधि कर्तव्य आहे, तर ह्च्या स्थानीं विकल्पें पूर्व वर्णांच्या वर्गातील जे चतुर्थ वर्ण झ्, भ्, घ्, ढ्, ध्, यांचा त्यांच्या त्यांच्या सवर्णा प्रमाणें आदेश होतो:—

उदाहरणें.

वाक् अ० ग् + हरि = वाग्हरि अ० वाग्घरि.

अच् अ० ज् + हल् = अजहल् अ० अज्झल्.

षट् अ० ड् + हृदय = षड्हृदय अ० षड्दृदय.

एतत् अ० इ + हविः = एतद्हविः अ० एतद्दविः.
इ० इ०

४८ य-स जर शब्दाच्या अंती आहेत, आणि त्यां पुढें ज्ञ, झ, ङ, ण, न्, यांतून कोणताहि अनुनासिक वर्ण आला, तर पूर्व वर्णाच्या स्थानी विकल्पें त्याच्या सवर्ण अनुनासिकाचा आदेश होतो:---

उदाहरणें.

वाक् + मन = वाङ्मन अ० वाग्मन.

घट् + मास = घण्मास अ० घड्मास.

चित् + मय = चिन्मय अ० चिद्मय.

तत् + नयन = तन्नयन अ० तद्नयन.

या विकल्पांत पहिलीं रूपें विशेष ग्राह्य जाणावीं. हा संधि-विचार संस्कृतांत फार मोठा आहे, ह्मणोन त्यांतले जे मुख्य मुख्य नियम, ज्यांचा मराठींत उपयोग पडतो, ते एथें सांगितले आहेत. त्यांत या हल्संधीचे जे नियम एथें सांगितले आहेत त्यांस कित्येक बाधकही नियम आहेत, परंतु तितक्या बारकाईत जाण्याचें एथें काहीं विशेष प्रयोजन दिसत नाहीं. या इतक्या नियमां वरून मराठींत बहुधा सर्वत्र निर्वाह होईल असा मला भरंवसा आहे. न झाल्यास संस्कृत व्याकरण आहेच.

खंड ३.

शब्दविचार.

४९ या विचारा मध्यें भाषेस मूलरूप जे शब्द, त्यांची उत्पत्ति, साधन, जाति, आणि इतर शब्दांशीं त्यांचा संबंध, यां विषयीं विचार सांगितला आहे.

९० भाषा ह्मणजे मनुष्यांस व्यवहारांत परस्परांचे मनोभाव समजावे ह्मणोन परंपरागत शब्दांचें अवलंबन करून मुखानें जी बोलतात ती होय. या वरून अनुमान

केलें असतां होईल, किं भाषे मध्ये शब्दमात्रास 'नियम' अमावेत; हे नियम कसकसे याचा विचार या पुढल्या भागांत केला आहे.

कदाचित् कोणी शिकणारानें पहिल्यानेच पुसलें कीं, भाषेंत नियम आहेत काय ? तर त्याणें या प्रश्नाच्या उत्तरांत असें समजावें कीं, जर भाषेंत नियम नसते तर भाषाच नसती; कांकि जेव्हां मुलें लहान असतात, त्या काळीं ' बाबा आला ' ' आई आली, ' ' पोर आलें, ' असें झणतात; नियम नसता तर या तिघांस आला, आली, आलें, अशीं निराळीं रूपें कां अमतीं ? बाबा पुरुष आहे म्हणोन त्यास आला, आई स्त्री आहे म्हणोन तीम आली; आणि पोर लहान, हलकें, अथवा .. तेंचें मुलगा किंवा मुलगी अशी विवक्षा नाही, झणोन त्यास आलें असें म्हणतात; यामच नियम म्हणावें; जर हा नियम नमता, तर एक मूल ' बाबा आली, ' दुसरें मूल ' आई आला, ' ' बाधा आलें, ' आणि तिसरें मूल या परीस विलक्षण झगतें; कांकि मग कोणत्याही गोष्टीचा नियमच न राहता; परंतु पुरुषाला पुरुषा प्रमाणें, स्त्रीला स्त्री प्रमाणें म्हणावें, हा त्यांच्या वडिलांचा परंपरागत नियम आहे, म्हणोन पुढें मुलेंही यामच अनुमळून बोलतात.

९१ शब्द झणजे ज्यापासून अर्थ निष्पन्न होतो असा जो मुक्तांतून एकवर्णात्मक अथवा बहुवर्णात्मक ध्वनि निघतो तो; अथवा, त्या ध्वनीस दाखवणारा जो लिहिलेला वर्णममुच्चय त्यामही शब्द झणावें; जसें—तो, हा, घोडा, मनुष्य, खटपट, इत्यादि प्रत्येक शब्द जाणावे.

या प्रमाणें वैयाकरणांची शब्दाची व्याख्या होय. वेदांती व नैयायिक हे तर श्रोत्रेन्द्रियविषयक जो ध्वनि त्यास शब्द झणतात, मग तो सार्थ अथवा व्यर्थ कां असेना.

१२ शब्द दोन प्रकारचे—सिद्ध आणि साधित.

१३ सिद्ध शब्द ह्यणजे जे शब्द इतर शब्दांपासून व्युत्पन्न नमून, स्वतःसिद्ध असतात ते; जसें— घोडा, लांकूड, डोळा, नाक, तोंड, इ०.

१४ साधित शब्द ह्यणजे जे इतर शब्दांपासून व्युत्पन्न झाले असतात ते; जसें— डोळस, खादाड, भांडखोर, लांकूडतोड्या, वाघनख्या, शास्त्री, विद्वान्, याज्ञिक, नैयायिक इ०.

वास्तविक विचार केला असतां असें ध्यानांत येतें कीं, कोणत्याही भाषेंत केवळ सिद्ध शब्द झटले तर फार थोडे निघतील; कांकिं भाषेंत जे शब्द वाढतात, ते बहुधा प्रत्ययांच्या, उपसर्गांच्या, अथवा समासांच्या योगेंकरून घडलेले असतात. तेव्हां केवळ मूळ प्रकृतीलाच जर सिद्ध शब्द म्हटलें तर असे सिद्ध शब्द फारच थोडे निघतील. त्यांत आणखी बहुतेक शब्दांच्या व्युत्पत्तीचें ज्ञान सर्वास फार दुर्घट असतं. तेव्हां अर्थांत तें ज्ञान यथायोग्य होई तों पर्यंत त्यांस सिद्धच शब्द झटलें पाहिजे; यास उदाहरणः—मानी झटलें असतां सामान्यतः सर्वास पहिल्या दृष्टीस सिद्ध शब्दसा दिसतो; परंतु अंमळ विचार करून पाहिलें असतां लागलेंच समजतें कीं, हा संस्कृत शब्द जो मृत्तिका त्याचा अपभ्रंश होय. परंतु पुनः मनांत आशंका उत्पन्न होत्ये कीं, मृत्तिका हा तरीं मुळचा सिद्ध शब्द आहे काय? तर नाहीं. मूळ मृत् शब्दावरून स्वायीं तिकन् प्रत्यय होऊन पुढें त्यास खीलिंगीं टाप् प्रत्यय होऊन मृत्तिका शब्द संस्कृतांत सिद्ध झाला आहे. तेव्हां अशा विचाराच्या जाळांत सर्व पडले असतां निर्वाह लागणार नाहीं; म्हणोन असा विवाद न करितां सामान्यतः व्याकरणाचा व्यवहार चालवण्या करितां ज्या कोणास एकाद्या

शब्दाची व्युत्पत्ति माहित नसेल त्याणें त्यास सिद्ध शब्द झः टलें असतां त्यांत दोष आहे असें कोणीं मानूं नये.

५५ या साधित शब्दां मध्ये सामासिक शब्द असा आणखी एक भेद आहे. दोन अथवा अधिक शब्दांचा संयोग होऊन त्यांचा एक शब्द होतो तो सामासिक शब्द जाणावा; जसें—आईबापें, बहिणभावंडे, आजे-सासू, रावरंक, भक्तिरस, कृपावलोकन, चक्रपाणि, इ०.

भाग १.

सविभक्तिकशब्दविचार.

५६ आणखी प्रक्रिये वरून व्याकरणांत शब्दांचे मुख्य दोन भेद मानले आहेत; एक सविभक्तिक, आणि दुसरा अविभक्तिक अ० अव्यय.

५७ सविभक्तिक शब्द ह्यणजे ज्यां वरून विभक्तिकार्ये होतात असे शब्द; जसें—राम, घर, मी, बरा, जाणें, येणें, इ०. या शब्दांस अनेक प्रत्यय लागून अनेक रूपांतरें होतात.

५८ अविभक्तिक अ० अव्यय ह्यणजे ज्यां वरून विभक्तिकार्ये होत नाहींत असे शब्द; जसें—आणि, परंतु, जर, खालीं, सटकन, छी, इ०.

५९ महाराष्ट्र भाषेंत शब्दांचे आठ वर्ग अथवा जाति आहेत; त्यांत सविभक्तिकांत चार-नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद; आणि अविभक्तिकांत अथवा अव्ययांत चार—क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी, आणि केवलप्रयोगी अ० उद्गारवाची, मिळून आठ.

या व्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तींत शब्दांच्या जाति पांच केल्या होत्या, परंतु त्यांत सविभक्तिकादि मुख्य भेद दर्शविले नव्हते; हे भेद दर्शवल्या वर या आठ जाति पृथक् कल्पि-

णें काहीं अपशस्त दिसत नाहीं, असें माझ्या एका विद्वान् मित्राचें मत पडलें, व तें मला नीट दिसलें, या वरून या आठ जाति एथें दर्शवल्या आहेत.

तथापि या शब्दांच्या जाती विषयीं निरनिराळ्या पंडितांचीं निरनिराळीं मते पडलीं असतां नवल नाहीं. अव्ययांत जे चार भेद सांगितले आहेत त्यांचा अंतर्भाव एका अव्ययांत करून पांच जाति मानल्या असतां चालतील; कोणी नुसतें क्रियाविशेषण अव्यय मात्र निराळें मानून सहा गणितात. या प्रमाणें भिन्न भिन्न मतांचा संभव आहे; परंतु विचारपूर्वक पाहिलें असतां या भाषेंत शब्दांच्या पूर्वोक्त आठ जाति मानणें हेंच प्रशस्त दिसतें.

६० नाम ह्यणजे पदार्थ मात्राचें नांव, मग ते पदार्थ प्रत्यक्ष दिसोत, अथवा त्यांचानुसता संस्कार मनाच्या ठायीं होऊ; जसें—मनुष्य, पोथी, लेखणी, अहंकार, राग, इ०.

६१ सर्वनाम ह्यणजे नामाचा वारंवार उच्चार न व्हावा, ह्यणोन समयविशेषीं त्याच्या स्थानीं जे शब्द येतात ते प्रत्येक; जसें—मी, तूं, हा, जो, ती, तें, इ०.

६२ विशेषण ह्यणजे नामाच्या गुणाचा दर्शक जो शब्द तो; जसें—काळा, गोरा, बरा, वाईट, लंगडा, शहाणा, मूर्ख, इ०.

६३ क्रियापद ह्यणजे ज्या शब्दानें कोणत्याहि क्रियेचा अथवा स्थितीचा बोध होतो तो; जसें—करणें, बोलणें, चालणें, निजणें, असणें, इ०.

६४ क्रियाविशेषण ह्यणजे ज्या शब्दानें क्रियेच्या गुणाचा अथवा प्रकाराचा बोध होतो तो शब्द; जसें—हळू, झटकन, त्वरित, सटासट, खदखदां, इ०.

६५ उभयान्वयी अव्यय ह्यणजे ज्या शब्दांच्या यो-

गेंकरून दोन शब्द अथवा दोन वाक्यें यांचा अन्वय होतो ते; जसें—आणि, व, जर, तर, परंतु, तथापि, इ०.

६६ शब्दयोगी अव्यय ह्यणजे ज्या शब्दांचा योग नामवाचक शब्दांशींच होतो, व ज्या शब्दांशीं यांचा संबंध असतो, त्यांचें यांच्या योगानें सामान्यरूप होतें; जसें—वर, खालीं, कडे, मध्यें, पुढें, मागें, इ०. यांत शुद्धशब्दयोगी अव्यय ह्यणून एक उपभेद आहे त्यांच्या योगानें हें सामान्यरूप होत नाहीं.

६७ केवलप्रयोगी अव्यय, अ० उद्धारवाची अव्यय ह्यणजे जेणेंकरून मानसिक विकारांचा उद्बोध होतो असे जे उद्धाररूप शब्द ते; जसें—छी, वाहवा, अंः, वचव, इ०.

विभाग १.

नामविचार.

६८ नाम ह्यणजे पदार्थमात्राचें नांव, मग ते पदार्थ प्रत्यक्ष दिसोत, अथवा त्यांचा नुमता संस्कार मनाच्या ठायीं असो; जसें—मनुष्य, पोथी, लेखणी, हेवा, अहंकार, राग, इ०.

६९ या नामांत सामान्य, विशेष, आणि भाववाचक, असे तीन भेद आहेत.

७० नामास लिंग, वचन, आणि विभक्ति, हीं असतात.

७१ सामान्य नाम ह्यणजे जातिबोधक संज्ञा, ज्यांत त्या नामजातीचा धर्म अनेकां वर राहतो; जसें—मनुष्य, झाड, पशु, घर, इ०. यांत मनुष्य या शब्दाचा प्रयोग सर्व मनुष्यजाती वर होतो.

यांत मनुष्य, झाड, इ० सामान्य नामांतल एक एक निराळी

जाति घेतली तथापि तेंहि सामान्य नाम होतें; जसें—ब्राह्मण, आंबा, गाय, इ०. यांत ब्राह्मण हेंहि सामान्य नाम; कारण, ब्राह्मण्यरूप जो काहीं त्याज वर आरोपित धर्म तो एका वरच आहे असें नाहीं, जेवढे ब्राह्मण तेवढ्यां वर तो आहे, ह्मणोन हेंहि सामान्य नाम होय. तसेच आणखी शब्द जाणावे.

७१ विशेष नाम ह्मणजे व्यक्तिबोधक संज्ञा, ज्यांत या नामाचा धर्म एका वरच राहतो; जसें—कृष्ण, काशी, भागीरथी, खंडू, इ०.

विशेष नामाचें मुख्य लक्षण असें आहे कीं, तें एकाच अधिकरणास धरून राहतें; या वरून जितकीं ठेविलेलीं अथवा दिलेलीं नांवे तितकीं सारीं विशेष नामें जाणावीं; जसें—मनुष्य, नदी, डोंगर, इत्यादिकांचीं जीं नांवे तीं सारीं विशेष नामें; जसें—रामा, हरि, दादा, तात्या, मनी, गंगा, सह्याद्रि, इ०.

कदाचित् कोणी असा आक्षेप घेईल कीं विशेष नामा मध्येंहि सामान्य नामाचें लक्षण उमगतें; जसें—मनी म्हणली असतां एकच मनी आहे असें नाहीं, या नांवाच्या व्यक्ति पुष्कळ असतात; तर असें नव्हे;—ठेविलेलीं जितकीं नांवे तितकीं सारीं विशेष नामें होत; कारण, जरीं मनी एकच नाहीं असें दिसतें, तरीं वस्तुतः पाहिलें असतां उक्त जी मनी ती एकच होय; हें काहीं जातिबोधक नांव नव्हे; एका मनीचें जें काहीं लक्षण तेंच दुसऱ्या मनींत असतें असें नाहीं; अथवा, एका मनीच्या लक्षणाप्रमाणें दुसरी स्त्री असली म्हणजे तिला मनीच नांव देतात असेंही नाहीं; हें केवळ स्वेच्छे प्रमाणें एका व्यक्तीस ओळखायाकरितां नांव दिलें असतें, ह्मणोन मनी हें विशेष नाम.

आनां 'तो रावण आहे,' 'ता कर्ण आहे,' 'सर्व बाया लक्ष्मी नसतान,' अशा ठिकाणीं विशेष नामाचा प्रयोग सामान्य

नामा प्रमाणें करितात; तथापि वस्तुतः हें विशेष नामच होय. 'तो कर्ण आहे,' म्हणजे कर्णनामा कोणी दातृत्वगुणविशिष्ट प्रख्यात पुरुष होऊन गेला त्या सारखा दाता आहे असा अर्थ. असा बोलण्याचा प्रकार एक वाक्यालंकार होय, ज्यास उपमा असें म्हणतात. अथवा एथें कर्ण या शब्दाचा विशेषणा सारखा प्रयोग केला आहे असें मानलें तरीं चालेल.

७२ ज्या नामां वरून कोणत्याहि व्यक्तीचा शुद्ध भाव अथवा धर्म यांचा उद्बोध होतो, तीं सारीं भाववाचक नामें जाणावीं; जसें—माणुसपण, काळेपणा, उधळेपणा, मैत्री, इष्टत्व, औदार्य, इ०.

वर्ग १.

लिंगविचार.

७३ नाममात्राम लिंग असतें. तीं लिंगें तीन आहेत—पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, आणि नपुंसकलिंग.

७४ ज्या नामा वरून प्राणिवाचक नामाच्या अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा बोध होतो त्यांस, अथवा त्यांचें, पुल्लिंग ह्मणतात; जसें—रामा, मुलगा, बाघ, बैल, आंबा, बडगा, गुडघा, इ०.

७५ ज्या नामा वरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या स्त्रीत्वाचा बोध होतो त्यांस, अथवा त्यांचें, स्त्रीलिंग ह्मणतात. जसें—जानकी, मुलगी, बाघीण, गाय, चिंच, काठी, इ०.

७६ ज्या नामा वरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा अथवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाही, परंतु जीं सामान्यंकरून सर्व जातीचीं अथवा त्या जातींतल्या एकाद्या क्षुद्र व्यक्तीचीं वाचकें असतात त्यां-

स, अथवा त्यांचें, नपुंसकलिंग ह्मणतात; जसें—माणूस, ढोर, कुत्रें, लांकूड, तेल, इ०.

७७ ज्यांना नामा वरून वर सांगितल्या कोणत्याहि लिंगाचा ज्या काळीं एकाद्या वाक्या मध्ये निश्चय करितां येत नाही, त्या काळीं त्यांचें सामान्यलिंग ह्मणावें; जसें—मित्र, मी, तूं, पक्षी, इ०.

७८ हा नामाचा लिंगभेद समजायास मुख्य साधन असें आहे कीं, ज्या नामां मागे तो हें सर्वनाम लागते, तीं सारीं पुल्लिंग नामें जाणावीं; जसें—आंबा ह्मटला ह्मणजे 'तो आंबा' असें लागते, 'ती आंबा' अथवा 'तें-आंबा' असें जुगत नाही; ह्मणोन आंबा या नामाचें पुल्लिंग जाणावें. याच प्रमाणें चिंच ह्मटली ह्मणजे 'ती चिंच' असें जुगते, ह्मणोन चिंच या नामाचें स्त्रीलिंग जाणावें. आणि लांकूड ह्मटलें ह्मणजे 'तें लांकूड', असें जुगते, ह्मणोन याचें नपुंसकलिंग जाणावें.

आतां जे प्राणिवाचक शब्द आहेत (जसें पुरुष, बायको, घोडा, गाय, मांजर, इ०.) त्यांचें लिंगविवेचन करणें अगदीं अवघड नाही, कांकीं त्या मध्ये जे पुरुषजातीचे प्राणी असतात ते पुल्लिंग, स्त्रीजातीचे ते स्त्रीलिंग, आणि ज्यांचें लिंगविवेचन करतां येत नाही (जसें-माणूस, कुत्रें, मूल, ढोर, इ०.) ते नपुंसकलिंग जाणावे. परंतु अप्राणिवाचक अथवा निर्जीवपदार्थवाचक जीं नामें (जसें-आंबा, चिंच, शाई, पेरू, घर, इ०.) यांचेंहि पुरुषत्व, स्त्रीत्व, मानणें हें विचारपूर्वक पाहिलें असतां या देशातील भाषांत आश्चर्यासारखें आहे. या लिंगभेदा वर नियम चालत नाही; एथें लोकव्यवहार हाच काय तो मुख्य नियम; ह्मणोनच परदेशीय मनुष्यांस एकाएकीं शुद्ध बोलतां येत नाहीं. आपण निःस्वभावः एकतां तैलंग लोक कसें बोलतात तें; ते 'लांकूड

मोडला,' 'आम्हांस एवढाच दक्षिणा दिला,' इत्यादि लिंगाच्या अज्ञानंकरून अशुद्ध बोलतात.

७९ या लिंगानुशासना विषयीं असें अनुमान होतें कीं कोणत्याहि भाषेंत मुळीं नामांस लिंगें पडायास मुख्य तीन कारणें असतात;—एक तर त्यांचा अर्थ, दुसरें शब्दाचें शेवटील अक्षर अथवा प्रत्यय, आणि तिसरें शुद्ध लोकव्यवहार.

ज्यांत अर्था वरून लिंगविवेचन करितात— तें असें कीं, जीं नामें पुंस्त्ववाचक, अथवा बल, प्रताप, तेज, स्थूलपणा, इत्यादि पुरुषधर्माचीं प्रदर्शक असतात, तीं पुल्लिंग जाणावीं. जीं नामें स्त्रीत्ववाचक, अथवा सौंदर्य, मार्दव, कोमलता, इत्यादि स्त्रीधर्माचीं प्रदर्शक असतात, तीं स्त्रीलिंग जाणावीं. आणि जीं नामें पुल्लिंग स्त्रीलिंग नमून सूक्ष्मता, निर्वलता, लाघव, इत्याद्यर्थप्रदर्शक असतात, तीं नपुंसक जाणावीं. यांत बहुधा लोकांच्या कल्पने वर हा नियम राहतो. कोणा देशांत समुद्र मोठा पराक्रमी व बलवान् वाटतो, तेथील लोक त्याचें पुल्लिंग ह्मणतात; कित्येकांस शांत व स्थिर वाटतो, ते लोक त्याचें स्त्रीलिंग ह्मणतात. ह्मणोनच एका अर्थाच्या नामाचीं निरनिराळ्या भाषांत निरनिराळीं लिंगें असतात. आतां कित्येक भाषांत या लिंगविवेचनां विषयीं फार सुलभ नियम आहेत; ते असे कीं,—प्राणिवाचक नामांत जे पुरुषवाचक शब्द ते पुल्लिंग, जे स्त्रीवाचक शब्द ते स्त्रीलिंग; आणि कृमिकीटकादि ज्यांचें लिंगज्ञान होत नाहीं त्यांचे वाचक सर्व, व अप्राणिवाचक जे शब्द, ते नपुंसकलिंग. कित्येक भाषांत दोनच लिंगें अमतात; कित्येक भाषांत मुळीं लिंगेंच नमतात; तेव्हां या भाषांत हें लिंगविवेचन तारतम्यभावेकरून

मुलभ होय. परंतु संस्कृत, महाराष्ट्र, गुर्जर, आदिकंरून कित्येक भाषांत तसा कांहीं नियम नसून आणखी त्यांत तीन लिंगें; तेव्हां यांत हें लिंगविवेचन सहज फार कठीण असतें.

८० या निर्जीव पदार्थवाचक अथवा अप्राणिवाचक नामांच्या लिंगां वर कांहीं नियम आहेत ते कळिवण्याच्या अगोदर अकारान्त, आकारान्त, इकारान्त, इत्यादि शब्द एथें सांगितले पाहिजेत.

पुल्लिंग.

अकारान्त—खांब, भोग, वेत, नाद, इ०. आकारान्त—आंबा, फाडा, रस्ता, लाखोटा, इ०. इकारान्त—हरि, कवि, कोळी, धोबी, तांबोळी, इ०. उकारान्त—भानु, वेणु, लाडू, पेरू, चेंडू, इ०. ऋकारान्त—(संस्कृत)पितृ, भ्रातृ, इ०. ओकारान्त—टाहो, लाहो, इ०. मराठी भाषेंत एकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग शब्द आढळत नाहींत.

स्त्रीलिंग.

अ—कंड, खरूज, गाय, ह्यैस, इ०. आ—जागा, गंगा, रेवा, इ०. इ—रीति, रुचि, साडी, नदी, खोली, लेखणी, इ०. उ—धेनु, जळू, सामू, जाऊ, इ०. ऋ—(संस्कृत) मातृ, स्वसृ, इ०. ओ—बायको, इत्यादि.

नपुंसकलिंग.

अ—नाक, तेल, ताक, पोर, मूल, इ०. इ—इधि, पाणी, लोणी, इ०. उ—मधु, किरडू, मेंढरू, इ०. ए—भाडें, आडें, तळें, सोनें, बोलणें, इ०.

८१ या प्रसंगी शिकणारांनीं उपांत्य काय तें माहित करून घ्यावें; कांकीं पुढें या विषयीं कांहीं सांगायार्चें पडेल. उपांत्य ह्मणजे शब्दाच्या अंत्य अक्षराच्या शेजार-

चा जो वर्ण तो; जसें—दर्डत यांत ऊ हा उपांत्य; बाईल यांत ई हा उपांत्य; बुरूड यांत ऊ हा उपांत्य होय.

८२ आणखी, इ ई, उ ऊ, ऋ ऋ, आणि लृ, यांचा, आणि य, वृ, रृ, लृ, यांचा, जो अन्योन्य आदेश, ह्यणजे इच्या स्थानीं य, अथवा यच्या स्थानीं इ, उच्या स्थानीं वृ, अथवा वृच्या स्थानीं उ, इत्यादि, त्यास संप्रसारण ह्यणतात.

संस्कृत व्याकरणांत तर य, वृ, रृ, यांच्या स्थानीं जे अनुक्रमें इ, उ, ऋ, आदेश होतात त्या आदेशास मात्र संप्रसारण अशी संज्ञा आहे; परंतु तिचा एथें अतिदेश करून य, वृ, रृ, या आदेशासही ही संज्ञा दिली आहे; कारण, प्राकृतांत इ, उ, इ०कांच्या स्थानीं य, वृ, इ० जे आदेश त्यांची व्याप्ति विशेष आहे.

८३ तथापि अर्था वरून, आणि शब्दाच्या शेवटील वर्णा वरून, अथवा प्रत्यया वरून, या लिंगविवेचना विषयीं कित्येक अबाधित नियम आहेत, त्यांतून मुख्य एथें सांगतो.

१ अर्था वरून नामांचा लिंगनिर्वंध.

८४ प्राणिवाचक नामांत जे पुरुषवाचक शब्द ते पुल्लिंग जाणावे; जसें—रामा, माधव, कृष्ण, इंद्र, हत्ती, बैल, वाघ, परीट, शास्त्री, तेली, न्हावी, इ०.

८५ प्राणिवाचक नामांत जे स्त्रीवाचक शब्द ते स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—रमा, सरस्वती, गंगा, रंभा, गाई, परिटीण, तेलीण, न्हावीण, कुत्री, इ०.

८६ प्राणिवाचक नामांत सामान्यजातिवाचक जे शब्द त्यांचें, अथवा जेथें लिंगाची विवक्षा नसत्ये तेथें, नपुंसकलिंग जाणावे; जसें—माणूस, मुलंगें, पोर, घोडें, कुत्रें, इ०.

८७ कृमिकीटकादि जे शुद्ध जंतु असतात, त्यांच्या जातीचा निर्देश एका शब्दानें होत असतो; आणि त्या शब्दाच्या लिंगाची उपलब्धि व्यवहारा वरून होत्ये; जसें—माशी, मुंगी, भुंगा, पोपट, ऊ, डेकूण, पिसू, मु-रकूट, इ०. यांत बहुधा इकारान्त, उकारान्त, जे शब्द ते स्त्रीलिंग जाणावे; आणि आकारान्त पुल्लिंग जाणावे.

८८ प्रवाहीपदार्थवाचक जीं नामें तीं नपुंसक जाणावीं; जसें—पाणी, लोणी, चिचवणी, कालवण, तेल, तूप, एरंडेल, इ०.

यांत नदी, ओढा, काढा, सडा, शाई, काकवी, मध, लस, कठी, बासुदी, आगटी, ताकतई, इ०. किती एक शब्द अपवादक होत; यांत आकारान्ता शिवाय इतर सर्व शब्द स्त्रीलिंग जाणावे.

यांतही आणखी असा नियम आढळतो कीं, जे णकारान्त प्रवाहीपदार्थवाचक शब्द ते निरंतर नपुंसक असतात.

८९ सुवर्णादिधातुवाचक जीं नामें तीं नपुंसक जाणावीं; जसें—सोनें, रुपें, तांबें, कथील, पितळ, जस्त, लोखंड, इ०.

२ अंत्यवर्णा वरून अथवा प्रत्यया वरून लिंगनिर्बंध.

९० शुद्ध मराठी जीं आकारान्त नामें तीं पुल्लिंग जाणावीं; जसें—सोटा, गोटा, बडगा, मट्टा, वांसा, भाला, बरेपणा, भलेपणा, इ०.

९१ 'तें ज्यास आहे' अथवा 'तत्संबंधी' अशा अर्थी ईप्रत्यय लागून जे शब्द सिद्ध होतात, त्यां शिवाय जे शुद्ध ईकारान्त मराठी शब्द, ते बहुधा स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—नदी, आई, काकी, काकवी, कसोटी, भाकरी, पाटीलकी, मुलुखगिरी, सावकारी, इ०.

९२ ज्या मराठी नामांचे अंत्य वर्ण अनुनासिक असतात, तीं सारीं नपुंसकलिंग जाणावीं; हीं नामें बहुधा ई-ऊ-एकारान्त असतात; जसें—मोती, गुरूं, बकरूं, आंढें, तळें, घोसाळें, पोवळें; बोलणें, चालणें, इ०.

परंतु गहूँ हा शब्द अनुनासिक असतांही पुल्लिंग जाणावा. मला असं वाटतं हा शब्द गंहूँ असा लिहिला असतां मग हा अपवाद करायास नको.

९३ ओकारान्त मराठी शब्द फार थोडे आहेत, आणि ते बायको, बायो, इ०. कित्येक स्त्रीलिंग शब्दां शिवाय सारे पुल्लिंग जाणावे; जसें—लाहो, टाहो, डोहो, मोहो, इ०. यांत मोहो याचें विकल्पें नपुंसकलिंगही होतें.

९४ भावार्थी जे पण आणि पणा प्रत्यय होतात तदंत जे शब्द ते नित्य अनुक्रमें नपुंसकलिंग व पुल्लिंग जाणावे; जसें—बरेपण, भलेपण, चांगुलपण, इ०. बरेपणा, भलेपणा, चांगुलपणा, इ०.

९५ शब्दाची अथवा शब्दावयवाची द्विरुक्ति होऊन जे शब्द सिद्ध होतात ते स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—पळपळ, चळचळ, कटकट, कळकळ, मारामार, पळापळ, दाणादाण, विचकाविचक, इ०.

९६ पूर्वोक्त द्विरुक्त अनुकरणवाचक जे शब्द त्यांहून अतिशयार्थी जो आटप्रत्ययतदंत, आणि आड अ० आडा आणि आणा हे प्रत्यय ज्यांच्या अंती आहेत असे जे शब्द ते पुल्लिंग जाणावे; जसें—पळपळाट, चकचकाट, दमदमाट, भडाड, कडाड, मंभाडा, दणाणा, इ०.

९७ व्यापारद्योतक जीं णान्त अथवा नान्त धातुसाधित नामें तीं नपुंसकलिंग जाणावीं; जसें—दळण, कांडण, सडण, भरण, पोपण, भूषण, कंदन, साधन, मोहन, भंजन, रंजन, इ०.

९८ व्यापारादिदर्शक ण्यन्त, ह्यणजे णी आहे अंती ज्यांच्या, अशीं जीं धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग होत; जसें—कापणी, काढणी, लावणी, रोपणी, आंकणी, चाळणी, भाजणी, ओढणी, इ०.

९९ पौनःपुन्य अथवा अतिशय यां अर्थीं जीं इकारान्त द्विरुक्त धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग जाणावीं; जसें—मारामारी, उडाउडी, फाडाफाडी, तोडातोडी, ओढाओढी, ताणाताणी, इ०.

१०० व्यापारदर्शक जीं णूकप्रत्ययान्त धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग जाणावीं; जसें—वर्त्तणूक, जाचणूक, वर्णणूक, आठवणूक, अडणूक, नांदणूक, इ०.

१०१ व्यापारद्योतक अथवा व्याप्तार्थद्योतक, जीं आकारान्त धातुसाधित नामें तीं पुल्लिंग होत; जसें—आरडा, आंसडा, हिसका, झपाटा, रपाटा, भरडा, वेंचा, रांधा, सांधा, ठेंचा, ठेवा, इ०.

१०२ प्रकृतिरूपानें असणारीं जीं धातुसाधित नामें तीं बहुधा पुल्लिंग होत; जसें—आट, आटोप, व्याप, घोळ, गाळ, जाळ, नाच, साज, मोड, इ०.

जळ, भेट, भेळ, ठेव, खोंच, ह्यण, आळख, इ०. किती एक शब्द स्त्रीलिंग होत.

१०३ मूल्यदर्शक जीं णावळप्रत्ययान्त धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग जाणावीं, जसें—बडणावळ, शिवणावळ, दळणावळ, खाणावळ, लिहिणावळ, इ०.

१०४ मराठी भाषेंत जे संस्कृत शब्द शुद्धस्वरूपानें वर्त्ततात त्यांचें लिंगविवेचन त्या भाषेच्या अनुरोधानें होतें.

१०५ आकारान्त जे संस्कृत शब्द ते सारे स्त्री-
लिंग जाणावे; जसें—गंगा, श्रद्धा, मृत्तिका, इच्छा, स्पृ-
हा, निद्रा, तंद्रा, व्याख्या, टीका, इ०.

एथें शिकणारांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, संस्कृतांत स्त्रीलिंगीं जो
टाण् प्रत्यय होतो, त्यांतील टकार पकार जाऊन जो आ म्हणोन
स्त्रीप्रत्यय अवशिष्ट राहतो तदंत जे शब्द त्यांचें विधान केलें आहे; ना-
हींतर आत्मा, ब्रह्मा, राजा, चंद्रमा, प्रेमा, पिता, इ० शब्द अपवादक
होतील. हे संस्कृतांत मूळचे आकारान्त शब्द नाहीत.

१०६ भावार्थी जे ताप्रत्ययान्त संस्कृत शब्द ते
सारे स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—दक्षता, मधुरता, व्याकुलता,
विद्वत्ता, इ०.

१०७ भावार्थी जे त्वप्रत्ययान्त शब्द ते नित्य नपुं-
सकलिंग जाणावे; जसें—ब्राह्मणत्व, मनुष्यत्व, पटुत्व,
स्त्रीत्व, पुंस्त्व, इ०.

१०८ भावार्थी जे किती एक प्रत्यय लागून पूर्व स्व-
रास वृद्धि होऊन जे शब्द सिद्ध होतात ते सारे नपुंस-
कलिंग जाणावे; जसें—माधुर्य, क्षात्र, वैभव, चांचल्य, स्थै-
र्य, धैर्य, क्रौर्य, धौत्य, इ०.

१०९ इमा^१प्रत्ययान्त जे संस्कृत शब्द ते महारा-
ष्ट्रांत विकल्पे पुंल्लिंग अथवा स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—म-
हिमा, अणिमा, गरिमा, इ०.

॥ 'जो न गाय हरिचे महिमेला ॥ तो असे जितचि या महिं मेला' ॥

वामन.

या नियमां शिवाय आणखी आदि, उपांत्य, आणि अं-
त्यवर्ण, यां वरून काहीं या लिंगविवेचना विषयीं नियम शोधूं गेलें
असतां सांपडतील असें मला वाटतें; परंतु जरीं सांपडले तरीं

^१ मूर्च्छा संस्कृतांत भावार्थी हा इमनच् (इमन्) प्रत्यय होतो,
आणि एतदन्त जे शब्द ते संस्कृतांत निरंतर पुंल्लिंग असतात.

ते केवळ सर्वव्यापक होणार नाहीत; यास्तव, त्यांचा विस्तार एथे केला नाही.

३ लोकव्यवहारा वरून लिंगनिर्बंध.

११० पूर्वोक्त नियमा शिवाय जे शब्द राहिले त्यांचें लिंगविवेचन बहुधा लोकव्यवहारा वरून जाणावें.

१११ प्राणिवाचक कित्येक स्त्रीत्वबोधक शब्द असून त्यांचें ग्रहण क्वचित् व्यवहारांत नपुंसकलिंगानें होत असतें; जसें—कुटुंब, कलत्र, लांडोर, बटकूर, रांडरू, रांडमाणूस, इ०. तसेंच—दार, सखिजन, कबीला, इ०. कित्येक थोडे शब्द स्त्रीत्वबोधक असून नित्य पुल्लिंग जाणावें.

११२ द्वंद्वसमास होऊन जीं कित्येक शुद्ध मराठी नामें सिद्ध होतात तीं नपुंसकलिंग जाणावीं; जसें—आईबापें, बहीणभावंडे, दादलाबायलें, इ०.

११३ अकारान्त जीं झाडांचीं नावें तीं बहुधा स्त्रीलिंग असतात; जसें—भोंकर, बकूळ, नारळ, पोफळ, जांबूळ, जासवन, गुलबास, इ०.

यांत—माड, ताड, देवदार, फणस, वड, पिंपळ, इ० शब्द पुल्लिंग जाणावे.

११४ तेच जर फळ अथवा फूल यांचे वाचक शब्द असले तर त्यांचें बहुधा नपुंसकलिंग जाणावें; जसें—भोंकर, बकूळ, पोफळ, जांबूळ, इ०.

यांत नारळ, फणस, गुलाब, जांबूळ इ० पुल्लिंग जाणावे.

११५ कित्येक शब्द कोंकण, देश, इत्यादि स्थानपरत्वे भिन्न भिन्न लिंगीं वर्ततात; जसें—तपकीर, तंबाखू, गुडाखू, मध, इ०.

११६ प्राणिवाचक नामाचें कोणतें एक लिंग समज-

ल्यानें त्याज वरून दुसरीं लिंगें साधितां येतात. अकारान्त, इकारान्त, आणि उकारान्त प्राणिवाचक पुल्लिंग नामास पुढें ईण प्रत्यय लावल्यानें त्याच नामाचा स्त्रीलिंगवाचक शब्द होतो; परंतु हा प्रत्यय लावते समर्थी शब्दाच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो; आणि त्या पुल्लिंग शब्दाचा उपांत्य जर इकार किंवा उकार आहे, तर त्यांस हा स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय लावते समर्थी त्या उपांत्य स्वराच्या स्थानीं अ आदेश होतो; अन्य पक्षांते उपांत्य स्वर दीर्घ असल्यास न्हस्वही होतात; उदाहरणं—

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
वाघ	वाघीण	तेली	तेलीण
सिंह	सिंहीण	न्हावी	न्हावीण
सोनार	सोनारीण	तांबोळी	तांबोळीण
सुतार	सुतारीण	रामोशी	रामोशीण
लोहार	लोहारीण	परभू	परभीण
ठाकूर	ठाकूरीण.	परीट	परिटीण

११७ शुद्ध मराठी शब्दांत, अथवा मराठींत मिसळलेल्या इतर भाषेंतील शब्दांत, जर उपांत्य स्वर दीर्घ ई अथवा ऊ असला, आणि त्यांस कोणताहि प्रत्यय लागून जर त्या मूळ उपांत्याचा पुढील वर्ण दीर्घ होत असला, तर त्यास हा स्त्रीप्रत्यय लावते समर्थी त्या उपांत्य स्वराच्या स्थानीं अ आदेश होतो; अन्य पक्षांते हे उपांत्य स्वर न्हस्वही होतात.

(अ) यांत आणखी उपांत्य स्वराचा मागला वर्ण जर दीर्घ असला, तर ई आणि ऊ या उपांत्यांच्या स्थानीं अच आदेश करावा हें बरें.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
परीट	परटीण, परिटीण.	बेडूक	बेडकीण.
बुरूड	बुरडीण, बुरुडीण.	ठाकूर	ठाकरीण.
	इ०.		इ०.

यांत बहुधा असा नियम आहे कीं, ई, अथवा ऊ, या उपांत्याच्या मागील अक्षर जर दीर्घ असलें तर अ हाच आदेश होतो; तेथें वैकल्पिक रूपांचा संभव बहुधा दिसत नाहीं; कारण, या भाषेंत मागें पूर्ण अक्षर असतां, त्यांत विशेषेंकरून दीर्घ अक्षर असतां, पुढील ऱ्हस्व अक्षराचें, आणि विशेषेंकरून अकारान्त अक्षराचें अधोच्चारण होत असतें, असा स्वाभाविक नियम आढळण्यांत येतो; तेव्हां मात्रांची गणना केली असतां दीर्घ अक्षरा पुढील उपांत्याच्या स्थानीं अकारच आदेश करणें सयुक्तिक दिसतें.

११८ परंतु शुद्ध मराठी ह्मटलें या वरून जर ते शब्द संस्कृत, अथवा यवनी, अथवा कोणत्याहि इतर भाषेचे, अथवा उपनामवाचक असले, तर उपांत्य स्वरास कांहीं विकार होत नाहीं. परंतु हेच शब्द जर मराठी भाषेंत फार रूढींत आलेले असले, तर विवक्षा असतां त्यांचा उपांत्य ऱ्हस्व करणें हा उत्तम पक्ष.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
अतीत.	अतीतीण, अतितीण.	वकील.	वकीलीण, वकिलीण.
गरूड.	गरूडीण, गरूडीण.	फडनीस.	फडनीशीण, फडनिशीण.
फकीर.	फकीरीण, फकिरीण.	रजपूत.	रजपूतीण, रजपुतीण.
अमीर.	अमीरीण, अमिरीण.	गाडगीळ.	गाडगीळीण, गाडगिळीण

११९ तसेंच जर ते उपांत्य स्वर हकारयुक्त असले तर त्यांसहि वर सांगितलाच नियम लागतो; जसें—

पु०
अहीर
माहूत

स्त्री०
अहीरीण, अहिरीण.
माहूतीण, माहुतीण.

१२० जर तो उपांत्य वर्ण निवळ ई किंवा ऊ अ-
सला, तर त्यास पुढील प्रत्ययाच्या योगानें विकल्पें सं-
प्रसारण होतें; जसें—

पु० स्त्री० पु० स्त्री०
शाईर शाईरीण, शायरीण। राऊळ राऊळीण, रावळीण.

१२१ यांत बहुधा मनुष्यजाती शिवाय इतर जे
प्राणी त्यांचे वाचक शब्द, आणि दोहों पेशा अधिक
अक्षरें ज्यांत आहेत असे जे अकारान्त पुल्लिंग शब्द,
त्यांस स्त्रीप्रत्यय ई होतो.

एथें उपांत्य स्वरा विषयीं ईण प्रत्यय लागते समयां
जशीं कार्ये होतात तीं तशींच राहतात.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
पोपट	पोपटी	गाढव	गाढवी
हरीण	हरणी, हरिणी	बेडूक	बेडकी
सांभर	सांभरी	ढेंकूण	ढेंकणी
उंदीर	उंदरी	गोचीड	गोचडी

१२२ आकारान्त पुल्लिंग प्राणिवाचक नामास शे-
वटीं ई लागल्यानें तज्जातीय स्त्रीचा बोध होतो, आणि
ए लागल्यानें त्याचें पिल्लू किंवा त्या जातींत एकादें ह-
लकें अशा नपुंसकाचा बोध होतो; जसें—

पु०	स्त्री०	न०	पु०	स्त्री०	न०
कुत्रा	कुत्री	कुत्रें	कोल्हा	कोल्ही	कोल्हें
लांडगा	लांडगी	लांडगें	बकरा	बकरी	बकरें
मुलगा	मुलगी	मुलगें	पोरगा	पोरगी	पोरगें.

यांत कित्येक नपुंसक शब्द क्वचित् बोलण्यांत येतात.

१२३ आकारान्त शरीरसंबंधवाचक शब्दांस, अथवा प्रतिष्ठासूचक शब्दांसही स्त्रीलिङ्गी ईकार होतो.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
काका	काकी	दादा	दादी
मामा	मामी	आजा	आजी.

१२४ कित्येक अकारान्त जातिवाचक संस्कृत शब्दांस त्या भाषेच्या नियमा प्रमाणें स्त्रीलिङ्गी ई प्रत्यय होतो.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
देव	देवी	सिंह	सिंही
गोप	गोपी	शूद्र	शूद्री
दास	दासी.	ब्राह्मण	ब्राह्मणी.

१२५ संयोगपूर्वक आकारान्त जे शब्द, ज्यांचीं जाती वरून, कृती वरून अथवा वृत्तिसंबंधानें नांवें पडलीं आहेत, त्यां वरून स्त्रीलिङ्गी ईण प्रत्यय होतो; परंतु तो होते समर्थी शैवटील याचा लोप होतो; जसें—भाट्या, भाटीण; देशपांड्या, देशपांडीण; आगलाव्या, आगलावीण; वाघमाऱ्या, वाघमारीण; इ०.

१२६ परंतु कित्येक अतिपरिचित अशा प्राण्यांचे वाचक शब्द या वर सांगितल्या नियमां वर न राहतां मुळींच निराळे असतात; ते सांगतां.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
बैल	गाय	पुरुष	बायको	बाप	आई
हैसा	हैस	दीर	जाऊ	पोर	पोर
मोर	लांडोर	बोकड	शेळी	मूल	मूल
बोका भाटी. मांजर		गवळी	गवळण-ळीण	मावळा	मावळण
काळवीट	हरणी	सासरा	सासू	राजा	राणी
उंट	सांड	भाऊ	भावजय	वाध्या	मुरळी.*

१२७ प्राणिवाचक नामाचें नपुंसक सामान्यतः स्व-जातीचा बोध करितें; उदाहरण-‘तें कुत्रें येत आहे,’ एथें तो कुत्रा किंवा कुत्री आहे हें विवक्षित नाहीं; परंतु कुत्रें ह्मटलें ह्मणजे कुत्र्याची जात आहे, इतकें मात्र समजतें; याच प्रमाणें-पोर, बकरें, मनुष्य, कुत्रें, इ०.

१२८ पदार्थाचें स्थूलत्व दाखवायाची विवक्षा असतां, कधीं विनोदानें स्त्रीलिंग शब्दांस व नपुंसकलिंग शब्दांस आकारान्त करून पुल्लिंग करितात; जसें-पोळा, भाकरा, पागोटा, इ०.

वर्ग २.

वचनविचार.

१२९ वचन ह्मणजे नामाच्या ठायीं एकत्वरूपानें अथवा अनेकत्वरूपानें जी अर्थाची उपस्थिति तें. हीं वचनें दोन आहेत, एकवचन आणि अनेकवचन अथवा बहुवचन.

१३० एकवचन ह्मणजे नामाच्या ज्या रूपावरून त्याच्या एकत्वाचा बोध होतो तें, अथवा त्या नामाचें,

* एथें वाध्याची बायको मुरळी असा अर्थ कोणी समजू नये; तर खंडोवास जो मुलगा वाहतान तो वाध्या, आणि मुलगी वाहतान ती मुरळी, असा अर्थ समजावा.

एकवचन ' असें ह्यणतात; जसें—घोडा, शेळी, केळें, नारिंग, पागोटें, अंगरखा, इ०.

१३१ अनेकवचन ह्यणजे ज्या रूपा वरून नामाच्या अनेकत्वाचा ह्यणजे बहुपणाचा बोध होतो तें, अथवा त्या नामाचें अनेकवचन ह्यणतात, कोणी बहुवचनही ह्यणतात; असें—घोडे, शेळ्या, केळीं, नारिंगें, पागोटीं, अंगरखे, इ०.

मराठींत संस्कृता प्रमाणें द्विवचन नाहीं द्रगून एथें बहुवच-
नाचे ठिकाणीं अनेकवचन द्यटलें आहे.

१३२ एकवचनी शब्द अनेकवचनांत आणायच्या रीति बहुत आहेत. या भाषेंत नामांच्या अंत्य स्वराच्या आधारा वरून, आणि त्यांच्या लिंगा वरून, अनेकव-
चनांचीं रूपें साधतात.

या भाषेंत वचना विषयीं अतिसंक्षिप्त आणि बहुधा सर्वव्यापक असे नियम बांधिले असतां त्यांचें आकलन पुढें सांगितल्या रीतीनीं होईल.

(१) अ-ई-ऊ-ओकारान्त पुल्लिंग, आणि आकारान्त स्त्रीलिंग, नामांचीं उभय वचनांचीं रूपें समान होतात.

(२) आकारान्त पुल्लिंग, आणि अ-इ-उकारान्त नपुंसकलिंग नामांस अनेकवचनीं अंतीं एकार होतो.

(३) अ-इ-उ-ओकारान्त स्त्रीलिंग नामांस अ-
नेकवचनीं आ विकार होतो.

(४) अकारान्त बहुत स्त्रीलिंग, आणि एकारान्त नपुंसकलिंग, नामांस अनेकवचनीं ई विकार होतो.

(५) ई—ऊकारान्त शब्दांस पूर्वोक्त विकार हो-
ण्याच्या पूर्वी संप्रसारण होतें.

(६) नपुंसकलिंग शब्दांस शेवटील वर्ण अनुनासि-
क होतो.

(७) संस्कृत शब्द, अथवा परभाषेतून येऊन जे शब्द फार रूढीत पडले नाहींत, त्यांचीं उभय वचनें समान होतात.

(८) ज्यांच्या ठायीं संख्येनें गणण्याचा असंभव असतो, अशा पदार्थांचे जे वाचक शब्द त्यांचा प्रायः एकवचनींच प्रयोग होतो.

या सर्व नियमांचा पुढें त्या त्या स्थळीं विस्तार केला आहे.

प्रकरण १.

पुल्लिग.

१३३ अ-इ-उ-ओकारान्त नामांचीं उभय वचनें समान होतात; त्यांचीं वचनें अर्थानुसंधानाने जाणावीं.

उदाहरणें.

अकारान्त.		इकारान्त.	
एक०	अने०	एक०	अने०
खांब	खांब	कवि	कवि
बैल	बैल	अग्नि	अग्नि
गाढव	गाढव	भूपति	भूपति
पुरुष	पुरुष	शास्त्री	शास्त्री
चिरंजीव	चिरंजीव.	तेली	तेली.
उकारान्त.		ओकारान्त.	
एक०	अने०	एक०	अने०
वेणु	वेणु	टाहो	टाहो
शत्रु	शत्रु	डोहो	डोहो
साडू	साडू	लाहो	लाहो
परभू	परभू.	छापो	छापो.

१३४ आकारान्त पुल्लिङ्ग नामाच्या एकवचनास अनेकवचनीं अंत्य स्वरास ए होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
आंबा	आंबे	भाट्या	भाट्ये
धोंडा	धोंडे	अंबाडा	अंबाडे
पानपुडा	पानपुडे.	देशपांज्या	देशपांज्ये.

संयोगपूर्वक आकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दाच्या शेवटील यचा लोप करून अनेकवचनीं ए आदेश करून लिहिण्याचा प्रचार फार आढळतो; परंतु ही शुद्ध रीति नव्हे; कारण, एक तर यचा लोप करण्यास या वरील नियमा वरून आधार दिसत नाही; आणखी, असा लोप केला असता संयोगपूर्वक आणि असंयोगपूर्वक आकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दांच्या अनेकवचनांचीं सारखीं रूपें होऊन जी अडचण प्राप्त होईल ती मात्क्याम हा लोप न केला असता टळत्ये; जसें—**धाम्या** आणि **धामा**, यांत पूर्व शब्दांत यचा लोप केला असता या दोहों शब्दांचें अनेकवचनीं **धाम्ये** असें एक सारखें रूप होईल; परंतु **धाम्ये** आणि **धाम्ये** अशीं निराळीं रूपें लिहिलीं असता त्यां वरून त्यांचें एकवचन शोधून काढण्यास काहींच अडचण पडणार नाही. आणखी यांच्या शुद्ध उच्चारतांहि भेदच पडतोसा दिसतो. म्हणोन अशा सबळ कारणांनीं माझ्या मतें **भाट्ये**, **देशपांज्ये**, **धोंडफोंड्ये**, **लांकुडतोड्ये**, **आगलाव्ये**, **वाघमाज्ये**, हींच अनेकवचनांचीं रूपें विशेष ग्राह्य होत.

१३५ **ब्रह्मा**, **सोमपा**, **धूम्रपा**, **शंखधमा**, इत्यादि जे शुद्ध आकारान्त संस्कृत शब्द, त्यांतून जे फारसे प्राकृतांत प्रसिद्ध नाहीत, त्यांचीं उभय वचनीं समान रूपें होतात.

१३६ **आत्मा**, **ब्रह्मा**, इत्यादि जे लोकप्रसिद्ध संस्कृत शब्द, त्यांच्या अनेकवचनीं विवक्षा असल्यास प-

क्षांतरीं ए आदेश होतो. आत्मा शब्दास विकल्प नाही; जसे-आत्मा, आत्मे; ब्रह्मा, ब्रह्मे अ० ब्रह्मा.

१३७ मामा, काका, इत्यादि जे आकारान्त शरीरसंबंधवाचक शब्द, त्यांचीही रूपे उभय वचनीं समान होतात; एह्रवीं विवक्षा असल्यास ए आदेश होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
मामा	मामा, मामे	काका	काका, काके

उदाहरण— 'तुझ्यास मामा किती आहेत', 'माझे चौथे मामे काशीस गेले,' 'तुमचे दादा जरीं आले तरीं हें कार्य त्यांच्यानीं होणार नाहीं', इ०.

'हे कोण बायकोचे मामे घरांत हिंडती रिकामे'.

(अ) हींच जर प्रतिष्ठावाचक नामें असलीं तर त्यांचीं उभय वचनीं समान रूपें होतात; उदाह०—'या मंडळींत चार अण्णा आहेत, आणि दोन बाबा आहेत, तुला कोणते पाहिजेत ?'

१३८ ऋकारान्त शब्द या भाषेत नाहीत. जे ऋकारान्त संस्कृत शब्द आहेत, जसें—पितृ, मातृ, भ्रातृ, स्वसृ, कर्तृ, दातृ, धातृ, इ०, आणि ज्यांचीं संस्कृत रीती प्रमाणें जीं प्रथमेचीं रूपें तींच मूलशब्द ह्यणून या भाषेत वर्ततात, जसें—पिता, माता, भ्राता, स्वसा, कर्ता, दाता, धाता, इ०; त्यांचीं अनेकवचनें त्या त्या आकारान्त शब्दांच्या नियमा प्रमाणें होतात.

१३९ ए-ऐ-औकारान्त शब्द या भाषेत नाहीत.

१४० बहुधा जितक्या शब्दांच्या अंतीं या भाषेत अई, अ० अय, आणि अऊ, आऊ, अ० अंव, असे वर्ण येतात, ते शब्द कोणीं विकल्पें अनुक्रमें ऐकारान्त आणि औकारान्तही लिहितात; तथापि त्यांचीं अनेकव-

चनाचीं रूपें त्या त्यामूळच्या शब्दांच्यानियमा प्रमाणें-
च होतात; जसें-पौ (पऊ अ० पव) यांचीं उभय वचनें
समान जाणावीं.

प्रकरण २.

स्त्रीलिंग.

१४१ अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचे या भाषेत वच-
ना वरून आणि विभक्ती वरून तीन निरनिराळे मुख्य
गण केले पाहिजेत;—

त्यांतून प्रथम गणांतील अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांस
अनेकवचनीं अंत्य स्वरास ई विकार होतो. दुसऱ्या गणां-
तील अकारान्त शब्दांस आ, आणि तिसऱ्या गणांतील
अकारान्त शब्दांस विकल्पें हे दोन्ही विकार होतात.
यांस एथें अनुक्रमें भिंतीचा गण, आतेचा गण, आणि
झेंपेचा गण, असें ह्मटलें आहे. यांत पहिला गण मोठा आहे.

भिंतीचा गण.

एक०	अने०	एक०	अने०
भित	भिंती	कावड	कावडी
केळ	केळी	उतरड	उतरडी
वांक	वांकी	पोंखरण	पोंखरणी
पोफळ	पोफळी.	तगर	तगरी.

आतेचा गण.

एक०	अने०
आत	आता
वेळ	वेळा
नणंद	नणंदा
सनद	सनदा
रकम	रकमा.

झेंपेचा गण.

एक०	अने०
झेंप	झेंपा झेंपी
लात	लाता लाती
शपथ	शपथा शपथी
तरवार	तरवारा तरवारी
अकल	अकला अकली.

या अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचे जे वर तीन वर्ग दाखविले आहेत, त्यां विषयीं सर्वव्यापक असे काहीं नियम आढळत नाहींत; तथापि या विषया वर बहुत विचार करितां खालीं लिहिल्या प्रमाणें काहींस धोरण माझ्या हातीं लागलें आहे.

१४२ द्वचक्षरी अथवा त्र्यक्षरी अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द जर व्युत्पन्न असले, त्यांत विशेषेकरून ज्यांची व्युत्पत्ति धातूपासून झाली असली, तर त्यांच्या अनेक वचनीं बहुधा ई विकार होतो; जसें—ह्मण ह्मणी; फूट फुटी; इ०. आणखी उदाहरणें सांगतां.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
वांक ^१	वांकी	फाड	फाडी	तोड	तोडी
भेट	भेटी	तूट	तुटी	झोड	झोडी
फूग	फुगी	नड	नडी	खाण ^३	खाणी
धण ^२	धणी	वण	वणी	शेण ^४	शेणी
गूत	गुती	भर	भरी	जळ	जळी
ओळख	ओळखी	समज	समजी	सुकट	सुकटी
लगट	लगटी	थापट	थापटी	उकड	उकडी
कोरड	कोरडी	निवड	निवडी	गोठण	गोठणी
पाखर	पाखरी	तसर	तसरी	उभार	उभारी
ठेवण	ठेवणी	चाळण	चाळणी	चूण	चुणी

१ वांक हा शब्द मूळचा वांकणें या धातूपासून झाला असावा; म्हणजे, सोने वांकवून केलेलें जें वायकांचें दंडाचें भूषण ती.

२ धणी या शब्दापासून, अथवा धाणें या धातूपासून हा शब्द व्युत्पन्न असावा.

३ खाण हा शब्द खणणें अथवा खाणणें या धातूपासून व्युत्पन्न झाला असावा. जी खणलेली जागा, अथवा धातु काढण्या साठीं खणायाम योग्य जें स्थल ती.

४ शेणाची धापून केलेली गांवरी ती.

(अ) पूर्वोक्त नियमांत नाहींत असेहि शब्द पुष्कळ आहेत, त्यांतून कांहीं मुख्य खालीं दाखवले आहेत.

अपवादक शब्द.

शिक, चूक, झडप, नीज, झोंप, फुंक, रीघ, खीज, इत्यादि. यांचीं अनेकवचनाचीं रूपें आकारान्त होतात. हा शिकेचा गण जाणावा.

१४३. तीन अक्षरांहून अधिक अक्षरांचे जे अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द, त्यांच्या अनेकवचनीं अंतीं बहुधा ई विकार होतो.

उदाहरणें.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
चकमक	चकमकी	तबलक	तबलकी	पावधूक	पावधुकी
वरेकज	वरेकजी	तजवीज	तजविजी	भांजगड	भांजगडी
बसकट	बसकटी	उसनवट	उसनवटी	घोरपड	घोरपडी
खरखटवड	खरखटवडी	सासुरवड	सासुरवडी	तारंबळ	तारंबळी
पोंखरण	पोंखरणी	सोईरगत	सोईरगती	तकरार	तकरारी
अबदागीर	अबदागिरी.	कोशिबीर	कोशिबिरी	अदलाबदल	अद-

[लाबदली.

वैकल्पिक शब्द.

(अ) तरवार, टकमक; उवडीक, कोरडीक, भरताड, अखबर, बकमार, सुरवार, खसखस, कुरनीस, पुरशीस, तसबीर, इ०. यांचीं अनेकवचनाचीं रूपें कोठें ईकारान्त व कोठें आकारान्त अढळतात. हा तरवारीचा गण जाणावा.

(आ) एरजार, वळविंज, हुरमूज, तसरीफ, इ०. यांत विकल्प नाहीं. हा एरजारेचा गण जाणावा.

१४४ वनस्पतिवाचक जे अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द असतात, त्यांच्या अनेकवचनीं ई विकार होतो.

उदाहरणें.

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
बोर बोरी	केळ केळी	नारळ नारळी
तगर तगरी	भारंग भारंगी	भोंकर भोंकरी
सुरंग सुरंगी	नारिंग नारिंगी	कौंठ कौंठी
बाऊट. बाउटी, बावटी	नादेट नादेटी	जास्वन जास्वनी
नांदरूख नांदरूखी	वावडंग वावडंगी	महाळुंग महाळुंगी
आबोल आबोली.	गुलबास गुलबासी	शिताफळ शिताफळी

(अ) अपवादक शब्द—चिच, गुंज, शाख, दुरव, इ०

१४५ परंतु शिकणारांनीं आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, कित्येक शब्द राजापूर प्रांतांत ईकारान्त असतां, त्यांस अष्टागर प्रांतांत, उत्तर कोंकणांत, व देशावर, बहुधा अकारान्त करितात; जसें—भाकरी, भाकर, धावळी, धावळ; इ०. अशा अकारान्त शब्दांचीं अनेकवचनें ईकारान्त होतात. उदाहरणें—

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
शिंप शिंपी	गोद गोदी	खातर खातरी
हुंबर हुंबरी	तून तुनी	जाळ जाळी

१४६ तसेच कित्येक संस्कृत इकारान्त स्त्रीलिंग शब्द महाराष्ट्र भाषेंत विकल्पें अकारान्त होतात; जसें—संस्कृत-रीति, प्राकृत-रीत, अशा अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांस अनेकवचनीं ई विकार होतो; जसें—

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
रीत रिती	बुद्ध बुद्धी	व्याध व्याधी
गत गती	जात जाती	रूच रूची
जोत जोती	तीथ तिथी	भांत भांती

१४७ ईणप्रत्ययान्त अथवा अणप्रत्ययान्त जीं स्त्रीवाचक नामें, त्यांच्या अनेकवचनीं उपांत्य वर्णीस अ आदेश होतो, क्वचित् तो वर्ण ह्रस्वहि होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
शिंपीण	शिंपणी	भडभुंजीण	भडभुंजणी	गवळण	गवळणी
रजपुतीण	रजपुतणी	परिट्टीण	परिट्टिणी	मावळण	मावळणी
कोळीण	कोळणी	सोनारीण	सोनारणी	नाचण	नाचणी.

या व पुढल्या उदाहरणांत उपांत्य ईच्या स्थानीं जो अ किंवा ऱ्हस्व आदेश झाला आहे, त्या विषयींचे नियम पुढें ५ व्या प्रकरणीं सविस्तर सांगितले आहेत ते पहावे.

१४८ जे केवळ अव्युत्पन्न अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द आहेत त्यांचीं अनेकवचनें आकारान्त होतात.

उदाहरणें.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
डांक	डांका	वेळ	वेळा	नणंद	नणंदा
आत	आता	समीध	समिधा	आण	आणा
हाक	हाका	खारीक	खारका	पेंठ	पेंठा
तारीख	तारखा	खूण	खुणा	भूक	भुका.

१४९ आकारान्त अथवा उकारान्त संस्कृत शब्दांचा अपभ्रंश होऊन जे स्त्रीलिंग शब्द या भाषेंत अकारान्त झाले आहेत, त्यांचीं अनेकवचनें आकारान्त होतात:

उदाहरणें.

एक०	अने०	एक०	अने०
कांख (कुशा)	कांखा	खाट (खट्टा)	खाटा
जीभ (जिव्हा)	जिभा	शाख (शाखा)	शाखा
धार (धारा)	धारा	माळ (माला)	माळा
वस्त (वस्तु)	वस्ता	मध (मधु)	मधा

(अ) अपवादक— एक० भालूक (भल्लुका), अनेक० भालुकी; एक० धात (धातु), अनेक० धाती; एक० कावीळ (कामिला), अनेक० कावळी.

१५० वर जे नियम सांगितले त्यांहींकरून बहुधा सर्व

अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचें आकलन होते; परंतु जेथे या शब्दांच्या व्युत्पत्ती विषयी निश्चय करवत नाहीं, तेथें अशा शब्दांच्या अनेकवचनांचीं रूपें बहुधा वैकल्पिक होतात असें जाणावें.

१५१ आतां वर सांगितल्या नियमा प्रमाणें ज्यांचीं अनेकवचनांचीं रूपें साधत नाहींत, असे अपवादक शब्द पुष्कळ आढळतील; परंतु त्यांतून कांहीं एथें खालीं देतो.

अपवादक शब्द.

कळक, शिळक, टोंक, चितंग, डग, कणिंग, रणंग, कुपट, धापट, सांपट, फट, बांबट, कोरट, होरट, सावट, शिळट, बांबूट, आगोट, इ०.

परंतु या अकारान्त शब्दां विषयीं शिकणारांनीं इतकें पक्कें लक्षण ठेवावें कीं अनेकागणहा इतर गणां पेक्षा फार लहान आहे.

आकारान्त.

१५२ आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचीं उभय वचनांचीं रूपें समान होतात; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
जागा	जागां	मृत्तिका	मृत्तिका
पागा	पागा	अवस्था	अवस्था
गुहा	गुहा	मज्जा	मज्जा.

इकारान्त आणि उकारान्त.

१५३ एतदंत स्त्रीलिंग शब्दांच्या एकवचनाच्या अंत्य स्वरास अनेकवचनां संप्रसारण होऊन पुढें आविकार होती.

उदाहरणें.

ईकारान्त.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
चुलती	चुलत्या	भाजी	भाज्या	आंथरी	आंथऱ्या
काठी	काठ्या	सखी	सख्या	नदी	नद्या.

श्री. श्रीनिवास मोडक, पुणे

पुणे नगर वाचन मंदिर,

यांजकडुन संप्रम वेद

[अ] जर इकारान्त अथवा उकारान्त शब्द इ एं कि सं...
स्कृत असले, आणि त्यांचा व्यवहारी भाषणांत अत्यंत
परिपाठ नसला, तर त्यांचीं उभयवचनीं समान रूपें हो-
तात; उदाहरणें—

इकारान्त.

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
रुचि रुचि	भक्ति भक्ति	जाति जाति
शांति शांति	आहुति आहुति	प्रकृति प्रकृति
गोपी गोपी	ब्राह्मणी ब्राह्मणी	अतिशूद्री अतिशूद्री.

[आ] परंतु जर तेच शब्द नित्य रूढींतले असले,
तर त्यांचीं अनेकवचनाचीं रूपें वरल्या नियमा प्रमाणें
होतात; जसें—नदी, नद्या; सखी, सख्या; वेणी, वेण्या; इ०.

[इ] जर ते शब्द एकाक्षरी असले, तर विकल्पें सं-
प्रसारणास इय् आणि उव् असे अनुक्रमें आदेश होऊन
पुढें आ विकार होतो; जसें—

बी—बिया, ची—चिया, ठी—ठिया, पी—पिया, री—
रिया, स्त्री—स्त्रिया, ऊ—उवा, सू—सुवा.

[उ] जर शब्दांचें अंत्याक्षर ई अथवा ऊ असलें तर
त्यास विकल्पें या अथवा वा हे अनुक्रमें आदेश होतात; जसें—

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
आई, आई आया	बाई, बाई बाया	गाई, गाई गाया
राई, राई राया	खाई, खाई खाया	कुई, कुई कुया
तवई, तवई तवया	अवई, अवई अवया	संवई, संवई संवया
आऊ, आऊ आवा.	माऊ, माऊ मावा.	जाऊ, जाऊ जावा.

[ऊ]

ऊकारान्त.

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
सामू सास्वा	जळू जळ्वा	पेळू पेळ्वा
वाळू वाळ्वा	टाळू टाळ्वा	पिमू पिस्वा.

कोठें सासवा, वळवा, जळवा, इ० अशींहि रूपें बहुधा आढळतात. यांत सामू आणि पिसू यांचीं देशस्थ रीती प्रमाणें अनेकवचनाचीं सासा आणि पिसा अशींहि रूपें होतात.

अपवादक शब्द—खडू, गेरू, गुडाखू, तमाखू, यांस अनेकवचन नाहीं.

(ऋ) जर ते शब्द मूळचे अकारान्त असून अपभ्रंशेंकरून उकारान्त झाले असले, अथवा विकल्पें अकारान्त असले, तर त्यांचीं अनेकवचनांचीं रूपें विकल्पें मूळ शब्दाच्या नियमा प्रमाणें होतात; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
पाचू (पाच)	पाचू, पाचा	माऊ (माव)	माऊ, मावा
शेकू (शेळ)	शेकू, शेळा	शेपू (शेप)	शेपू, शेपा.

[ऋ] उकारान्त संस्कृत शब्द.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
धेनु	धेनु	धातु	धातु	रज्जु	रज्जु
चमू	चमू	वधू	वधू	भू	भू.

[लृ] आऊ, जाऊ, पाऊ, या शब्दांस बहुधा विकल्प आढळत नाहीं, यांचीं आवा, जावा, पावा, अशींच अनेकवचनें होतात.

[ए] ऊ या शब्दाचें अनेकवचन उवा व कोठें वा असें होतें.

[ऐ] धू* शब्दाचें अनेकवचन धुवा असें होतें.

[ओ] परंतु जर ते शब्द मूळचे ईकारान्त असून ईचा लोप होऊन उकारान्त झाले असले, तर मूळरूपा

* या शब्दाचा व्यवहार बहुधा मुंबईत किती एक जाती मध्ये

प्रमाणेंच बहुधा त्यांच्या अनेकवचनांचीं रूपें होतात; जसें—सू (सुई), अने० सुया; फू (फुई), अने० फुया.

बहुधा म्हटलें या वरून कचित् सुवा, फुवा, अशीं ही रूपें आढळतील.

ईकारान्त फारसी शब्दाचें अनेकवचन मराठी ईकारान्त शब्दा प्रमाणेंच होतें; उदाह०—‘आम्हीं नानाच्या अमलांत सुभेदाऱ्या, मुजूमदाऱ्या, फडणिश्या, वांकनिश्या, करून पुढें मोठमोठ्या मुलूखगिऱ्या केल्या, नंतर दैवाची रेषा फिरली तेव्हां लोकांच्या खिदमतगाऱ्याही कराव्या लागल्या; परंतु अश्या खोऱ्या सध्या करून दगलबाऱ्या कधीही केल्या नाहींत.’

[औ] जे उकारान्त शब्द परभाषेंतून याभाषेंत आले आहेत त्यांचीं उभयवचनांचीं रूपें समान होतात; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
बाजू	बाजू	अफू	अफू	अबरू	अबरू
तराजू	तराजू	कानू	कानू	जादू	जादू.

अपवादक शब्द—खडू, गेरू, गुडाखू, कुरकू, कौलू, शाडू, इ०. हे परभाषेचे शब्द नसतां यांचीं उभयवचनां समान रूपें होतात.

१५४ यांत उकारान्त शब्दांचीं उभयवचनां समान रूपें होतात. यांचा वधूचा गण, व ज्यांच्या अनेकवचनां संप्रसारण होतें त्यांचा जळ्वेचा गण, असे दोन गण मानावे.

ऋकारान्त.

१५५ शुद्ध महाराष्ट्र असे ऋकारान्त स्त्रीलिंग शब्द नाहींत. ऋकारान्त जे संस्कृत शब्द आहेत, त्यांचीं त्या भाषेच्या नियमा प्रमाणें प्रथमेचीं रूपें याभाषेंत वर्ततात, व त्यांचीं वचनें आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दां प्रमाणें होतात; जसें—माता, स्वसा, इ०.

ए-ऐ-औकारान्त.

१५६ आते या शब्दा शिवाय एकारान्त शब्द या भाषेत दुसरा आढळत नाही. याचें अनेकवचन आत शब्दाच्या प्रमाणें आता असें होतें.

१५७ संवे हा संवई शब्दाचा अपभ्रंश; याचें अनेकवचन संवया असें होतें.

१५८ ऐ-औकारान्त स्त्रीलिंग शब्दां विषयीं जो नियम पुच्छिंगप्रकरणीं सांगितला तोच एथें जाणावा. (पहा पृ० ४४, नि० १३९).

एक०	अने०	एक०	अने०
तिवै-तिवई	तिवय,तिवया	गै- गई- गय,	गया.
खै- खई-	खय, खया.	जिल्है-जिल्हई-जिल्हय,	जिल्हया
एक० चौ-	चऊ-चव,	अने०	चवा.

ओकारान्त.

१५९ ओकारान्त स्त्रीलिंग शब्द या भाषेत एकच आहे असें वाटतें; त्याचें अनेकवचन ओकारान्त होतें; जसें—बायको, बायका.

कांकणांत निंदेनें ठमाल बायकोस ढंबो, ताटको, असें म्हणतात; तेव्हां या शब्दांचा अनेकवचनीं प्रयोग करायाचा असतांही हाच नियम जाणावा. उदाह०—‘ही ढंबो आली म्हणजे काहीं केल्या जात नाही;’ ‘ह्या नुकत्याच ढंबा येऊन गेल्या, आतां ताटका येतील.’

प्रकरण ३.

नपुंसकलिंग.

अकारान्त.

१६० अकारान्त नपुंसक शब्दांम अनेकवचनीं ए आदेश होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
पान	पानें	वस्त्र	वस्त्रें	अंग	अंगें
छिद्र	छिद्रें	तेल	तेलें	घर	घरें
सूप	सुपें	तूप	तुपें	रूप	रूपें
रेजीम	रेजमें	लांकूड	लांकडे.	दफतर	दफतरें

आकारान्त.

१६१ आकारान्त नपुंसक शब्द नाहीं.

इकारान्त आणि उकारान्त.

१६२ ऱ्हस्व इकारान्त जे संस्कृत शब्द त्यांची उभय वचनांचीं रूपें समान होतात; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
अस्थि	अस्थि	अक्षि	अक्षि	वारि	वारि.

१६३ इकारान्त आणि उकारान्त नपुंसक नामांस अंत्य वर्णास संप्रसारण होऊन अनेकवचनीं एँ आदेश होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
मोतीं	मोत्यें	मिरीं	मिऱ्यें
गुळां	गुळ्यें	आशीं	आश्यें*
कुणीं	कुण्यें.	केंवरीं	केंवऱ्यें.

१६४ विवक्षा असतां बीं याचें अनेकवचन विद्यें असेंही रूप होतें.

१६५ आर्द्रपदार्थवाचक जीं इकारान्त नपुंसक नामें त्यांच्या अनेकवचनांचा संभव नसतो. आणि जरीं अनेकवचनीं प्रयोग करायाचा असला तथापि त्यांचीं उभयव-

* हा शब्द महाराष्ट्र कोशांत आढळत नाही; परंतु कोंकणांत फार प्रसिद्ध आहे. याचा अर्थ पोहे पाखडल्या नंतर जे तुसासकट अवशिष्ट कण राहतात ते.

चनीं रूपें समान होतात; जसें—पाणीं, दहीं, लोणीं, इ०.

आतां एथें अशी आशंका प्राप्त होत्ये कीं, मोतीं, मिरिं, इ० शब्दांचीं अनेकवचनीं मोतें, मिरें, अशीं रूपें न लिहितां त्यांस संप्रसारण करून मोत्यें, मिर्यें, अशीं रूपें लिहिण्यास आधार कोणता? लोकांचें उच्चारण आधार म्हणावा तर तो कांहीं सबळ आधार नाही; कारण मोत्यें, आणि मोतें, यांच्या उच्चारणांत फारसा भेद लक्षांत येत नाही. त्यांत आणखी कोंकणांत यकार स्पष्ट उच्चारून मोत्यें, मिर्यें असें म्हणतात; देशावर तितका यवर नेट ठेवित नाहीत; तेव्हां हें कांहीं अशीं रूपें लिहिण्यास सबळ कारण म्हणतां येत नाही. त्यास, एक तर या भाषेंत इकारान्त, उकारान्त शब्दांस पुढें *अजादि प्रत्यय लागले असतां बहुधा ईस आणि ऊस संप्रसारण होत असतें हा आधार. दुसरें, इकारान्त नपुंसक शब्दांचे बंधु जे कित्येक उकारान्त नपुंसक शब्द, त्यांस तर हें संप्रसारण अवश्य होतें; जसें तारूं याचें अनेकवचन तावें असेंच होतें, तारें असें कदापि होत नाही; तर मग मोतीं याचें अनेकवचनाचें रूप मोत्यें असेंच झालें पाहिजे; मोतें, मिरें अशीं रूपें लिहिणें प्रशस्त दिसत नाही. तिसरा आणखी असा नियम आहे कीं, इकारान्त आणि उकारान्त शब्द ज्यांस अनेकवचनीं संप्रसारण होत असतें, ते जर एकाक्षरी असले तर संप्रसारणाच्या स्थानीं इय् आणि उव् असे आदेश होऊन पुढें जो अनेकवचनीं प्रत्यय लागायाचा तो लागतो; जसें- स्त्री आणि धू यांत संप्रसारणाच्या स्थानीं इय् आणि उव् हे आदेश होऊन पुढें अनेकवचनाचा प्रत्यय जो आ तो होतो; तेव्हां स्त्रिया आणि धुवा अशीं अनेकवचनाचीं रूपें होतात; याच नियमास अनुसरून बीं या इकारान्त नपुंसकाचें बियें असें रूप होतें; एथें अनेकवचनाचा प्रत्यय एँ होय; या वरून अर्थात् सिद्ध होतें

* षणजे स्वरादि.

कीं, जसे काठी, सामू, यांचीं अनेकवचनीं काठया, सास्वा, अशीं रूपें होतात, तसें याच नियमास अनुसरलें असतां मीतीं मिरिंयांचींहि मोत्यें, मिऱ्यें, अशींच रूपें लिहिलीं पाहिजेत.

१६६

उकारान्त.

एक०	अने०	एक०	अने०
तारूं	तार्वें	असूं	अस्वें
अळूं	अळ्वें.	गळूं	गळ्वें

वरील नियमा प्रमाणें उकारान्त नपुंसकनामांचीं रूपें अशींच लिहावीं; तारवें, अळवें, असवें, या प्रमाणें रूपें लिहिण्याचा परिपाठ फार आहे, परंतु तो व्याकरण रीतीनें शुद्ध नाही.

१६७ दोहों पेशां अधिकाक्षरी जीं उकारान्त नपुंसक नामें, अथवा कुत्सितार्थदर्शक किंवा लघुत्वार्थदर्शक जीं उकारान्त द्व्यक्षरी नामें, त्यांस अनेकवचनीं संप्रसारण होत नाहीं; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
लेंकरूं	लेंकरें	गुरूं	गुरें
पांखरूं	पांखरें	रताळूं	रताळें
वांसरूं	वांसरें.	तट्टूं	तट्टें.

१६८ लिंबूं अ०निंबूं शब्दाचें अनेकवचन लिंबें अ० निंबें होतें. क्वचित् लिंबें असेंहि होतें. मुकाणूं, जिवाणूं, या शब्दांचीं अनेकवचनें कोंकणांत मुकाण्वें, जिवाण्वें, अशीं होतात.

[अ] यांत ज्यांस संप्रसारण होऊन ए आदेश होतो, त्यांस तार्वीदिकांचा गण, आणि ज्यांस हें संप्रसारण होत नाहीं, त्यांस लेंकरादिकांचा गण हाटलें आहे.

एकारान्त.

१६९ एकारान्त नपुंसक नामास अनेकवचनीं ईं आदेश होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
तळें	तळीं	भांडें	भांडीं
घोंसाळें	घोंसाळीं.	बोलणें	बोलणीं.

प्रकरण ४.

वचनसंबंधी स्फुट विचार.

१७० किती एक शब्द बहुधा एकवचनांतच वर्ततात. जैसे—पाणीं, सोनें, रुपें, ताक, तेल, दूध, गहूं, बाजरी, कांजी, इ०.

१७१ किती एक शब्द बहुधा अनेकवचनांतच वर्ततात; जैसे—मुस्त्या, कात्या, ख्याल, खडावा, मिश्या*, मिटक्या, कारेवारे, निघाया, आळेपिळे, इ०.

प्रकरण ५.

उपान्त्यनियम.

१७२ उपांत्य ई अथवा ऊ असतां ११७ व्या नियमा प्रमाणें त्या उपांत्यास कार्यें होऊन अनेकवचनांचीं रूपें सिद्ध होतात; जैसे—

स्त्रीलिंग.

एक	अने०	एक०	अने०
जीभ	जिभा	बंदूक	बंदुका-की
टीक	टिका	संदूक	संदुका
खारीक	खारका	कावीळ	कावळी.

एक०	अने०	एक०	अने०
सोयरीक	सोयरिकी-का	तिडीक	तिडिका-डका
बाभूळ	बाभळी	निंबूण	निंबणी
जांबूळ	जांबळी	माजूम	माजमी, माजुमी
बकूळ	बकुळी	बटीक	बटिकी-टकी
चूल	चुली	विहीर	विहिरी
तजवीज	तजविजा-जी	चाहूल	चाहुली.

नपुंसकलिङ्ग.

एक०	अने०	एक०	अने०
भरीत	भरितें-रतें	रेजीम	रेजमें
भोरीप	भोरपें	कणीस	कणिसें-णसें
रेशीम	रेशमें	अंबसूल	अंबसुलें
जोखीम	जोखमें.	वायूळ	वाघळें.

१७३ उपांत्य जर ई अथवा ऊ हे वर्ण असले, आणि अनेकवचनीं अंत्य वर्णास दीर्घत्व प्राप्त झालें, तर १२० व्या नियमा प्रमाणें ते उपांत्य न्हस्व होतात; विकल्पें त्यांस संप्रसारणाहि होतें; जसें—

स्त्रीलिङ्ग.

एक०	अने०	एक०	अने०
काईल	काइली कायली	ताईत	ताइती तायती
अई।	अइनी अयनी	कवाईत	कवाइती कवायती
सुईण	सुइणी सुयणी	पंचाईत	पंचाइती पंचायती
दऊत	दउती दवती	ओंऊळ	ओंउळी ओंवळी
माऊली	माउल्या मावल्या	माऊशी	माउश्या मावश्या

नपुंसकलिङ्ग.

एक०	अने०	एक०	अने०
कुईट	कुइटे कुयटे	वाइल	वाइले वायले
देऊळ	देउळे देवळे	पाऊळ	पाउले पावले
कऊळ	कउले कवले.	राऊळ	राउले रावले.

१७४ शुद्ध संस्कृत शब्दांच्या उपांत्यास अनेकवचनीं कांहीं विशेष होत नाहीं; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
गीत	गीते	रूप	रूपे	सूत्र	सूत्रे.

परंतु बहुतेक मूळ शब्दाच्या अज्ञाना मुळे, व कित्येक शुद्ध मराठी शब्दांच्या नियमा प्रमाणें उपांत्य स्वरास ऱ्हस्व करून अनेकवचनाचीं व विभक्तीचीं रूपें लिहितात. प्राकृत कवितेंत ही हा नियम राहत नाहीं. परंतु साधेल तों या नियमास अनुसरणें मला प्रशस्त दिसतें. व असें केल्यानें अज्ञ जनास मूळ शब्दांचें ज्ञान होण्यासही मार्ग मोकळा होतो.

प्रकरण ६.

च ज इ० दंततालव्य वर्णां विषयीं नियम.

१७५ च ज झ स हीं अक्षरें नामाच्या अंतीं असून जर त्यांस अजादि प्रत्ययेंकरून ए अथवा इ असा विकार होत असला, तर त्यांचा विकल्पें तालव्य उच्चार राहून पुढें ते प्रत्यय लागत असतात; यांत इ असतां विकल्प नाहीं, असलाच तर स असतां होतो.

एक०	अने०	एक०	अने०
राजा	राजे राजे	चमचा	चमचे चमचे
सांजा	सांजे सांजे	भाचा	भाचे भाचे
आरसा	आरसे आरसे	मासा	मासे मासे
चोंच	चोंचा चोंची	खोंच	खोंचा खोंची

एक०	अने०	एक०	अने०
तजवीज	तजविजी	तज	तजी
रास	राशी	रासी	गुशी
		गूस	गुसी

कोणास असें वाटेल कीं या नियमाची कांहीं आवश्यकता नाही; परंतु त्यांहीं असें समजावें कीं, जसें कोंकणांत राजे, भाचे, ही प्रमाणे दंततालव्य उच्चारण्याचा प्रचार आहे, तसा देशांत व इतर ठिकाणीं राजे, भाचे इ० केवळ तालव्य उच्चारणाचाही प्रचार फार आढळतो. त्यास आणखी एक दुसरे प्रमाण;—या भाषेंत 'च' 'ज' 'झ' आणि 'स', यांस ए आणि इ हे स्वर लागले असतां त्यांचा दंततालव्य उच्चार बहुधा राहत नाही, असा एक अचूक नियम आढळतो; कांकीं 'ची' 'जी' 'चे' 'जे' हीं अक्षरें आरंभीं अथवा मध्यें आहेत त्यांच्या असे शब्दच मुळीं या भाषेंत आढळत नाहीत. तेव्हां कार्यविशेषेंकरून 'च', 'ज', 'स', इ० वर्णां पुढें शब्दांच्या अंतीं ए अथवा इ आला असतांही त्याच नियमास अनुसरून बहुतेक प्रांतीं राजे, भाचे, राशी, इत्यादि प्रकारें बोलतात; हा नियम आपण कोणत्या आधारा वरून समूळ काढून टाकावा; म्हणोन एथें वैकल्पिक अशींही रूपें होतात असें झटलें आहे. वरकड व्याकरणदर्शनें एकपक्षां शुद्ध रीति झटली असतां— राजे-भाचे-मासे, हीच जाणावी.

(अ) एकार आणि ईकार झटलें या वरून दुसरा विकार झाला असतां दंततालव्योच्चारच राहतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
कांच	कांचा	टांच	टांचा
बाज	बाजा	वीझ	विझा
कांस	कांसा	जिन्नस	जिन्नमा.

वर्ग ३.

विभक्तिविचार.

१७६ नामांशां आणि क्रियेशीं जो संबंध असतो त्यास कारक अशी संज्ञा आहे; आणि हा संबंध सूचविणारे जे प्रत्यय तदन्त जे शब्द त्यांस विभक्ति ह्मणतात.

१७७ या विभक्ति आठ आहेत—प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी, आणि संबोधन. प्रथमा विभक्ति असतां नामास कांहीं कार्य होत नाहीं; जें मूळचें रूप तीच प्रथमा; इतर विभक्ति असतां नामां वरून त्या त्या विभक्तीचे जे प्रत्यय होतात ते असे.—

विभक्ति०	एकवचन.	अनेकवचन.
द्वितीया.	ला. स. तें.	ना. ला. स. तें.
तृतीया.	नें. एं. शीं.	नीं. हीं. ईं. शीं.
चतुर्थी.	ला. स. तें. अर्थ.	ना. स. तें. अर्थ.
पंचमी.	ऊन. हून. तून.	ऊन. हून. तून.
षष्ठी.	चा. ची. चें.	चा. ची. चें.
सप्तमी.	त. ईं. आं.	त. ईं. आं.

अनेकवचनाचे प्रत्यय लागातांना अंगाचा अंत्य स्वर अनुनासिक होतो.

१७८ आतां स्पष्ट करण्या करतां या विभक्ति एका नामास लावून खालीं दाखवितों.

पुरुष शब्द.

विभक्ति.	एकव०
प्र०	पुरुष.
द्वि०	पुरुषाला, पुरुषास, पुरुषातें.
तृ०	पुरुषानें, पुरुषें, पुरुषाशीं.

- च० पुरुषाला, पुरुषास, पुरुषानें.
 पं० पुरुषाहून, पुरुषांतून.
 ष० पुरुषाचा.
 स० पुरुषांत, पुरुषीं.
 सं० पुरुषा.

विभक्ति अनेकव०.

- प्र० पुरुष.
 द्वि० पुरुषांना, पुरुषांला, पुरुषांस, पुरुषांतें.
 तृ० पुरुषांनीं, पुरुषांहीं, पुरुषीं, पुरुषांशीं.
 च० पुरुषांना, पुरुषांलां, पुरुषांस, पुरुषांतें.
 पं० पुरुषाहून, पुरुषांतून.
 ष० पुरुषांचा.
 स० पुरुषांत, पुरुषीं.
 सं० पुरुषांनो, पुरुषांही.

या भाषेत विभक्ती विषयीं फार गोंधळ आहे. जर प्रत्यया वरून विभक्ति मानाव्या, तर चतुर्थीस आणि पंचमीस प्रत्यय नाहीत; जर अर्था वरून विभक्ति मानाव्या, तर एका विभक्तीचे अनेक अर्थ होतात; म्हणूनच, या व्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तींत कोठे अर्थास, आणि कोठे प्रत्ययास, अनुसरून विभक्ति मानल्या होत्या; परंतु अलीकडेस एका विद्वान् मित्राचें (बाळ गंगाधर शास्त्री यांचें) असें मन पडलें कीं, अशांत एक नियम राहत नाही. यास्तव संस्कृतभाषेच्या नियमा प्रमाणें प्रत्यया वरूनच विभक्ति मानाव्या हें नीट. परंतु असें केल्यानें ही जीवर अडचण दाखविली आहे तिचें निवारण होत नाही. नेह्यां जेथें विभक्तिप्रत्यय नाहीत, तेथें शब्दयोगी अव्ययांची योजना करून निर्वीह करणें प्राप्त होतें. परंतु हीं अव्ययें पुष्कळ आहेत, यांतून कोणतीं या विभक्तीच्या

स्थानीं योजावीं ही एक आशंका उत्पन्न होत्ये. जर साठीं, करतां, यांस चतुर्थी, आणि पामून, कडून, पेश्यां, यांस पंचमी मानावी, तर मग स्तव, अर्थी, कारणें, यांस चतुर्थी, वरून, खालून, आंतून, यांस पंचमी, योगें, करवीं, करून, यांस तृतीया, आणि प्रत, लागीं, यांस द्वितीया, कां मानूं नये? अशी सहज आशंका उत्पन्न होत्ये, आणि इचें यास्थित समाधान होत नाहीं.

तथापि सूक्ष्म विचार करून पाहिलें असतां हा पक्ष मला बराच सुयुक्तिक दिसतो; कारण, जर केवळ अर्थीसच अनुसरून विभक्ति मानल्या तर एका विभक्तीचे अनेक अर्थ होतात, असं कारकप्रकरणीं सविस्तर सांगितलें आहे, तेव्हां हा नियम अगदीं चालणार नाहीं. विभक्ति झणजे कारकसंबंधार्थसूचक जे प्रत्यय ते लागून जें रूप सिद्ध होतें त्या रूपाची संज्ञा होय; तदंतर्गत जे अर्थ आहेत त्यांची संज्ञा नव्हे. अर्थी वरून विभक्ति मानल्या असतां कदाचित् एका रूपाच्या ठायीं कर्ताकर्मकरणसंप्रदानादि चार पांचही विभक्त्यर्थांची संभावना होत्ये, तेव्हां त्या रूपाम तो तां अर्थ विवक्षित असतां ती ती विभक्ति झटली पाहिजे. ही आणखी मोठी अडचण आहे, तेव्हां आतां या दोन्ही अडचणींचें निवारण कसें होतें? त्यास, मला असें वाटतें कीं द्वितीया आणि चतुर्थी यांचीं रूपें सारखींच मानलीं असतां ही अडचण दूर होईल. मग या अव्ययांची योजना करायाम नको. एका कर्माच्या अर्थी शिवाय जेथें द्वितीयेचें रूप आढळेल ती चतुर्थी मानावी. आणि वाक्यांत कर्म जाणायास विशेष कठीण पडन नाहीं. 'राजा दुष्टांस मारितो,' या वाक्यांत दुष्टांस ही द्वितीया मानावी, आणि 'राजा ब्राह्मणाम गाई देतो,' एथें ब्राह्मणाम ही चतुर्थी मानावी; कांकीं एथें गाई हें प्रत्यक्ष कर्म आहे. आणखी असें मानायास आपल्यास संस्कृत व्याकरणाचाही चांगला आधार आहे; त्यांत चतुर्थी आणि पंचमी या विभक्तींची

बहुवचनीं, तृतीया वचतुर्यां आणि पंचमी या विभक्तींचीं द्विवचनीं, आणि कित्येक नामांचीं पंचमी आणि षष्ठी यांचीं एकवचनीं, आणि बहुतेकांचीं षष्ठी आणि सप्तमी यांचीं द्विवचनीं, सारखींच रूपं होनात. तेथेंहि त्या त्या स्थळीं अर्थी वरूनच विभक्तीचा निश्चय करावा लागतो; तसेंच एथेंहि द्वितीया आणि चतुर्थी असतां अर्थी वरूनच विभक्तीचें विवेचन करावें, आणि तें करायास कांहीं कठीण नाही, कांकीं वाक्यांत कर्म सहज ओळखतां येतें. या अर्थी शिवाय दुसऱ्या अर्थी सर्वत्र जेथें हें द्वितीयेचें रूप आढळेल तेथें ती चतुर्थी मानावी.

जर संस्कृत आणि प्राकृत व्याकरणांचा मूलशाखासंबंध नसता, आणि तो संबंध ठेवणें इष्ट नसतें, तर चतुर्थीस केव्हाच काढून टाकून संबोधना मुद्दां सातच विभक्ति मानल्या असत्या; परंतु तसें करणें प्रशस्त दिसत नाही, कारण त्यांत लाभा पेशा हानि अधिक होय.

आतां पंचमी विषयीं तर विशेष शंका आहे अशी गोष्ट नाही. घरून, गांवून, हातून, ही केवळ उघडी पंचमी दिसत्ये; हून हें बहुतेकांस अव्यय वाटतें, परंतु हें अव्यय नाही; हा केवळ प्रत्यय दिसतो; म्हणून घराहून, दाराहून, इत्यादि शुद्ध पंचमी विभक्ति जाणावी;— इतकेंच कीं स, ला, ना, इत्यादि विभक्तिप्रत्यया सारखा हा एकाक्षरी मात्र प्रत्यय नाही.

द्वितीया आणि चतुर्थी.

१७९ द्वितीया आणि चतुर्थी विभक्ति असतां मूळ प्रकृतीस स, ला, तें, हे प्रत्यय लागतात.

स— या प्रत्ययाचा उपयोग बोलण्यांत बहुधा कोंकणांत फार करितात; व इतर ठिकाणीं करणें झालाच तर लिहिण्यांत करितात.

ला— या प्रत्ययाचा प्रयोग देशस्थ लोकांत विशेष आढळतो; व स पेशां याचा प्रचार फार आहे.

तें— हा प्रत्यय भाषणांत येत नाही. याचा प्रयोग प्राकृत ग्रंथांत व काव्यांत विशेषेकरून आढळतो.

अर्थ— संस्कृत शब्दा वरूनच चतुर्थ्यर्थां हा प्रत्यय होत असतो; पूर्व वर्णांशीं यांतील अचा संधि होतो; जसें— द्रव्यार्थ, मोक्षार्थ, उदरभरणार्थ, प्रीत्यर्थ, हेत्वर्थ, पित्रर्थ, इ

परंतु हे संस्कृत शब्द अ इ उ ऋ एतदन्त असले पाहिजेत, तरच अर्थ या प्रत्ययाचा अथवा शब्दाचा प्रयोग मराठींत प्रशस्त.

कोठें कोठें विभक्तीच्या योगानें जें प्रकृतीचें ह्यणजे मूळ शब्दाचें अंग सिद्ध होतें, तेंच द्वितीयेचें किंवा चतुर्थीचें रूप होतें. परंतु अशां रूपांचा प्रयोग प्राकृत ग्रंथांत व प्राकृत काव्यांत मात्र होतो; जसें—

“ नक्र बोलिला तुज लागोन ॥ तुजें नाम पतितपावन ॥
आणि माझा अन्हेर करून ॥ जासी घेवोन गजेंद्रा ” - भक्तिविजय.

“ अगा प्रणतवःसला म्हणनि त्या जनां पावलां,
म्हणोनि तुमच्याच मीं स्मरणसें सदां पावलां ” - केकावलि.

“ जीजी म्हणोनि जाउन घेउन आला सभंत भावजये ।
पतिजवळीं कलत्र नये, कीं हो मिद्राश्रमांत सावज ये ॥

सांगन यथामनि परि, कोठें तो नृप म्हणे बहा भ्रात्या ।
आणी सभंत पुनरपि वळवनि विदुर ज्ञानसा महाभ्रा त्या ” - मोरो०.

तृतीया.

१८० नें— या प्रत्ययाचा प्रयोग इतर प्रत्ययां पेशां विशेष होता.

एँ-ई-हे प्रत्यय अकारान्त त्यांत विशेषेकरून संस्कृत अकारान्त नामास कवितेंत लागतात; त्या काळीं अंत्य अकाराचा लोप होतो. उदाह०—

“ तुज्या बहुत गोधिले अधनिधी पदाचा रजे,

“ न नें अनृत वर्णिती वृधजनीं सदाचार जें ” - केकावलि.

“श्रोतीं व्हावे सावधान”

“हस्तीं करी वलय उंच अशा उपायीं.

नृपे हळूच धरिला कलहंस पायीं.”—नामन ?

शीं—हा प्रत्यय बहुधा सन्निधान दर्शवितो; कधीं
करणही दर्शवितो.

याचा विचार कागकप्रकरणीं केला आहे, तो पहावा.

मगठी भाषेंत तृतीया विभक्तीचें आणखी एका प्र-
कारचें रूप होतें; तें असें कीं, नामाम आणि सर्वनामाम
षष्ठ्यन्तसामान्यरूप होऊन त्यांस हे तृतीया विभक्तीचे
प्रत्यय लागून तृतीयेचीं रूपें साधतात; जसें—रामाच्यानें,
माझ्यानें, तुझ्यानें, त्यांच्यानीं, आमच्यानीं, इ०. या
प्रकारच्या तृतीयेस सविकरणतृतीया, आणि या रूपांस
सविकरणतृतीयेचीं रूपें असें ह्मणावे.

ही सविकरणतृतीया बहुधा शक्यार्थ अमनां होत्ये;
जसें— रामाच्यानें करवते, माझ्यानें लिहवेल, तुझ्यानें
चालवत नाहीं, त्यांच्यानें करवले, इ०.

नें—नीं—या प्रत्ययां शिवाय इतर तृतीयेचे प्रत्यय
बहुधा षष्ठ्यन्तसामान्यरूपा वरून होत नाहीत;— आम-
च्यांशीं, तुमच्यांशीं, अशीं, सर्वनामाचीं रूपें बरींच
आढळतात, परंतु यां पेशां आह्मांशीं, तुह्यांशीं, हीं
रूपें अधिक शुद्ध होत.

पंचमी.

१८१ ऊन—स्थलाचे अथवा अधिकरणाचे वाचक
जितके पुल्लिङ्ग व नपुंसकलिङ्ग द्वयक्षरी प्राकृत शब्द
आहेत, त्यां वरून पंचम्यर्थां हा प्रत्यय होत असतो.
सर्वत्र होत नाहीं; जसें—गांवून, घरून, हातून, तोंडून, इ०.
हा प्रत्यय होत अमनां नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं.

हून-याचा प्रयोग तुलना करायाची अमतां बहुधा सर्वत्र होतो. या प्रत्ययानें नामाचें सामान्यरूप होतें. जसें-रामाहून, वराहून, आतेहून, भावाहून, इ०.

तून-हें मूळचें आंतून या शब्दाचें संक्षिप्त रूप होय. परंतु जसा त हा सप्तमीचा प्रत्यय मानावा, तस तून हा साधिकरण अपादानार्थ याचा वाचक पंचभाचा प्रत्यय मानल्यास व्याकरण करिते समयीं पुष्कळ अडचणी दूर होतील. हा प्रत्यय होत अमतां पूर्व वर्ण अनुनासिक होतो; जसें- गांवांतून, शेंगेतून, त्याडांतून, इ०. असें न केलें तर व्याकरणपदच्छेद कराव्याम मोठी अडचण पडेल.

१८२ परंतु मराठीत पंचमी विभक्तीचा अपादान अर्थ अमतां सर्वत्र पामून या अव्ययाचाच प्रयोग विशेषें करून कवितात; जसें- गांवापामून, नर्मदेपामून, इ०.

पट्टी.

१८३ चा-ची-चें-पष्टीचा अर्थ संबंध आहे; या कारणां ज्या शब्दापामून ही विभक्ति ज्याशीं संबंध ठेवित्ये त्याच्या लिगवचना प्रमाणें या प्रत्ययाचीं रूपें फिरतात.

	पु०	स्त्री०	न०
एकव०	चा	ची	चें
अनेक०	चें	च्या	चीं

आतां एथें अशा संबंधानें दोन अंगें उघड होतात; एक ज्या पामून हा संबंध निघतो तें अंग, आणि ज्याशीं तो संबंध लागतो तें दुसरें अंग; यांत पहिल्याम अनुयोगी आणि दुसऱ्यास त्याचें प्रतियोगी अशा शास्त्रीय संज्ञा आहेत. 'राजाचा वाडा, भावाची वायको, माझे मूळ, पापाचें फळ दुःख,' इ०. यांत राजा, भाऊ, मी, पाप, हे शब्द अनुयोगी आणि वाडा, वायको,

मूल, फल, इ० हे प्रतियोगी जाणावे. यांत प्रतियोगी शब्दांच्या लिंगवचनास अनुसरून हे प्रत्यय असतात. या संज्ञांचा पुढें व कारकप्रकरणीं उपयोग पडणार आहे.

सप्तमी.

१८४ 'त-ई'-आँ-यांत मराठी शब्दांस त हा प्रत्यय फार लागत असतो; व हा लाविते समयीं शब्दांचा अंत्य स्वर जर ऱ्हस्व असला तर दीर्घ होऊन अनुनासिक होतो. दीर्घ असल्यास अनुनासिक मात्र होतो.

कित्येकांचें असें मत आहे कीं त हा प्रत्यय नव्हे, हें आंन हेंच शब्दयोगी अव्यय होय. घरांत म्हणजे 'घराच्या आंन' असा विग्रह करून घरांत, दारांत, अगा ठिकाणीं ते अव्ययीभाव समास मानितात. परंतु माझे तसें अगदीं मत नाहीं. त हें मूळचें आंन या अव्ययाचें संक्षिप्त अंग खरें; परंतु व्याकरणपदच्छेद करिते समयीं आतां यास अव्यय मानणें प्रशस्त नाहीं; कारण, अकारान्त गुल्लिंग व नपुंसकलिंग शब्दांच्या ठायीं अगा आभाम व्हावयास अवकाश मिळतो खरा; परंतु यास अव्यय मानून इकारादंत शब्दां पुढें यांनील आचा लोप करावा त्या पक्षां त हा सप्तमीविभक्तिप्रत्ययच मानावा हें मला अधिक बरें दिसतें.

[अ] ई° — अकारान्त जीं संस्कृत नामें अमतात, त्यांस अंत्यस्वराचा लोप करून हा प्रत्यय लावितात; जसें—वनीं, करीं, मुखीं, इ०. देशकालवाचक अकारान्त शब्दांचीं, व इतर कित्येक मराठी शब्दांचींही याच प्रमाणें या प्रत्ययाच्या योगानें सप्तमीचीं रूपें होतात; जसें—घरीं, गांवीं, देशीं, समयीं, वेळीं, दुपारीं, हानीं, पायीं, तांटीं, इ०.

[आ] आँ— कित्येक मराठी शब्दांत अंत्य स्वराचा लोप करून त्यांस हा प्रत्यय लावितात; जसें—माथां, पायां, डोळां, इ०.

‘वेदावा तो अर्थ आभासींच ठावा, इतरांनीं वहावा भार माथां.’

तुकाराम.

१८५ कोणत्याही नामास वर सांगितले विभक्तिप्रत्यय लावले असतां, त्या नामाच्या अंत्य स्वराच्या स्थानां जो विकार होतो, त्यास विभक्तिकार्य ह्मणतात. जसें— पुरुष या शब्दास विभक्ति लावली असतां अंत्य जो (पुरुषास, पुरुषानें, पुरुषाचा इ०), आकाररूप विकार उत्पन्न होतो, तें विभक्तिकार्य जाणावें.

हीं विभक्तिकार्ये नामाच्या लिंगा वरून आणि अंत्य स्वरा वरून भिन्न भिन्न होतात.

१८६ हें विभक्तिकार्य होण्याच्या पूर्वी जें शुद्ध मूळचें रूप, ज्या वरून पुढें विभक्तिप्रत्यय वहावयाचे, त्या रूपास या विभक्तीच्या संबंधानें अंग अशी संज्ञा आहे; जसें— पुरुष या शब्दास विभक्ति लावायाची असतां तिच्या योगानें पुरुष यास अंग ही संज्ञा प्राप्त होत्ये.

१८७ हें विभक्तिकार्य होऊन जें नामाचें रूप विभक्तिप्रत्ययग्रहणार्थ सिद्ध होतें, त्यास सामान्यरूप ह्मणावें; जसें देव या शब्दाचें सामान्यरूप देवा, गंगा या शब्दाचें सामान्यरूप गंगे, तारूं या शब्दाचें सामान्यरूप तारवां.

१८८ सामान्यरूपाचा अंत्य स्वर अनेकवचनीं अनुनासिक होतो; जसें— देवां, हत्तीं, काठ्यां, साखां, स्त्रियां, इ०.

१८९ ज्यांचीं अनेकवचनीं दोनप्रकारचीं रूपें होतात, त्यांचीं सामान्यरूपेंहि त्या त्या प्रमाणें दोन दोन प्रकारचीं होतात; जसें— गाई, गायीं; बाई, बायां; परातीं, परातीं; इ०.

१९० या सामान्यरूपांत दोन भेद आहेत, एक विभक्तिसामान्यरूप, जसें वर सांगितलें; आणि एक विशेषणसामान्यरूप, ह्मणजे जें विशेषणाचें अथवा विशेषणा सारख्या शब्दाचें सामान्यरूप पुढील सविभक्तिक अथवा सशब्दयोगिक विशेष्याच्या संबधानें मागें असतें तें; जसें— ' हलक्या मनुष्याच्या तोंडीं लागूं नये, ' या वाक्यांत हलक्या हें विशेषणसामान्यरूप होय; तसेंच ' ज्या भगवंतानें आपणास निर्माण केलें, त्या भगवंतास अनन्यभावे शरण जावें; ' ' मज रावणा सारखे हटतात, तेथें तुझ्या गरीबांचा काय पाड; ' एथें ज्या, त्या, मज, आणि तुझ्या, हीं सामान्यरूपें खरीं, परंतु हीं विशेषणसामान्यरूपें जाणावीं.

१९१ विभक्तिसामान्यरूप जें असतें तेंच बहुधा विशेषणसामान्यरूप होतें.

या नियमास कोठें कोठें बाधकें आहेत, म्हणोनच हा पृथक् संज्ञानिर्देश करण्याची आवश्यकता; ही पुढें सर्वनाम, विशेषण, आणि वाक्यरचना, या प्रकरणांत समजेल.

१९२ विशेषणसामान्यरूपा पुढें विशेष्य असतां अनेकवचनीं त्या सामान्यरूपाचा अंत्य स्वर अनुनासिक करून लिहिण्याचा परिपाठ आढळत नाही;—जसें—' या मनुष्यांस, ' ' चांगल्या मुलांची, ' इ०.

१९३ विशेषणसामान्यरूप आणि कित्येक संस्कृत नामांस विभक्तिकार्य होत नाही; जसें— राघोवास, गंगानें, खंडूचा, हरीपामून, इ०.

१९४ तीं विशेषणसामान्यरूप किंवा संस्कृत नामें जर ऱ्हस्वस्वरान्त असलीं तर विभक्तीनें ते अंत्य स्वर दीर्घ होतात; जसें—भानूचा, कवीपामून, इ०.

१९५ जीं संस्कृत नामें बोलण्याच्या रूढींत फार असतात, त्यांस इतर प्राकृत नामा प्रमाणें विभक्तिकार्यें होतात; जसें—आत्म्याचा, ब्रह्म्याला, महिमेनें, इ०.

१९६ जर नामाचा उपांत्य दीर्घ ई किंवा ऊ असला, तर पुढल्या विभक्तिकार्यानें तो उपांत्य ऱ्हस्व होते; जसें—रीत, रितीस; कूड, कुडापासून; बुरूड, बुरडाला, इ०.

१९७ पष्ठी विभक्ति अंतीं अमून पुढें कित्येक विभक्तिप्रत्ययांचा व शब्दयोगी अव्ययांचा योग होतो, त्या रूपास षष्ठ्यंतसामान्यरूप अथवा सविकरणसामान्यरूप ह्मणावें; व पुढें तृतीयादिविभक्ति असतील त्यांस षष्ठ्यंतसामान्यरूपी अथवा सविकरणसामान्यरूपी तृतीया असें ह्मणावें; जसें—त्याच्यानें, एथें त्याच्या हें षष्ठ्यंतसामान्यरूप किंवा सविकरणसामान्यरूप, आणि त्याच्यानें ही षष्ठ्यंतसामान्यरूपी किंवा सविकरणसामान्यरूपी तृतीया होय. तसेंच माझ्याहून ही षष्ठ्यंतसामान्यरूपी किंवा सविकरणसामान्यरूपी पंचमी. अशींच 'मनुष्याच्या ठायीं,' 'निच्या करतां,' इत्यादि स्थळीं शब्दयोगी अव्ययांच्या योगानें जीं षष्ठ्यंतसामान्य रूपें होतात त्यांचीं उदाहरणें जाणावीं.

यात विभक्ति लावायाची अमतां बहुधा च्या या प्रत्ययाचा याग करितान, व शब्दयोगी अव्यय असतां च्या किंवा चे या दोर्जांतून कोणत्याही प्रत्ययाचा योग करितान. परंतु मला वाटतें उभयपक्षां च्या याचेंच ग्रहण करावें हें प्रशस्त.

संबोधन.

१९८ दुसऱ्यास हाक मारावयाची असतां, अथवा त्याचें लक्ष आपणा कडेस ओढून घ्यावयाचें मनांत असतां, जें नामास विभक्ती मारवें कार्य हांडून रूप

सिद्ध होंतें, त्यास संबोधन ह्मणतात; जसें—रामा, देवा, आई, बये, मुलांनो, स्त्रियांनो, इत्यादि. विवक्षा असल्यास संबोधनार्थबोधक जीं अव्ययें, त्यांचीहि योजना या रूपां मार्गें करितात; जसें—अरे रामा, अगे बये, अहो बाबा, अहो मुलांनो, अगे बायांनो इ०.

१९९ याचा नियम असा आहे कीं, ज्या नामाचें जें एकवचनीं सामान्यरूप तेंच बहुधा त्याचें एकवचनीं संबोधनाचें रूप होंतें; परंतु अनेकवचनीं मात्र त्यास अनुनासिक करून पुढें नो हा प्रत्यय लावितात; जसें—रामा, बये, देवांनो, बाबांनो, माणसांनो, इ०.

‘गड्यांनो, कृष्ण गडी आगुला राजा मथुरेचा झाला.’

विभक्ती विपर्यीं सामान्य नियम.

२०० महाराष्ट्र भाषेंत नामांस विभक्ति लागल्या असतां नामांच्या अंत्य स्वरा वरून व जातिभेदा वरून सांत प्रकारचीं सामान्यरूपें होतात.

पहिला प्रकार—यांत सामान्यरूप अंगा प्रमाणेंच असतें.

दुसरा प्रकार—यांत सामान्यरूपीं अंगाच्या अंत्यास दीर्घ आदेश होतो.

तिसरा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं या आदेश होतो.

चवथा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं ए आदेश होतो.

पांचवा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं ई आदेश होतो.

साहवा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं आ आदेश होतो.

सातवा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्य स्वरास संप्रसारण होऊन पुढें सांगितल्या नियमां प्रमाणें सामान्यरूप होतें.

याचा विस्तार करून खाली दाखवितों.

पहिला विभक्तिप्रकार.

२०१ आकारान्त प्रतिष्ठितनामें, अथवा अधिकारवाचक कित्येक नामें, व कांहीं शरीरसंबंधवाचक नामें, व दीर्घस्वरान्त विशेषनामें, व एकारान्त आणि ओकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग नामें, व अनेकाक्षरी ईकारान्त व कित्येक ऊकारान्त स्त्रीलिंग नामें, आणि एकाक्षरी नामें, यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—दादा, नाना, काका, मामा, रावोबा; मशालजी; देवजी; लाहो, बायको, आते; देवी, सखी, कुमारी; भाऊ, खंडू, तंबागू; क, व, मा, श्री; इ०.

दुसरा विभक्तिप्रकार.

२०२ यांत अकारान्त, इकारान्त, आणि उकारान्त पुल्लिंग, कित्येक इकारान्त आणि उकारान्त स्त्रीलिंग, आणि अकारान्त नपुंसकलिंग, अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं दीर्घ आदेश होतो; जसें—खांब-खांबा, वाघ-वाघा, कवि-कवी, माधु-साधू; व्यक्ति-व्यक्ती, धेनु-धेनु; बोर-बोरा, बाळपण-बाळपणा; इ०.

तिसरा विभक्तिप्रकार.

२०३ यांत आकारान्त पुल्लिंग, आणि एकारान्त नपुंसकलिंग, अंगाच्या अंत्यास या आदेश होऊन सामान्यरूप होतें; जसें—घोडा-घोज्या, तळें-तळ्या, इ०.

चौथा विभक्तिप्रकार.

२०४ आकारान्त व कित्येक अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांच्या अंगास ए आदेश होऊन सामान्यरूप होतें; जसें—पागा-पागे, गंगा-गंगे, आत-आते, इ०.

पांचवा विभक्तिप्रकार.

२०५ यांत बहुतेक अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांच्या अंगास सामान्यरूपां ई आदेश होतो; जसें—भित-भिती, चूल-चुली, कावड-कावडी, इ०.

साहवा विभक्तिप्रकार.

२०६ यांत कित्येक उकारान्त पुल्लिंग व नपुंसक लिंग नामांच्या अंगास, व एकारान्त संख्यावाचक पुल्लिंग विशेषणांस, सामान्यरूपां आ आदेश होतो; जसें—तट्ट-तटा, वांमरू-वांसरा, दोघे-दोघां, चौघे-चौघां, इ०.

सातवा विभक्तिप्रकार.

२०७ यांत कितीएक इकारान्त व उकारान्त नामांच्या अंगाच्या अंत्यस्वराम संप्रसारण होऊन ते शब्द अकारान्त होतात, नंतर त्यांच्या लिंगांच्या नियमा प्रमाणे त्यांची सामान्यरूपां होतात; जसें—मोती-मोत्या, न्हावी-न्हाव्या, लाडू-लाड्वा, सामू-सास्वे, तारू-तार्वा, इ०.

प्रकरण १.

पुल्लिंग नामें.

अकारान्त.

२०८ अकारान्त पुल्लिंग नामांचें सामान्यरूप दुसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

विभक्ति.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	वाघ.	वाघ.
द्वि०	वाघाला-स-तें.	वाघांना-स-तें.
तृ०	वाघानें-शीं.	वाघांनीं-शीं.
सं०	वाघा.	वाघांनीं.
इ०.	इ०.	इ०.

२०९ जर ते अकारान्त शब्द केवळ एकाक्षरी असले, तर त्यांची सामान्यरूपे पहिल्या प्रकारा प्रमाणे होतात; जसे-‘ मुला, तू या कला काना द्यावयास विसरलास,’ ‘ या ढला तुझी कितीही पढविलें तरी हा ढचा ढच,’ इ०.

आकारान्त.

२१० आकारान्त पुल्लिंग नामांचें सामान्यरूप ति-सऱ्या प्रकारा प्रमाणे होते; जसे—

आकारान्त पुल्लिंग आंवा शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	आंवा.	आंवे.
द्वि०	आंब्याला-स-तें.	आंब्यांना-स-तें.
तृ०	आंब्यानें शीं-	आंब्यांनीं-शीं.
सं०	आंब्या.	आंब्यांनीं.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—घोंडा, खांबा, वांसा, डोळा, कांसोटा, बरेपणा, माणुसपणा, इ० नामांचीं रूपे जाणावीं.

२११ तीं आकारान्त नामें जर प्रतिष्ठा अथवा शरीरसंबंध यांचीं वाचक असलीं, अथवा तीं एकाक्षरी असलीं, तर त्यांचीं सामान्यरूपे पहिल्या प्रकारा प्रमाणे होतात; जसे—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बाबा.	बाबा.
द्वि०	बाबाला-स.	बाबांना-स.
तृ०	बाबाने-शीं.	बाबांहीं-नीं-शीं.
सं०	बाबा.	बाबांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— तात्या, अण्णा, दादा, काका, नाना, दाजीबा, खंडोबा, नाखोदा, नाखवा, मुलना, मुल्ला, इ०. तशींच बा,व,इ०यांचींही—बाला,बनें,अशींच रूपें होतात.

२१२ जीं आकारान्त संस्कृत नामें फारशीं रूढींत नसतात, त्यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात;जसें- आज्यपा—आज्यपाम,आज्यपाते;चंद्रमाचें,इ०.

२१३ तींच नामें रूढींतलीं असलीं तर त्यांचीं तिसऱ्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—आत्म्यांत, आत्म्याचें, ब्रह्मयात्रा, महिम्यानें इ०.

२१४ जे शब्द संस्कृतांत मूळचे ऋकारान्त अमून प्राकृतांत आकारान्त होतात, त्यांचीं सामान्यरूपें तिसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पिता.	पिते.
द्वि०	पित्याला-स.	पित्यांना-स.
तृ०	पित्याने-शीं.	पित्यांहीं-नीं-शीं.
सं०	पित्या.	पित्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— भ्राता, भर्ता, धाता; कर्ता, दाता; थोडा, सष्टा, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणार्चीं.

२१५ याप्रत्ययान्त जीं साधितनामं त्यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पाग्या.	पाग्ये.
द्वि०	पाग्याला-स.	पाग्यांना-ला-स.
तृ०	पाग्यानें-शीं.	पाग्यांहीं-नीं-शीं.
सं०	पाग्या.	पाग्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें--वाढ्या, धाम्या, देशपांड्या, लांकुडफोड्या, आगलाव्या, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

इकारान्त.

२१६ (ङ्ह्रस्व) इकारान्त नामं निरंतर संस्कृत असतात; त्यांचीं सामान्यरूपें दृप्त-न्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कवि.	कवि.
द्वि०	कवीला-स.	कवींना-स.
तृ०	कवीनें-शीं.	कवींहीं-नीं-शीं.
सं०	कवी.	कवींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अग्नि, पति, अलि, हरि, अरि, गिरि, रवि, कलि, मुरारि, मरीचि, वैश्रुति, शकुनि, परिवि, शूलपाणि, चंद्रमौलि, प्रजापति, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

२१७ (दीर्घ) ईकारान्त नामांचीं सामान्यरूपें मानव्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें--

ईकारान्त पुल्लिङ्ग न्हावी शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	न्हावी.	न्हावी.
द्वि०	न्हाव्याला-स.	न्हाव्यांना-स.
तृ०	न्हाव्यानें-शीं.	न्हाव्यांहीं-नीं-शीं.
सं०	न्हाव्या.	न्हाव्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-तेली, धोबी, वाणी, तांबोळी, गोंधळी.
इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

याच प्रमाणें ईकारान्त जीं प्राकृत अथवा संस्कृत साधितनामें, त्यांचीं रूपें जाणावीं; जसें—शास्त्री, पापी, दोषी, गोसावी, संन्यासी, शेतकरी, गांवकरी, पूजारी, कोंकणी, इ०. परंतु यांचीं संबोधनें मात्र पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात. निदा अथवा धिःकार करायाचा अमतां मातव्या प्रकारा प्रमाणें संबोधनाचें रूप होतें; जसें—अरे शास्त्र्या, कोंकण्या, पुजाऱ्या, इ०. हा संन्यास्याचा गण जाणावा.

२१८ परंतु हत्ती आदिकरून किती एक नामांचीं पहिल्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	हत्ती.	हत्ती.
द्वि०	हत्तीला-स.	हत्तींना-ला-स.
तृ०	हत्तीनें-शीं.	हत्तींनीं-शीं.
सं०	हत्ती.	हत्तींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-हस्ती, करी, दंडी, दंती, जनी, वादी,

केमरी, प्रतिवादी, आततायी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं. हा हस्तीचा गण जाणावा.

२१९ जीकारान्त जीं प्रतिष्ठित नामें, आणि गुणवाचक अथवा अधिकारवाचक जीं ईकारान्त यवनी नामें, त्यांचींही सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जमें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पंतोजी.	पंतोजी.
द्वि०	पंतोजीला-म.	पंतोजीना-म.
तृ०	पंतोजीनें-शीं.	पंतोजींहीं-नीं-शीं.
सं०	पंतोजी.	पंतोजीनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-वाजी, दाजी, रामजी, मशालजी, काजी, मौलवी, दादी, फिर्यादी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

उकारान्त शब्द.

२२० (ऱ्हस्व) उकारान्त नामें निरंतर संस्कृत असतात, त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जमें—

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	गुरु.	गुरु.
द्वि०	गुरूला-म.	गुरूना-ला-म.
तृ०	गुरूनें-शीं.	गुरूंहीं-नीं-शीं.
सं०	गुरू.	गुरूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-भानु, शत्रु, ऋतु, वायु, मेरु, मृत्यु, अगरु, देवदारु, अणुरेणु, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२२१ (दीर्घ) उकारान्त पुल्लिंग शब्दांचीं सामान्य-

रूपें तीन प्रकारचीं होतात, त्यांत पहिल्या प्रकाराचा प्रचार अधिक जाणावा.

यांत ज्यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या, सातव्या, आणि साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात, त्यांम अनुक्रमें पेरूचा, लड्डाचा, आणि तट्टाचा, गण असें हाटलें आहे.

पहिला प्रकार-पेरूचा गण.

ऊकारान्त पुल्लिंग पेरू शब्द.

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	पेरू.	पेरू.
द्वि०	पेरूला-म.	पेरूना-स.
तृ०	पेरूनै-शीं.	पेरूनीं-शीं.
सं०	पेरू०	पेरूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-काजू, नारू, चाकू, खडू, खाऊ, वेकू, वांचू, दांडू, साडू, अकू, वकू, सांकू, वमू, वोरू, कोडू, बिन्हाडू, खिलाडू, पोटभरू, गरजकाडू, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

२२२ संस्कृत (दीर्घ) ऊकारान्त जे-खलपू, वर्षाभू, स्वयंभू, प्रतिभू, इ० धातुसाधित शब्द, तसेच मराठी-झोंपाळू, लाजाळू, कार्यसाधू, पोटभरू, चटणीखाऊ, इ० धातुसाधित शब्द, यांचींही सामान्यरूपें याच प्रमाणें जाणावीं.

२२३ परंतु परभू शब्दास बहुधा तट्टाच्या गणांत लेखितात; जसें --

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	परभू.	परभू.
द्वि०	परभाला-म.	परभांना-ला-स.
तृ०	परभानै-शीं	परभांहीं-नीं शीं.
सं०	परभू.	परभांनो. इ०.

कचिन् जेथें ही जाति फारसी प्रसिद्ध नाही, त्या प्रांतीं या शब्दास परूच्या गणांत लेखितात; उदाह०— 'या गांवांत परभूंनीं घरें नाहींत,' 'एथें पूर्वीं कांहीं दिवस कायस्थ परभूंनीं अंमल चालविला होता,' इ०.

दुसरा प्रकार—लाड्याचा गण.

२२४ लाडू आदिकरून जे थोडे शब्द उकारान्त आहेत त्यांची सामान्यरूपें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	लाडू.	लाडू.
द्वि०	लाडूला-स.	लाडूंना-ला-स.
तृ०	लाडूनें-शीं.	लाडूंनीं-शीं.
सं०	लाडूा.	लाडूांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— गंडू, नातू, विंचू, चाटू, नारू, काटू, विस्तू, इ० नामांचीं सामान्यरूपें होतात.

२२५ कचिन् पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणेंहीयांचीं सामान्यरूपें होतात. उदाह०— 'दोन लाडूंनीं माझे पोट भरलें,' 'विंचूची नांगी मोठी कठीण,' इ०, असेही प्रयोग होतात. यांत शिकणारांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं देशांत परूच्या गणाची, आणि कोंकणांत लाडूच्या गणाची प्रवृत्ति विशेषकरून आढळत्ये.

आनां लाडू आदिकरून शब्द, त्यांचीं सामान्यरूपें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतात, त्यांचीं वीं रूपें लिहिण्याचे दोन प्रकार आढळतात—लाडूनें आणि लाडवानें, नाडवानें आणि नानवानें. परंतु याच व्याकरणशुद्ध म्हातलें घणजे पहिलें रूप, याचा उलगाडा इकारान्त आणि उकारान्त नपुंसकलिङ्ग नामांच्या वचन-प्रकरणीं स्पष्ट केला आहे, तो पहा.(पृ० १०० पृ० ५५, नि० १६५.)

तिसरा प्रकार—तट्टाचा गण.

२२६ किती एक ऊकारान्त शब्दांची सामान्यरूपे बहुधा साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणे होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तट्ट.	तट्ट.
द्वि०	तट्टाला-स.	तट्टांना-ला-स.
तृ०	तट्टाने-शीं.	तट्टांनीं-शीं.
सं०	तट्टा.	तट्टांनी.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे— वाटसरू, यात्रिकरू, इ०.

२२७ यांची विकल्पे प्रथम प्रकारा प्रमाणेही सामान्यरूपे होतात, व त्यांचाच प्रचार विशेष आहे.

२२८ भाऊ शब्द शरीरमंबंधवाचक असतां त्याचें सातव्या प्रकारा प्रमाणे, आणि प्रतिष्ठित नाम असतां प्रथम प्रकारा प्रमाणे सामान्यरूप होणें; जसें—‘माझ्या भावानें,’ ‘हा भाऊंचा मुलगा.’

२२९ एकाक्षरी जे (दीर्घ) ऊकारान्त शब्द, त्यांची सामान्यरूपे सातव्या प्रकारा प्रमाणेच होतात. परंतु त्यांच्या अंगास संप्रसारणरूप आदेश होत असतां अंत्य स्वराचा लोप नहोतां त्यांस न्हस्व आदेश होतो;जसें—

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	पू.	पू.
द्वि०	पुवाला-स.	पुवांना-ला-स.
तृ०	पुवाने-शीं.	पुवांनीं-शीं.
सं०	पुवा.	पुवांनी.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—गु, रू, शब्दांचीं रूपे जाणावीं.

ऋकारान्त शब्द.

२३० महाराष्ट्र भाषेंत ऋकारान्त शब्द नाहीत. संस्कृतांत जे ऋकारान्त शब्द आहेत, त्यांचे प्रथमेच्या एकवचनाचें जें त्या भाषेंत रूप होतें त्यास अंग मानून या भाषेंत त्यांचीं सामान्यरूपें होतात. (प० पृ० ४४, नि० १३८.)

ओकारान्त शब्द.

२३१ ओकारान्त नामांचीं सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

ओकारान्त पुल्लिंग लाहो शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	लाहो.	लाहो.
द्वि०	लाहोला-स.	लाहोना-ला-म.
तृ०	लाहोनें-शीं.	लाहोनीं-शीं.
सं०	लाहो.	लाहोनी.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—टाहो, डोहो, छापो, मोहो, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

प्रकरण २.

स्त्रीलिंग नामें.

अकारान्त.

२३२ वचनप्रकरणी अकारान्त स्त्रीलिंग नामांचे तीन गण दाखविले आहेत, त्यांज वर लक्ष दिलें असतां या प्रकरणीं त्या शब्दांच्या सामान्यरूपांच्या नियमां विषयी कांहीं अडचण पडायची नाही. ते नियम या प्रमाणें;—

भिंतीचा गण.

२३३ भिंतीच्या गणाची, अथवा ज्यांच्या अनेक-वचनां ई आदेश होतो अशा अकारान्त स्त्रीलिंग नामांची, सामान्यरूपे पांचव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणे होतात.

अकारान्त स्त्रीलिंग भिंत शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	भिंत.	भिंती.
द्वि०	भिंतीला-स.	भिंतींना-ला-स.
तृ०	भिंतीनें-शीं.	भिंतींनीं-शीं.
सं०	भिंती.	भिंतींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—केळ, वांक, भेट, ह्मण, बोर, रीत, गत, जात, ओळख, कोरड, चाळण, उकड, थापट, भाकर, धाबळ, तगर, शिंपीण, चकमक, बसकट, रजपुतीण, भडभुंजीण, इ० नामांचीं रूपे जाणावीं.

आतेचा गण.

२३४ आतेच्या गणाची, अथवा ज्यांच्या अनेक-वचनां आ आदेश होतो अशा अकारान्त स्त्रीलिंग नामांची, सामान्यरूपे चौथ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणे होतात; आणि अनेकवचनाचें सामान्यरूप अनेकवचना प्रमाणे होतें; जसें—

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	आत.	आता.
द्वि०	आतेला-स.	आतांना-ला-स.
तृ०	आतेनें-शीं.	आतांहीं-नीं-शीं.
सं०	आते.	आतांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—जीभ, हांक, कांख, सून, धार, गुंफ, नणंद, समीध, पहाट, विलायत इत्यादि शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

झेंपेचा गण.

२३६ झेंपेच्या गणाचीं, अथवा ज्या अकारान्त स्त्रीलिंग नामांचीं अनेकवचनां दोन प्रकारचीं वैकल्पिक रूपें होतात त्यांचीं, सामान्यरूपेंही त्या त्या प्रमाणें वैकल्पिक होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	झेंप.	झेंपी, झेंपा.
द्वि०	{ झेंपीला, झेंपेला; झेंपीस, झेंपेस.	{ झेंपींना, झेंपांना; झेंपींस, झेंपांस.
तृ०	{ झेंपीनें, झेंपेनें. झेंपीशीं, झेंपेशीं.	{ झेंपीनीं, झेंपांनीं. झेंपींशीं, झेंपांशीं.
सं०	झेंपी, झेंपे.	झेंपीनो, झेंपानो.
इ०.	इ०.	इ०.

यांत—फीत, हद्द, परात, वरात, खबर, वखार, इजार, कटार, तरवार, इत्यादि शब्दांचीं रूपें वैकल्पिक नाहींत.

२३६ ब (आई) या शब्दाचें सामान्यरूप पहिल्या प्रकारा प्रमाणें बच होतें; उ०—'माझ्या बनें मला हा खाऊ दिला,' 'माझी ब कोणीकडे गेली ?' इ०.

आकारान्त.

२३७ आकारान्त स्त्रीलिंग नामाचें सामान्यरूप चौथ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; आणि अनेकवचनाचें सामान्यरूप अनेकवचना प्रमाणें होतें; जसें—

आकारान्त स्त्रीलिंग पागा शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पागा.	पागा.
द्वि०	पागेला-स.	पागांना-ला-स.
तृ०	पागेनें-शीं.	पागांनीं-शीं.
सं०	पागे.	पागांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—जागा, माळा, मैना, रजा, गुहा, माता, भाषा, विद्या, मृत्तिका, अवस्था, रक्तता, शुभ्रता, गंगा, यमुना, मथुरा, द्वारका, प्रतिमा, इत्यादि नामांचीं सामान्यरूपें जाणावीं.

[अ] परंतु तीच जर स्त्रियांचीं ठेवलेलीं नामें असलीं, तर प्रतिष्ठेनें बोलायाचें असतां पहिल्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रमा.	रमा.
द्वि०	रमाला-स.	रमांना-ला-स.
तृ०	रमानें-शीं.	रमांनीं-नीं-शीं.
सं०	रमा.	रमांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—गंगा, यमुना, भीमा, द्वारका, इत्यादि स्त्रियांच्या नामांचीं सामान्यरूपें जाणावीं.

[आ] प्रतिष्ठेनें बोलायाचें नसल्यास—रमेला, रमेनें, रमे, भामि, द्वारकेला, इ० अशीं रूपें होतात.

इकारान्त.

२३८ (ऋस्व) इकारान्त शब्द बहुधा संस्कृत अ-

सतात, त्यांची सामान्यरूपें दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रुचि.	रुचि.
द्वि०	रुचीला-स.	रुचींना-ला-स.
तृ०	रुचीनें-शीं.	रुचींनीं-शीं.
सं०	रुची.	रुचींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—शांति, भक्ति, जाति, ज्ञाति, आहुति, व्यक्ति, प्रकृति, विरक्ति, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं. 'व्या साध्वीनें केली नसती वा विळहि हानि रीतीची'.—मोरोपंत.

२३९ (दीर्घ) ईकारान्त स्त्रीलिंग नामांचींही सामान्यरूपें दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणेंच होतात; जसें—

ईकारान्त स्त्रीलिंग काठी शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	काठी.	काठ्या.
द्वि०	काठीला-स.	काठ्यांना-ला-स.
तृ०	काठीनें-शीं.	काठ्यांनीं-शीं.
सं०	काठे,	काठ्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—वगी, माडी, साडी, घोडी, चौकी, नदी, धोंकटी, पासोडी, शालजोडी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

(अ) आई, काकी, मामी, इत्यादि शब्द जर शरीर-संबंधवाचक असले तर अनेकवचनीं त्यांचीं याच प्रमाणें रूपें हांतात; परंतु जर तीं प्रतिष्ठित नामें असलीं तर

अनेकवचनीं त्यांचीं सामान्यरूपें प्रथम विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—आईना, काकींहीं, मामींस, इ०.

२४० (दीर्घ) ईकारान्त जे संस्कृत शब्द आहेत त्यांचींही सामान्यरूपें याच प्रमाणें होतात; परंतु त्यांतून ज्यांच्या उभयवचनांचीं रूपें समान होतात, त्यांच्या अनेकवचनाच्या सामान्यरूपांत मात्र अंत्य स्वरास अनुनासिक विकार होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	नारी.	नारी.
द्वि०	नारीला-स.	नारींना-ला-स.
तृ०	नारीनें-शीं.	नारींहीं-नीं-शीं.
सं०	नारी.	नारींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—देवी, सती, साध्वी, कुमारी, अटवी, श्रीमती, गर्भवती, सौभाग्यवती, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

२४१ स्त्री या शब्दाचें सामान्यरूप एकवचनीं विकल्पें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतें, तेव्हां यांत अंत्य स्वरास ष्वस्व होऊन पुढें संप्रसारण होतें; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	स्त्री.	स्त्रिया.
द्वि०	स्त्रीला-स; स्त्रियेला-स.	स्त्रियांना-ला-स.
तृ०	स्त्रीनें-शीं; स्त्रियेनें-शीं.	स्त्रियांहीं-नीं-शीं.
सं०	स्त्रिये.	स्त्रियांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

या एकवचनीं जें दुसऱ्या प्रकारचें रूप होतें तें बहुतकरून पंथांत मात्र आढळतें.

याच प्रमाणे—वी शब्दाची— वियेला, वियेनें, वियांचा, इ० रूपें होतात. कचित्—वीला, वीनें, वीत, इ० अशींही रूपें आढळलीं तर आढळतील.

उकारान्त.

२४२ (ँह्रस्व) उकारान्त नामें बहुधा संस्कृत असतात, त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	धेनु.	धेनु.
द्वि०	धेनूला-स.	धेनूना-ला-स.
तृ०	धेनूनें-शीं.	धेनूनीं-शीं.
सं०	धेनू.	धेनूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—धातु, रज्जु, रेणु, तनु, इत्यादि शब्दांचीं रूपें जाणावीं. तनु शिवाय हे शब्द संस्कृतांत पुष्टिगीं वर्ततात.

उकारान्त.

२४३ (दीर्घ) उकारान्त स्त्रीलिंग नामांचीं सामान्यरूपें दोन प्रकारचीं होतात; त्यांत वधूच्या गणाचीं, ह्यणजे ज्यांचीं उभयवचनांचीं रूपें समान होतात त्यांचीं, सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात. (या वर्गांत कितीएक प्राकृत शब्द, व सर्व उकारान्त संस्कृत शब्द येतात,) आणि जळवेच्या गणाचीं, ह्यणजे ज्यांच्या अनेकवचनीं संप्रसारण होतें त्यांचीं, मातव्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

. पहिला प्रकार.—वधूचा गण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	गेरू.	गेरू.
द्वि०	गेरूला-स.	गेरूना-ला-स.
तृ०	गेरूने-शीं.	गेरूनीं-शीं.
सं०	गेरू.	गेरूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—गुडाखू, बाजू, अफू, आचरू, काकू, तंत्राखू, खडू, आज, माऊ, इत्यादि मराठी नामांची, व—चमू, वधू, भू, सुभ्रू, श्वश्रू, इ० संस्कृत नामांचीं रूपें जाणावीं.

दुसरा प्रकार.—जळवेचा गण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	जळू.	जळवा.
द्वि०	जळवेला-स.	जळवांना-ला-स.
तृ०	जळवेने-शीं.	जळवांनीं-शीं.
सं०	जळवे.	जळवांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—सासू, जाऊ, पाऊ, वाळू, पिसू, दारू, पेळू, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

बहुधा सासू आदिकरून शब्दांचीं सासवेला, सासवेस, सासवेने, वालवेचें, पिसवांनीं, अर्शां रूपें लिहिण्याचा प्रघात पडला आहे; परंतु व्याकरणदृष्टीनें पाहिलें असतां हा प्रघात शुद्ध नव्हे; सास्वेला, सास्वेचें, वाळवेचें, पिसवांनीं, इ० हीं रूपें शुद्ध होत. (पा०पृ०५५, नि१६५).

यांत विकल्पें देशपरत्वे वधूच्या गणांतील शब्द जळवेच्या गणांत, आणि जळवेच्या गणांतील शब्द

बधूच्या गणांत, मानून सामान्यरूपे होतात; जसें कों-
कणांत-साखेनें, साखेला इ०, आणि देशांत सासूनें,
सासूचा, जाऊनें, पिसूला, दारूचा, इ० असें बोलतात.

यांत बहुधा असा नियम जाणावा कीं, बधूच्या गणाची
प्रवृत्ति देशावर, आणि जळ्वेच्या गणाची प्रवृत्ति कोंकणांत
विशेषंकरून असत्ये.

२४४ ऊ शब्दाचे सामान्यरूप ऊ अ० उवे असें
होते; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	ऊ	उवा
द्वि०	ऊला-स; उवेला-स.	उवांना-ला-स.
तृ०	ऊनें-शीं; उवेनें-शीं.	उवांनीं-शीं.
सं०	ऊ, उवे.	उवांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

२४५ धू शब्दाचीं सातव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणेंच
रूपे होतात. एथे विकल्प नाही.

२४६ दयाळू, कृपाळू, इ० विशेषणं स्त्रीलिंग असतां
त्यांचीं संबोधनीं बहुधा-दयाळे, कृपाळे, अशीं रूपे होतात.
ऋकारान्त.

२४७ (पहा पृ० ४४, नि० १३८.)

ए-ऐ-औकारान्त.

२४८ आते शब्दाचीं विभक्तिरूपे आत शब्दाच्या
प्रमाणें जाणावीं.

२४९ संवे शब्दाचीं रूपे एकवचनीं विकल्पे आत
शब्दाच्या प्रमाणें होतात; परंतु अनेकवचनीं तर मूळ
शब्द जो संवई त्याच्या अनेकवचनाच्या सामान्यरूपां
प्रमाणेंच होतान.

२५० आणखी या भाषेत ँकारान्त वनसं (नणदे-
ला प्रतिष्ठेनें ह्याणायाचा शब्द) असें एक प्रसिद्ध नाम
आहे. हें नपुंसक लिंगा सारखें दिसत अमून याचा स्त्री-
लिंगीं अनेकवचनीं मात्र प्रयोग होतो. तेव्हां या नामा-
चीं साहचर्या प्रकारा प्रमाणें विभक्तिरूपें होतात; जसें—
वनसांस-ला, वनसांनीं-हीं-शीं, वनसांहून, वनसांचा, इ०.

२५१ ँकारान्त आणि औकारान्त नामांचीं रूपें
तीन प्रकारचीं असतात. (पहा पृ० ४४, नि० १४०.)
ह्याणोन त्यांचीं विभक्तीचीं रूपेंही त्या त्या प्रमाणें तीन
तीन प्रकारचीं होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तिवै. (तिवई-य)	तिवया.
द्वि०	{ तिवईला, तिवयेला, तिवैला.	{ तिवईना, तिवयांना, तिवैना.
तृ०	{ तिवईनें, तिवयेनें, तिवैनें.	{ तिवईनीं, तिवयांनीं, तिवैनीं.
सं०	तिवई, तिवये, तिवै,	{ तिवईनो, तिवयांनो, तिवैनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—खै, गै, जिल्है, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

औकारान्त.

२५२ ओकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचीं सामान्यरूपें
पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात. अनेकवचनाचीं
सामान्यरूपें अनेकवचनाच्या नियमा प्रमाणें होतान; जसें—

ओकारान्त स्त्रीलिंग धायको शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बायको,	बायका.
द्वि०	बायकोला-स.	बायकांना-ला-स.
तृ०	बायकोने-शीं.	बायकांनीं-हीं-शीं.
सं०	बायको.	बायकांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—बायो, ढंबो, ताटको, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

प्रकरण ३.

नपुंसकलिंग नामें.

अकारान्त.

२५३ अकारान्त नपुंसकलिंग नामाचें सामान्यरूप दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

अकारान्त नपुंसकलिंग बोर शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बोर.	बोरें.
द्वि०	बोराला-स.	बोरांना-ला-स.
तृ०	बोरानें-शीं.	बोरांनीं-शीं.
सं०	बोरा.	बोरांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—डोर, पोर, फूल, अन्न, वस्त्र, लांकूड, रेशीम, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

आकारान्त.

२५४ (पहा पृ० ५५, नि० १६१.)

इकारान्त.

२५५ (ङ्हस्व) इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द सं-
स्कृत असत्तात, त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या विभक्तिप्र-
कारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वारि.	वारि.
द्वि०	वारीला-स.	वारींना-ला-स.
तृ०	वारीनें-शीं.	वारींनीं-शीं.
सं०	वारी.	वारींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अस्थि, अक्षि, दधि, इ० शब्दांचीं रूपें
जाणावीं.

२५६ (दीर्घ) ईकारान्त शब्दांचें सामान्यरूप सा-
तव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

ईकारान्त नपुंसकलिङ्ग मोतीं शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मोतीं.	मोत्यें.
द्वि०	मोत्याला-स.	मोत्यांना-ला-स.
तृ०	मोत्यानें-शीं.	मोत्यांनीं-शीं.
सं०	मोत्या.	मोत्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—मिरीं, गुळीं, कुणी, केंवरीं, पाणी, लोणी,
दहीं, चिंचवणी, ताकवणी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

२५७ षीं शब्दाच्या अंत्य स्वरास ङ्हस्व होऊन
पुढें संप्रसारण होतें; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वी.	वियें.
द्वि०	वियाला-स.	वियांना-ला-स.
तृ०	वियानें-शीं.	वियांनीं-शीं.
सं०	विया.	वियांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

उकारान्त.

२९८ (ङ्स्व) उकारान्त नपुंसकलिङ्ग नामें सं-
स्कृत असतात त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या विभक्ति-
प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मधु.	मधु.
द्वि०	मधूला-स.	मधूना-स.
तृ०	मधूनें-शीं.	मधूनीं-शीं.
सं०	मधू.	मधूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—वस्तु, जानु, इ०शब्दांचीं रूपें जाणावीं.
[हे शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिङ्ग आहेत, ह्यणोन त्या
आधारा वरून कोणी मराठींतहि नपुंसक मानितात].

२९९ (दीर्घ) ऊकारान्त नपुंसकलिङ्ग नामांचीं
सामान्यरूपें दोन प्रकारचीं होतात; त्यांत लेंकराचा
गण ह्यणजे ज्यांच्या अनेकवचनीं केवळ ए आदेश होतो,
त्यांचीं सामान्यरूपें साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें हो-
तात; आणि तार्वाचा गण ह्यणजे ज्यांच्या अनेकवचनीं
संप्रसारण होऊन ए आदेश होतो, त्यांचीं सामान्यरूपें
सातव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

पहिला प्रकार,—लेंकराचा गण.

ऊकारान्त नपुंसकलिंग वासरूं शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वासरूं.	वासरें.
द्वि०	वासराला-स.	वासराना-स.
तृ०	वासरानें-शीं.	वासरानीं-शीं.
सं०	वासरा.	वासरानो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—गुरूं, तट्टू, निंबूं, पिलूं, पांखरूं, लें-
करूं, करडूं, अगरूं, परमूं, मेंढरूं, फाळेंडूं, रेडकूं, टि-
परूं, शेरडूं, शिंगरूं, सुकाणूं, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

दुसरा प्रकार,—तावाचा गण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तारूं.	तावें.
द्वि०	तावाला-स.	तावाना-ला-स.
तृ०	तावानें-शीं.	तावानीं-शीं.
सं०	तावा,	तावानो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—असूं, अळूं, गळूं, कुंकूं, कुसूं, धरूं,
इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

या अशा प्रकारच्या रूपांची साधगूक पाहणें असल्यास
पहा-टीप, पृ० ५६.

[अ] मुकाणूं आणि जिवाणूं यांची दोन प्रकारचीं
रूपें होतात.

२६० एकारान्त नपुंसकलिंग नामाचें सामान्यरूप
तिसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

एकारान्त नपुंसक भांडें शब्दः

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	भांडें.	भांडीं.
द्वि०	भांड्याला-स.	भांड्यांना-ला-स.
तृ०	भांड्यानें-शीं.	भांड्यांनीं-शीं.
सं०	भांड्या.	भांड्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—तळें, कुत्रें, केळें, घोसाळें, बोलणें, चालणें, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

प्रकरण ४.

उपांत्य वर्णाच्या ठायीं जे विभक्तिजन्य विकार होतात त्यांच्या प्रकरणीं नियम.

२६१ ज्या नामांचा उपांत्य ई अथवा ऊ आहे, त्याचे हे उपांत्य स्वर विभक्तीच्या योगानें ऱ्हस्व होऊन पूर्वोक्त नियमां प्रमाणें रूपें सिद्ध होतात; जसें—

ईकारोपान्त्य.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	चीक.	चीक.
द्वि०	चिकाला-स.	चिकांना-ला-स.
तृ०	चिकानें-शीं.	चिकांनीं-शीं.
सं०	चिका.	चिकांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— ईट, डीक, डीग, जीभ, टीक, पीक, इ० द्व्यक्षरी ईकारोपान्त्य नामांचीं रूपें जाणावीं.

ऊकारोपांत्य.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	खूण.	खुणा.
द्वि०	खुणेला-स.	खुणांना-ला-स.
तृ०	खुणेने-शीं.	खुणांनीं-शीं.
सं०	खुणे.	खुणांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—चूक, भूक, सूज, कूड, सूड, नूर, चूल, कूस, मूस, सूप, इ० द्व्यक्षरी ऊकारोपांत्य शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२६२ जर दोहों पेशां अधिक अक्षरांच्या नामांचा उपांत्य स्वर ई अथवा ऊ असला, आणि उपांत्य स्वराचें मागील अक्षर ह्रस्व असलें, तर १७३ व्या नियमा प्रमाणें त्या उपांत्य स्वरास कार्ये होऊन विभक्तीनें रूपें सिद्ध होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बटीक.	बटिकी, बटकी.
द्वि०	{ बटिकीला-स, बटकीला-स.	{ बटिकींना-ला-स. बटकींना-ला-स.
तृ०	{ बटिकीनें-शीं. बटकीनें-शीं.	{ बटिकींनीं-हीं-शीं. बटकींनीं-हीं-शीं.
सं०	बटिकी, बटकी.	बटिकींनो, बटकींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—तिडीक, भटीण, हरीक, हरीण, उडीम, जिलीव, भरीव, कथील, कणीस, खरीफ, इ० ह्रस्वस्वर-पूर्वकेकारोपांत्य नामांचीं रूपें जाणावीं.

* लणजे ह्रस्वस्वर ज्याच्या पूर्वी आहे असा जो ईकार तो आहे उपांत्य ज्यांचा अमे शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कुलूप.	कुलुपें, कुलुपें.
द्वि०	{ कुलुपाला-स. कुलपाला-स.	{ कुलुपांना-ला-स. कुलुपांना-ला-स.
तृ०	{ कुलुपानें-शीं. कुलुपानें-शीं.	{ कुलुपांनीं-शीं. कुलुपांनीं-शीं.
सं०	कुलुपा, कुलुपा.	कुलुपांनो, कुलुपांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—इसूप, कुसूर, खजूर, खरूज, बुरूड, चिभूड, चुणूक, जुगूत, खर्वूज, इ०-ह्रस्वस्वरपूर्वकोकारोपांत्यऽ नामांचीं रूपें जाणावीं.

२६३ फकीर इत्यादि जे कित्येक तत्तद्व्यापारकर्तृ-वाचक अथवा अधिकारकर्तृवाचक यवनी शब्द, त्यांचा उपांत्य दीर्घच राहतो; पक्षांतरां न्हस्व होतो.

एथें मागल्या नियमा वरून उपांत्याच्या स्थानीं जो अ आदेश होतो त्याचा निषेध जाणावा.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	फकीर.	फकीर.
द्वि०	{ फकीराला-स. फकीराला-स.	{ फकीरांना-ला-स. फकीरांना-ला-स.
तृ०	{ फकीरानें-शीं. फकीरानें-शीं.	{ फकीरांनीं-हीं-शीं. फकीरांनीं-हीं-शीं.
सं०	फकीरा, फकिरा.	फकीरांनो, फकिरांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अमीर, खलीफा, वकील, मुनीम, ह-

§ हागजे न्हस्वस्वर ज्याच्या पूर्वी आहे असा जो ऊकार तो आहे उपांत्य ज्यांचा असे शब्द.

श्री. श्रीनिवास मोडक, पुणे नगर लायन मंदिर, पुणे

यांजकडुन सप्रेम वंदना.....कृमांक.....

कीम, जामीन, दबीर, फडनीस, चिटनीस, वांकनीस, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं. हा फकीराचा गण जाणावा.

२६४ हकारपूर्वक उपांत्य ई अथवा ऊ असला तर त्यास विभक्तीनें ऱ्हस्वच होतो.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वहीण.	वहिणी.
द्वि०	वहिणीला-स.	वहिणींना-ला-स.
तृ०	वहिणीनें-शीं.	वहिणींनीं-हीं-शीं.
सं०	वहिणी.	वहिणींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अहीर, मोहीम, विहीर, काहील, जवाहीर; चाहूर, चाहूल, लाहूर, काहूर, माहूत, इ० शब्दांचीं—चाहुरानें, माहुताला, काहुरांनीं, अशीं रूपें जाणावीं.

२६५ जर उपांत्य अक्षराचें मागील अक्षर दीर्घ अथवा द्विमात्रक असलें, तर उपांत्य ई अथवा ऊ यांच्या स्थानीं अ आदेश करावा हें अधिक प्रशस्त दिसतें. पक्षांतरीं क्वचित् ऱ्हस्वाहि होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	काळीज.	काळजें, काळिजें.
द्वि०	{ काळजाला-स.	{ काळजांना-ला-स.
	{ काळिजाला-स.	{ काळिजांना-ला-स.
तृ०	{ काळजानें-शीं.	{ काळजांनीं-शीं.
	{ काळिजानें-शीं.	{ काळिजांनीं-शीं.
सं०	काळजा, काळिजा.	काळजांनो, काळिजांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—आंचील, कांचीट, उंदीर उंडीण, कांतीण, कांटील, ताळीम, तारीग, तेरीज, लेजीम, रे-

जीम, भोरीप, गोचीड, इ० दीर्घस्वरपूर्वकोकारोपांत्य शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बाभूळ.	बाभळी, बाभुळी.
द्वि०	{ बाभळीला-स. बाभुळीला-स.	{ बाभळींना-ला-स. बाभुळींना-ला-स.
तृ०	{ बाभळीनें-शीं. बाभुळीनें-शीं.	{ बाभळींनीं-शीं. बाभुळींनीं-शीं.
सं०	बाभळी, बाभुळी.	बाभळींनो, बाभुळींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— माणूस, लांकूड, काडूक, कापूस, आमूड, खांडूक, गांडूळ, घारूड, तांडूळ, डेकूण, मुंगूस, डेकूळ, इत्यादि दीर्घस्वरपूर्वकोकारोपांत्य शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

यांत जीं दुसरीं वैकल्पिक रूपें लिहिलीं आहेत तीं विशेषकरून प्राकृत काव्यांत आढळतात.

“वदे हि भलनेचि ते तिसचि कोप टाका पुसा

असें मृदु म्हणोनि बा मज न धोपटा कापुसा.”-केकावलि.

२६६ परंतु यांत जमीन आदिकरून कितीएक यवनी भाषेतील शब्दांस विभक्तीनें व्हस्वच होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	जमीन.	जमिनी.
द्वि०	जमिनीला-स.	जमिनींना-ला-स.
तृ०	जमिनीनें-शीं.	जमिनींनीं-शीं.
सं०	जमिनी.	जमिनींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अफीण, तक्षीम, जंजीर, खंजीर, अं-

जीर, बंदूक, संदूक, इत्यादि शब्दांचीं रूपें जाणावीं.
हा जमिनीचा गण जाणावा.

हा जरी फकीराच्या गणांत मोडला तरी चालेल.

२६७ कितीएक स्त्रीलिंग ईणप्रत्ययान्तां शिवाय
जितके तिहीं पेशां अधिक अक्षरांचे शब्द आहेत, त्यां-
चक्ष्ण उपांत्य स्वरास विभक्तीनें ऱ्हस्वच होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रजपूत.	रजपूत.
द्वि०	रजपुताला-स.	रजपुतांना-ला-स.
तृ०	रजपुतानें-शीं.	रजपुतांनीं-हीं-शीं.
सं०	रजपुता.	रजपुतांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—समजूत, वर्तणूक, जात्रणूक, तसवीर,
कोथिवीर, कोशिवीर, मुरकूट, घुंगरूट, उधडीक, सोय-
रीक, पावधूक, तजवीज, खरवूज, अटापीट, अट्टावीस,
अब्दागीर, अट्टेचाळीस, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

२६८ कितीएक स्त्रीलिंग ईणप्रत्ययान्तां शिवाय ह्य-
टलें, या वरून कितीएक स्त्रीलिंग ईणप्रत्ययान्त जे शब्द
आहेत, त्यांचीं रूपें पूर्वोक्त नियमां प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कुंभारीण.	कुंभारणी, कुंभारिणी.
द्वि०	{ कुंभारणीला-स. कुंभारिणीला-स.	{ कुंभारणींनां-ला-स. कुंभारिणींनां-ला-स.
तृ०	{ कुंभारणीनें-शीं. कुंभारिणीनें-शीं.	{ कुंभारणींनीं-हीं-शीं. कुंभारिणींनीं-हीं-शीं.
सं०	कुंभारणी, कुंभारिणी.	कुंभारणीनो, कुंभारिणीनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—परटीण, मुतारीण, सोनारीण, बुरुडीण, कलालीण, मराठीण, चाह्यारीण, भडभुंजीण, कळवंतीण, पुणेंकरीण, मुसलमानीण, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं, हा कुंभारणीचा गण जाणावा.

२६९ कितीएक ईणप्रत्ययान्त ह्याटलें यां वरून कुंभारणीच्या गणा शिवाय इतर ईणप्रत्ययान्ताच्या उगांत्य स्वरास २६३ व्या नियमा प्रमाणें ऱ्हस्वच होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	परभीण.	परभिणी.
द्वि०	परभिणीला-स.	परभिणींना-ला-स.
तृ०	परभिणीनें-शीं.	परभिणींनीं-शीं.
सं०	परभिणी.	परभिणीनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—पापीण, कुळंबीण, ब्राह्मणीण, शेणवीण, वाण्णीण, भक्तीण, खत्रीण, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं. हा पापिणीचा गण जाणावा.

यांत अकारादेशाचा निषेध जाणला पाहिजे.

२७० जर उपांत्य वर्ण निवळ ई अथवा ऊ आहे, तर त्यास विकल्पें संप्रसारण होऊन विभक्तीनें रूपें सिद्ध होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बाईल.	बाइली, बायली.
द्वि०	{ बाइलीला-स. { बायलीला-स.	{ बाइलींना-ला-स. { बायलींना-ला-स.
तृ०	{ बाइलीनें-शीं. { बायलीनें-शीं.	{ बाइलींनीं-हीं-शीं. { बायलींनीं-हीं-शीं.

सं०	बाइली, वायली.	बाइलीनो, वायलीनो.
इ०.	इ०.	इ०.
याच प्रमाणें—काईल, अईन, सुईण, कुईट, कवाईत, पंचाईत, इत्यादि ईकारोपांत्य नामांचीं रूपें जाणावीं.		
विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	देऊळ.	देउळें, देवळें.
द्वि०	{ देउळाला-स. देवळाला-स.	{ देउळांना-ला-स. देवळांना-ला-स.
तृ०	{ देउळानें-शीं. देवळानें-शीं.	{ देउळांनीं-शीं. देवळांनीं-शीं.
सं०	देउळा, देवळा.	देउळांनो, देवळांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—कऊळ, पाऊळ, वाऊळ, राऊळ, पाऊस, शेऊर, गाऊळ, इत्यादि ऊकारोपांत्य नामांचीं रूपें जाणावीं.
“अगा प्रणवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां,
अणोनि तुमच्याच मीं स्मरतसें सदां पावलां.”-केकावलि.

२७१ शुद्ध संस्कृत शब्द जे मराठींत फारसे मिसळले नाहींत त्यांच्या उपांत्यास विभक्तीनें कांहीं विकार होत नाहीं; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	सूत्र.	सूत्रें.
द्वि०	सूत्राला.	सूत्रांना-ला-स-
तृ०	सूत्रानें-शीं.	सूत्रांनीं-शीं.
सं०	सूत्रा.	सूत्रांनो-
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—रूप, कूप, भूत. कीट, गीत, कील, कूट, कूर्म, भूप, जीव, गीता, टीका, कीर्ति, गीति, भीति,

जंबीर, किरीट, शरीर, गोधूम, मयूख, केयूर, मयूर, करवीर, चिरंजीवी, मांसोपजीवी, इत्यादि संस्कृत शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

“दयामृतघना अहो हरि वळा मयूरा कडे
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे.”-केकावलि.

प्रकरण ५.

घ, ज, झ, आणि स हीं अक्षरें ज्यांच्या अंतीं आहेत
असे शब्द. यां विषयीं पहिला नियम.

२७२ च ज झ आणि स हे वर्ण ज्यांच्या अंतीं आहेत, अशा शब्दांच्या अंत्य वर्णास विभक्तीनें जो विकार होतो तो असा;—जर तिसऱ्या आणि सातव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें यकार आदेश होऊन सामान्यरूप सिद्ध होत असलें, तर या यकारादेशाच्या योगानें केवळ त्याचा मूळचा जो तालव्योच्चार तोच राहतो.

२७३ जर चौथ्या आणि पांचव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें ए अथवा ई आदेश होऊं लागला तर, ए आदेश होत असतां विकल्पें तालव्योच्चार होतो, आणि ई होत असतां तालव्योच्चारच होतो.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	चमचा.	चमचे, चमचे.
द्वि०	{ चमचाला-स. चमच्याला-स.	{ चमचांना-ला-स. चमच्यांना-स.
तृ०	{ चमचानें-शीं. चमच्यानें-शीं.	{ चमचांनीं-शीं. चमच्यांनीं-शीं.
सं०	चमचा, चमच्या.	चमचानो, चमच्यानो.
इ०.	इ०.	इ०.

यांत ग जोडून रूपें लिहिलीं आहेत, तीं केवळ वैकल्पिक जाणावीं. लिहिण्यांत व ह्यापण्यांत बरींच आढळतात, म्हणून एथें त्याचें ग्रहण केलें आहे. शुद्धरीति म्हटली म्हणजे पहिल्या प्रकारची.

याच प्रमाणें—भाचा, माचा, सांचा, कुंचा, ठेंचा, ओंजा, मोचा, लोंचा, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

वि०	एकव०	अनेकव०
प्र०	राजा.	राजे, राजे.
द्वि०	राजाला-स.	राजांना-ला-स.
तृ०	राजानें-शीं.	राजांनीं-हीं-शीं.
सं०	राजा.	राजांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—आजा, सांजा, कोंजा, गमजा, पुंजा, सरजा, मिरजा, इजा, मजा, रजा, इत्यादि शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२७४ सकार शेवटीं असतां सच्या स्थानीं श होतो.—

वि०	एकव०	अनेक०
प्र०	मासा.	मासे, माशे.
द्वि०	माशाला-स.	माशांना-ला-स.
तृ०	माशानें-शीं.	माशांनीं-शीं.
सं०	माशा.	माशांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—आरसा, फांसा, खिसा, कसा, रसा, ठसा, पैसा, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

आणखी उदाहरणें.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	चोंच.	चोंचा, चोंची.
द्वि०	{ चोंचेला-स. चोंचेला-स. चोंचीला-शीं.	{ चोंचांना-ला-स. चोंचींना-ला-स.
तृ०	{ चोंचेनें-शीं. चोंचेनें-शीं. चोंचीनें-शीं.	{ चोंचांनीं-शीं. चोंचींनीं-शीं.
सं०	चोंचे, चोंचे, चोंची.	चोंचानो, चोंचीनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—खांच, लांच, सांज, तेरीज, बेरीज, तजवीज, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२७५ त्यांत सकारा पुढें ई आदेश होत असता विकल्पें स होतो.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	खसखस.	खसखशी, खसखसी.
द्वि०	{ खसखशीला-स. खसखसीला-स.	{ खसखशींना-ला-स. खसखसींना-ला-स.
तृ०	{ खसखशीनें-शीं. खसखसीनें-शीं.	{ खसखशींनीं-शीं. खसखसींनीं-शीं.
सं०	खसखशी, खसखसी.	खसखशीनो, खसखसीनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—घूस, तसनस, झरस, अंवस, किळस, चिळस, खिसमीस, पुरशीस, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२७६ परंतु एथें शिकणारांनीं लक्षांत ठेवावें कीं जर ते मूळचे शब्द ज च झ आणि श एतदंत असले, तर त्यांस इतर शब्दां प्रमाणेंच विभक्तीनें कार्यें होतात; जैसे—कांचा, कांच्याची; भाची, भाच्याहीं; भाजी, भाज्यांनीं; आरशी, आरश्यांची; माशी, माश्यांचा; मोची, मोच्यांहून; इ०.

आजी शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	आजी.	आज्या.
द्वि०	आजीला-स.	आज्यांना-ला-स.
तृ०	आजीनें-शीं.	आज्यांनीं-हीं-शीं.
सं०	आजी, आजे.	आज्यांनों.
इ०.	इ०.	इ०.

२७७ च ज प्रमाणेंच झकारान्त शब्दांचा नियम जाणावा.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	ओझें.	ओझीं.
द्वि०	{ ओझाला-स. ओझ्याला-स.	{ ओझांना-ला-स. ओझ्यांना-ला-स.
तृ०	{ ओझानें-शीं. ओझ्यानें शीं.	{ ओझांनीं-शीं. ओझ्यांनीं-शीं.
सं०	ओझा, ओझ्या.	ओझांनो, ओझ्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

एथें अंमळ वादाचें स्थळ आहे. कृतीएक विद्वानांचें असें मत आहे कीं, च छ ज झ या वर्णांचा दंततालव्योच्चार दाखविण्या करतां त्यांच्या वरल्या ओळीच्या डावे कडेस जो निंदु देतात त्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं; कारण, ७ व्या

पृष्ठां २० व्या नियमांत या वर्णांच्या दंततालव्योच्चार विषयीं नियम सांगितला आहे कीं जितके संस्कृत व यवनी शब्द आहेत तितक्यांत त्यांचा जो मूळचा तालव्योच्चार तोच राहतो. शुद्ध महाराष्ट्र शब्दांत मात्र इ आणि ए या स्वरां शिवाय इतर स्वर पुढें असतां यांचा दंततालव्योच्चार होतो. परंतु सर्वत्र असा नियम असता तरीं एका अर्थीं त्यांच्या मता प्रमाणें ही विंदु देण्याची अपेक्षा ठेविली नसती, परंतु तसें नाहीं; कितीएक शुद्ध महाराष्ट्र शब्द असतां त्यांत या वर्णांचा दोन प्रकारचा उच्चार आढळतो; जसें—चार, चप्पी, चमचम, चंत्रू, चमेली, चाळीस; आणखी, पुःकळ मूळच्या संस्कृत व यवनी शब्दांसही महाराष्ट्र शब्दां प्रमाणें दंततालव्योच्चारानें उच्चारितात; जसें—जात, राजा, 'जोशी, 'जागा, 'जंगम, 'चांद, 'जासूद, 'जमीन, 'जमाबंदी जोखीम, इ०; तेव्हां अशा ठिकाणीं विंदु देऊन त्या त्या वर्णांचा दंततालव्योच्चार दाखवणें अवश्य आहे. त्यांत आणखी सर्व लोकांस हा शब्द मूळचा संस्कृत, व हा यवनी, हें शोधून काढणें कठीण आहे; म्हणोन या वर्णांचा दंततालव्योच्चार दाखवणें अवश्य आहे. ही विंदु देण्याची आवश्यकता दाखविली. आतां ज्या शब्दांच्या अंतीं हे दंततालव्य 'च 'ज 'झ वर्ण असतात, त्यांस विभक्तिप्रकारानुरूप यकाराचा योग केला असतां त्यांचा हा आगंतुक दंततालव्योच्चार जाऊन मूळचा जो तालव्योच्चार तोच राहतो, असें मानण्यासहि कारण आहे. नाहीं तर अशा 'चकाराद्यंत शब्दांच्या ठायीं यला दोन कार्ये करावीं लागतील.—एक तर त्यांचा हा आगंतुक उच्चार दूर करणें, आणि दुसरें जसा इतर वर्णांशीं तसा त्यांशीं योग पावणें; झगून भाचा, राजा, तुमचा, तुझा, माझा, इ० शब्दांचीं निसऱ्या विभक्तिप्रकारानुरूप सामान्यरूपें लिहिणें झाल्यास भाचा, राजा, तुमचा, तुझा, माझा, अशीं लिहावीं हा चांगला पक्ष आहे असें मला वाटतें; भाच्या, तुमच्या, राज्या, माझ्या, तुझ्या, अशीं रूपें

लिहिणें हा तसा चांगला पक्ष नव्हे. च, ज, इ० वर्णांच्या ठायीं तिसऱ्या विभक्तिप्रकारानें अंत्य वर्णास जो या आदेश होतो, तो या वर्णाचा आगंतुक उच्चार काढून मूळ उच्चार वर हे वर्ण आणितो हेंच त्याचें कार्य जाणावें. आणखीपहा; **राज्या**, **माइया**, **तुइया**, इ० अशीं रूपें लिहिलीं असतां जेथें चकाराद्यंत मूळचे तालव्य संस्कृत अथवा यवनी अथवा महाराष्ट्र शब्द असतील त्यांचीं, आणि चकाराद्यंत दंततालव्य शब्दांचीं सारखींच रूपें होऊं लागतील; जसें— **भाचा** आणि **कांचा** या दोन्ही शब्दांचीं **भाच्या** आणि **कांच्या** अशीं सामान्यरूपें होतील; तेव्हां या वरून मूळ अंगाचें ज्ञान होणें कठीण; परंतु या वरील नियमाप्रमाणें **भाचा** आणि **कांच्या** अशीं निराळीं सामान्यरूपें लिहिलीं असतां लागलेंच लक्षांत येईल कीं यांत पहिल्याचें **भाचा**, आणि दुसऱ्याचें **कांचा**, असें मूळचें अंग होय. आणखी दुसरी अडचण; **राज्यास**, **आज्यास**, इ० अशीं सामान्यरूपें लिहिलीं असतां **राजा**, **आजा**, इ०, आणि **राज्य**, **आज्य**, इ० शब्दांचीं सारखींच रूपें होऊं लागतील; तेव्हां ही सारी अडचण वरील नियमास अनुसरलें असतां दूर होव्ये; म्हणोन **राज्यास**, **आज्यास**, **भाच्यास**, **ओइयास**, **तुमच्यानें**, **माइयानें**, **निच्यानें** इ० अशीं रूपें लिहिणें, त्या पेक्षां **राज्यास**, **आज्यास**, **भाचास**, **ओइ्यास**, **तुमच्यानें**, **माइयानें**, **निच्यानें**, इ० अशीं रूपें लिहिणें हा पक्ष विशेष सगुक्तिक दिसतो.

दुसरा नियम.

१७८ हा जो वर नियम सांगितला त्यास न अनुसरितां बहुतेक विद्वान लोकांचें असें मत पडतें कीं, च ज झ यांचा दंततालव्य उच्चार अमर्ता त्रिदु देण्याची मोठी खटपट आहे, कांकीं हे वर्ण मराठींत निरंतर येणार, तेव्हां वारंवार त्रिदु कोठवर देत बसावें; व अशी

विंदु देण्याची रीति पडली असतांही लिहिण्यांत व छा-
 पण्यांत आळसानें बहुत स्थळीं हा विंदु देणें राहत जा-
 ईल; ही एका पक्षीं त्यांची आशंका खरी आहे; आण-
 खी हा विंदु दिला अथवा न दिला तथापि मराठी लोकां-
 त या दंततालव्योच्चार विषयीं चुक्या होणार नाहींत.
 ही विंदु देण्याची रीति विशेषेंकरून परमुलखी लोकां-
 च हितावह आहे; ह्मणोन मला असें वाटतें कीं मधला मार्ग
 धरावा हें फार चांगलें; ह्मणजे तिसऱ्या विभक्तिप्रकारानें
 जेथें या जोडावा लागतो तेथें या जोडावा. परंतु जेथें
 अशा प्रकारचीं रूपें लिहिलीं असतां अर्थांतराची आ-
 शंका होण्याचा संभव दिसेल, तेथें हा या जोडूं नये. जसें
 राज्याला, आज्याला, हीं रूपें लिहिलीं असतां, हीं
 राजा, आज्ञा, या शब्दांचीं रूपें, किंवा राज्य, आज्य
 या शब्दांचीं, असा समयविशेषीं संशय उत्पन्न होण्या-
 चा चांगला संभव आहे, तेव्हां अशा संदिग्ध स्थळीं
 मात्र राजा, आज्ञा, यांचीं राजाला, आजाला, अशीं
 रूपें लिहावीं; आणि राज्य, आज्य, यांचीं राज्याला,
 आज्याला, अशीं रूपें लिहावीं; अर्थात् जेथें असा सं-
 शय येण्याचा संभव दिसत नसेल, तेथें इतर शब्दांच्या
 नियमा प्रमाणें च ज झ यांस यकार जोडणें झाल्यास
 निःसंशय जोडावा. आणखी जेथें मराठी शब्द असून
 त्यांनींल चकारादिकांचे दंततालव्य आणि तालव्य असे
 दोन उच्चार होऊन त्या मुळे अर्थभेद होऊं लागेल,
 तेथें तर हा विंदु अवश्य लिहावा; जसें-चार आणि
 चार या शब्दांत अर्थभेद आहे तो स्पष्ट दाखविण्या
 करतां ज्याचा दंततालव्योच्चार अंमेल त्या वर्णाम विंदु
 द्यावा. हा दुसरा नियम चांगला लक्षांत ठेवला ह्मणजे

मग मराठी लोकांस विंदु देण्याची तादृश आवश्यकता राहणार नाही.

या व्याकरणांत हे दोन्ही नियम ठेविले आहेत ह्मणजे जेथें दंततालव्योच्चार होतो, तेथें चकारादि वर्णास विंदु दिला आहे, आणि जेथें संदिग्ध स्थळ नाही, तेथें निष्प्रमा प्रमाणें चकारही जोडला आहे.

प्रकरण ६.

विभक्ती विपर्यां स्फुट विचार.

२७९ वर्णानुक्रमांतलीं जीं अक्षरें, अथवा एकाक्षरी शब्द, यांस विभक्ति लावणें झाल्यास त्यांचीं प्रथम प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—'मुला, तूं या वला काना द्यावयास विसरलास,' 'या उच्या माथ्या वर अनुस्वार नाही,' 'या ढला तुझीं हावें तितकें पद-विलें तरीं हा ढचा ढच,' इ०.

२८० खालीं लिहिलेल्या नामां वरून अंगांगिभाव-संबंधी षष्ठी नसनां जर हे षष्ठीविभक्तीचे प्रत्यय झाले, तर पूर्वोक्त नियमा प्रमाणें सामान्यरूपें न होतां हे प्रत्यय लागून तीं विशेषणें होतात.

हात, तोंड, घर, मूळ, कड, घांट, वाट, वेळ, काळ, रान, जंगल, पाठ, पोट, पदर, इ० शब्दांस जर अंगांगिभावसंबंधी षष्ठी नसली तर पूर्वोक्त नियमा प्रमाणें सामान्यरूपें न होतां ते षष्ठ्यन्त शब्द विशेषणें होतात. उदाह०—'हें माझ्या हातचें खत नाही', ह्मणजे 'माझ्या हाताने लिहिलेलें खत नाही', असा अर्थ, 'तोंडचा निरोप,' 'घरचा चाकर,' 'मूळचें रूप,' 'पदरचा खर्च,'

‘पोटचें पोर,’ इ० आणखी उदाहरणें. परंतु तीच अंगां-
गिभावसंबंधी षष्ठी असली तर दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा
प्रमाणेंच या अंगास सामान्यरूपें होतात; उ०—‘माझ्या
हाताचें हाड मोडलें,’ ‘याच्या तोंडाच्या रंगा पेशां
हाताचा रंग गोरा आहे,’ ‘वाघाच्या पोटाचें कातडें
मऊ असतें,’ ‘या पदराचा कांठ लाल आहे,’ इ०; एतें
हाताचें, तोंडाचा, इ० ही षष्ठी होय.

२८१ अकारान्त जीं देशग्रामवाचक नामें त्यांचेंही
षष्ठीच्या योगानें विकल्पें प्रथम प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूप
होतें; जसें—गुजराथची, कर्णाटकचे, बंगालचे, चीनचा, युरोप-
चें, पंढरपुरचा, धनवडचें, नागपुरचें, पैठणचीं, अमदावादचें,
पक्षांतरां,—नागपुराचा, पंढरपुराचें, पैठणाचीं, अमदावा-
देचें, अशींही रूपें आढळतात, परंतु क्वचित्. यांत प-
हिल्या प्रकारच्या रूपांस विशेषणें मानिलें असतां बरें.

२८२ सरकार, दरबार, इ० शब्दांस द्वितीया-
विभक्ति अथवा चतुर्थीविभक्ति यांच्या संबंधी ला, व
षष्ठीचे प्रत्यय लागले असतां सामान्यरूपास दीर्घ आ-
देश क्वचित् होतो; जसें—‘सरकारला रयते वर जुळूम
करणें मुनासिव नाहीं.’ ‘सरकारची कानू’ इ०. हा सर-
कारचा गण जाणावा.

२८३ प्रकार, ठिकाण, आज, काल, इ० शब्दांस
षष्ठीच्या योगानें बहुधा सामान्यरूप होत नाहीं. ‘या
प्रकारचा,’ ‘त्या प्रकारचीं,’ ‘त्या ठिकाणचें,’ ‘आजचा सूर्य’
‘कालचा दिवस’ ‘मध्यान्हकाळचें भोजन,’ ‘सायंकाळ-
ची मध्या,’ इ० अशींच रूपें आढळतात. हा प्रकारचा
गण. यांत—मकाळ, सायंकाळ, मध्याकाळ, दोनप्रहर, इ०
किती एक अवांतर शब्दांचाहि अंतर्भाव होतो.

२८४ संस्कृत शब्दांच्या संबोधनाचीं रूपें क्वचित् प्रौढ काव्यांत व भाषणांत संस्कृत नियमा प्रमाणें होतात; जसें—हे हरे, हे मुरारे, हे गुरो, हे साधो, हे भगवन्, इ०.

‘वर असा विभो दे कीं वत्सा गा मळोला’.

वद विष्णो मजवांचुनि जरि मेळविलें असेल यथा काहीं.’-
मोरोपंत.

२८५ आतां वर जे विभक्तिप्रत्यय सांगितले तदर्थीं कितीएक अव्ययांचा प्रयोग होत असतो, तीं सांगतो.

विभक्ति. अव्ययें.

द्वि०— प्रत, लागीं, लागोनी, लागोनियां; हीं शेवटलीं तीन अव्ययें प्राकृत पद्यांत प्रयोजितात.

तृ०— द्वारें, करून, मुळें, करवीं, कडून, जवळून.

च०— कारणें, करतां, करितां, साठीं, अर्थ, अर्थीं, स्तव.

पं०— कडून, पेशां, वरून, स्तव, पासून.

ष०— संबधी.

स०— ठायीं, ठायां, कडे, मध्यें, विषयीं, आंत.

सं०— एकव० पु०— अरे, रे, अगा, गा, हे, अजी;

स्त्री०— अगे, गे, अगो, गो. अनेकव० पु०, स्त्री०—

अहो, अजी.

विभाग २.

सर्वनामविचार.

२८६ सर्वनाम ह्यणजे नामांची द्विरुक्ति वारंवार न व्हावी ह्यणोन त्यांच्या स्थानीं जे शब्द येतात ते प्रत्येक; जसें—मीं, तूं, तो, हा, जो, ती, तें, इ०.

हें स्पष्ट करून दाखविणें;—‘शामा एथें आला, पण त्याणें

रावसाहेबां करतां घोडा आणिला नाहीं, तर तुम्हीं त्यास सांगा कीं तूं लवकर जाऊन त्यांज करितां तो घेऊन ये,' एथें रामा, रावसाहेब, आणि घोडा, या नामांची उक्ति वारंवार नव्हावी म्हणोन त्याणें, तूं, आणि तो, या शब्दांचा प्रयोग केला आहे; म्हणोन हीं सर्वनामें जाणावीं.

२८७ सर्वनामाचे पांच वर्ग आहेत; पुरुषवाचक, दर्शक, संबंधी, प्रश्नार्थक, आणि सामान्य.

२८८ मराठी भाषेंत सर्वनामास पुरुष, लिंग, वचन, आणि विभक्ति, हीं असतात.

वर्ग १.

पुरुषवाचक सर्वनाम.

२८९ पुरुषवाचक सर्वनामें तीन आहेत,

एक०	अनेक०	पुरुष.
मीं.	आम्हीं.	प्रथम पुरुष.
तूं.	तुम्हीं.	द्वितीय पुरुष.
तो, ती, तें.	ते, त्या, तीं.	तृतीय पुरुष.

संस्कृत व्याकरणांत या पुरुषांस—उत्तम, मध्यम, आणि प्रथम, अशा संज्ञा आहेत.

२९० भाषणांत तिहीं पेशां अधिक पुरुष येत नाहींत; एक जो बोलतो तो-प्रथम पुरुष, एक ज्या पार्शी बोलतो तो-द्वितीय पुरुष, व एक ज्या विषयी बोलतो तो-तृतीय पुरुष.

२९१ सर्वनामांस नामां प्रमाणें वचनें दोन असतात, मीं, तूं, तो, ती, तें, एकवचन; आम्हीं, तुम्हीं, ते, त्या, तीं, अनेकवचन.

२९२ यांस नामां प्रमाणे लिंगे तीन आहेत; तो, ते, पुल्लिंग; ती, त्या, स्त्रीलिंग; आणि तें, तीं, नपुंसकलिंग.

२९३ तो, ती, तें, हीं कधीं पुरुषवाचक सर्वनामं, व कधीं दर्शक सर्वनामं होतात. यांचा जेव्हां नुसता प्रयोग करितात तेव्हां हीं पुरुषवाचक सर्वनामं ह्यणार्थी; जसें—‘तो धांवतो’, ‘ती लिहित्ये’, ‘त्या वाचतात’, इ०. आणि ज्या काळीं नामाच्या पूर्वी विशेषणा सारखा यांचा प्रयोग होतो त्या काळीं हीं दर्शक सर्वनामं ह्यणार्थी; जसें—‘तो मनुष्य जेवतो’, ‘ती मुलगी धांवत्ये’, इ०. अशा ठिकाणां नाम आणि सर्वनाम यांचा विशेष्यविशेषणभावसंबंध असतो.

२९४ सर्वनामांत एक नियम असा आहे कीं, अकारान्त किंवा ओकारान्त सर्वनामाचें रूप स्त्रीलिंगी ईकारान्त, आणि नपुंसकीं ऍकारान्त होतें; तसेंच पुल्लिंगीं अनेकवचनीं नामां प्रमाणे अंत्य स्वराच्या स्थानीं ए, स्त्रीलिंगीं या, आणि नपुंसकीं ई, असे आदेश होतात. अकारान्त सर्वनामांस लिंगवचनेंकरून कांहीं विशेष होत नाहीं; उदाहरण.

पुल्लिंग.	स्त्रीलिंग.	नपुंसकलिंग.
एकव०. तो, जो, हा.	ती, जी, ही.	तें, जें, हें.
अनेकव०. ते, जे, हे.	त्या, ज्या, ह्या अ०या.	तीं, जीं, हीं.

२९५ पुरुषवाचक सर्वनामांस विभक्ति लावून दाखवितां. यांस संबोधन नसतें.

मीं.

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र० मीं.		आहां.
द्वि० मला, मजला, मातें, मज,		आहांला-म-तें.

तृ०	मीं, म्यां, मशीं, मजशीं.	आह्मीं, आह्मांशीं.
च०	मला, मजला, मातें, मज.	आह्मांला-स-तें.
पं०	मजहून, माझ्याहून.	आह्मांहून, आमच्याहून.
ष०	माझा-झी-झे.	आमचा-ची-चें.
स०	माझ्यांत.	आह्मांत, आमच्यांत.
वि०सा०	मज.	आह्मां.

तूं.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तूं.	तुझीं.
द्वि०	तुला, तुजला, तुतें, तूज.	तुझांला-स-तें.
तृ०	तूं, त्वां, तुशीं, तुजशीं.	तुझीं, तुझांशीं.
च०	(द्वितीये प्रमाणें)	
पं०	तुजहून, तुझ्याहून.	तुझांहून, तुमच्याहून.
ष०	तुझा-झी-झे.	तुमचा-ची-चें.
स०	तुझ्यांत.	तुझांत-तुमच्यांत.
वि०सा०	तूज.	तुझां.

२९६ मीं, तूं, आह्मीं, तुझीं, या सर्वनामांचीं विशेषणसामान्यरूपें पुढल्या विशेष्याच्या विभक्तीच्या अनुसंधानें होतात. विशेष्याची द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, आणि षष्ठी, असतां यांचीं त्या त्या विभक्तीचीं जीं रूपें तींच विशेषणसामान्यरूपें होतात; उदाह०— 'अरे मला धोंडभटाला तूं इतकें तोडून बोललास' ? 'तुला कुळंब्याला सोवळें कसचें ? 'तेथें या जनकाचा पण मानावा कैसा म्यां रावणानें', 'तूं अ० त्वां देवीदासानें गावें, आणि मीं अ० म्यां रामरावानें ऐकावें,' 'माझें हरिपंताचें बोलणें सिद्धीम न गेलें तर मग काय,' 'तुझी सोनाराची अवरू या लोहारानें ध्यावी,' 'आह्माला ब्राह्मणांना

तुम्हीं शूद्रांहीं हे असे अपशब्द बोलावे काय'? 'आमची शूरांची गोष्ट आणि तुमची भ्याडांची गोष्ट बरोबर होईल काय,' 'आमच्या श्रीमंतांच्या योग्यतेचें आणि तुमच्या दरिद्रांच्या योग्यतेचें साम्य होईल काय?'

२९७ मीं, तूं, यांचीं बहुतकरून तृतीया वर्ज्य करून सार्वविभक्तिक विशेषणसामान्यरूपें मज, तूज; आणि आम्हीं, तुम्हीं, यांचीं सार्वविभक्तिक विशेषणसामान्यरूपें आम्हां, तुम्हां, अशीं होतात;जसें—'मज पापिणीचें इतकें भाग्य कोठून,' 'मज गरीबाला दिलें अस्तां तुम्हांस फार पुण्य लागेल,' 'तुजला मज राजा वांचून आणखी कोण त्राता आहे,' 'मज अनाथ स्त्रियेचा जर तुम्हीं परामर्ष न ध्याल तर मला आणखी कोण आहे,' 'मज धोंडभटांत जर शहाणपण नाहीं ह्मणतां तर मग या पृथ्वी वर शहाणपण आहे तरीं कोठें?' 'आम्हां गरीबांनां छळून तुम्हां श्रीमंतांच्या हातीं काय यावयाचें आहे?' 'आम्हीं भिक्षुकांहीं तुमच्या घरीं यावें, आणि तुम्हां गृहस्थांत लीनताही असूं नये, तस्मात् आमचें प्रारब्ध.'

बहुतकरून तृतीया वर्ज्य करून म्हटलें आहे या वरून क्वचित् 'तुम्हां शूद्रांनीं आम्हां ब्राह्मणांची सेवा करावी' असें कोठें कोठें वाक्य आढळतें; परंतु मज रामानें, तूज कृष्णानें, असा प्रयोग एकवचनांत होत नाहीं. मीं अ० म्यां रामानें, तूं अ० त्वां कृष्णानें, असा प्रयोग होतो.

मज आणि तूज हीं सामान्यरूपें विशेषकरून कौकणांत वर्ततात.

२९८ क्वचित् आम्हीं, तुम्हीं, यांचीं सार्वविभक्तिक विशेषणसामान्यरूपें आमच्या, तुमच्या, अशींही हो-

तात; जसें—‘आमच्या ब्राह्मणांहीं अलिकडेस सोंवळें सोडिलें आणि तुमच्या शूद्रांनीं घेतलें,’ ‘आमच्या बायकांचे नवरे द्वाड असले ह्यणजे आह्मां बायकांनां फार दुःख सोसावें लागतें.’

परंतु अशा ठिकाणीं जेथें विशेषणसामान्यरूप करायचें असेल तेथें आह्मां, तुह्मां, हीं रूपें लिहावीं ह्या उत्तम पक्ष; परंतु जेथें विशेषणभाव नसेल, आणि केवळ संबंधरूपभाव असेल, तेथें आमच्या, तुमच्या, अशीं षष्ठीचीं रूपें लिहावीं; जसें—‘जर ब्राह्मण शिवूं लागले तर आमच्या शिष्यांहीं काय करावें?’ एथें जर आमच्या, आणि शिषी यांचा विशेष्यविशेषणभावसंबंध असला, ह्यणजे,—‘आह्मां जे शिषी त्यांहीं काय करावें,’ असा अर्थ असला,— तर ‘आह्मां शिष्यांनीं काय करावें’ असें लिहिणें हा उत्तम पक्ष; परंतु या उभयतांचा स्वस्वामिभावसंबंध असला, ह्यणजे,—‘आमचे जे शिषी चाकर इ० त्यांहीं काय करावें,’ असा अर्थ असला, तर आमच्या हेंच रूप लिहिलें पाहिजे; असें केलें असतां अर्थाचा घोंटाळा पडणार नाही.

वर जो नियम सांगितला त्यांतील उदाहरणांत विशेष्यविशेषणभाव न मानून स्वस्वामिभावसंबंध मानला तथापि चालेल; परंतु मला वाटतें ‘आमच्या बायकांचे नवरे द्वाड असले ह्यणजे आह्मां बायकांनां दुःख फार होतें,’ इत्यादि स्थळीं केवळ विशेष्यविशेषणभाव दिसून येतो, ‘आमच्या ज्या बायका त्यांचे नवरे’ असा अर्थ नाही, ‘आह्मी ज्या बायका त्या आमचे नवरे’ असा अर्थ आहे. ह्यणोन अशा स्थळीं ‘आह्मां बायकांचे नवरे’ असें ह्यणणेंच शुद्ध होय.

२९९ तो, ती, तें, या सर्वनामांचीं विभक्तिरूपें
चालवून दाखवितों. तो.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तो.	ते.
द्वि०	{ त्याला, त्याजला, त्यास, त्यातें.	{ त्यांना, त्यांला, त्यांजला. त्यांस, त्यांतें.
तृ०	{ त्याणें, त्यानें, त्याशीं, त्याजशीं,	{ त्यांहीं, त्यांनीं, त्यांशीं, त्यांजशीं.
च०	(द्वितीये प्रमाणें).	
पं०	{ त्याहून, त्याजहून, त्याच्याहून.	{ त्यांहून, त्यांजहून, त्यांच्याहून.
ष०	त्याचा-ची-चें.	त्यांचा-ची-चें.
स०	त्यांत, त्याच्यांत.	त्यांत, त्यांच्यांत.
वि०सा०	त्या.	त्या, त्यां.

ती.

वि०	एकव०	अनेकव०
प्र०	ती.	त्या.
द्वि०	{ तिला, तीस, तिज- ला, तितें.	{ त्यांना, त्यांला, त्यांजला. त्यांस, त्यांतें.
तृ०	{ तिणें, तिनें, तिशीं, तिजशीं, तिच्याशीं.	{ त्यांहीं, त्यांनीं, त्यांशीं. त्यांजशीं, त्यांच्याशीं.
च०	(द्वितीये प्रमाणें).	
पं०	{ तिहून, तिजहून, तिच्याहून.	{ त्यांहून, त्यांजहून, त्यांच्याहून.
ष०	तिचा-ची-चें	त्यांचा-ची-चें.
स०	तींत, तिच्यांत.	त्यांत, त्यांच्यांत.
वि०मा०	त्या.	त्या, त्यां.

३०० तें या पुरुषवाचक सर्वनामांची विभक्तीचीं रूपें प्रथमे शिवाय पुंल्लिंगा प्रमाणें होतात.

३०१ तो, हा, आणि जो, या सर्वनामां पुढें तृतीया संबंधी नें आणि नीं यांस विकल्पें णें आणि णीं आदेश होतात; जसें— त्याणें, तिणें, याणें, इणें, ज्याणें, जिणें, त्याणीं, याणीं, इ०.

बहुतेकांचें असें मत आहे कीं या तीन शब्दां पुढेंच हा तृतीयेचा अपवाद काहीं इष्ट नाही; त्यानें, यानें, इनें, ज्यांनीं, इ० अशीं रूपें लिहावीं; व या प्रमाणें बोलण्याची प्रवृत्तिही देशस्थ लोकां मध्ये आहे. त्यास मलाही हें मत पहिल्या दृष्टीस प्राच्य दिसतें, कांकि लोकव्यवहारा वरून, व्याकरणा वरून, आणि प्राचीन ग्रंथां वरून पाहिलें असतां नें आणि नीं यांच्या स्थानां जो णें आणि णीं आदेश होतो हा काहींसा व्यभिचार होय. तथापि अलिकडेस या वैकल्पिक रूपांची पुणेंप्रांतीं व साऱ्या कांकणांत प्रवृत्ति विशेष झाली आहे, आणि हीं जीं मूळचीं रूपें तीं बहुधा अक्षरशत्रु अशा गंगथड्यांच्याच मुखांतून येतात, म्हणोन त्यां वर अलीकडेस निंघपणाची छाया आली आहे. त्यांत आणखी जर कुलीन व प्रतिष्ठित अशा नागरिक लोकांचा वागव्यवहार सोडून केवळ व्याकरणनियमासच अनुसरलें, तर जसें नेंच्या स्थानीं णें आदेश करणें हा व्यभिचार त्याव्य, तमाच हा, हीं, यांच्या स्थानीं या, ई, हा आदेशही त्याव्य होय; (कांकणांत त्यास, त्याणें इ० रीतीनें बोलण्याची प्रवृत्ति विशेष आहे) अतएव त्यानें, हिनें त्यांनीं, अशीं रूपें लिहिणें प्राप्त होईल. म्हणोन मला वाटतें एथें लोकव्यवहारास अनुसरून याणें, इणें, इ० रूपांचें ग्रहण करणें प्रशस्त दिसतें. कित्येक प्रसंगीं सर्वमान्य अशा लोकव्यवहारासच अनुसरलें पाहिजे. नाहीतर राजापूरप्रांतीं मस, नृस, तसें मुंबईत कित्येक जातीच्या

लोकांच्या बोलण्यांत मिनें, तुनें, इ० रूपें आढळतात; हीं व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध होत; मग यांचें ग्रहण कां करूं नये? तेव्हां ज्या कारणा स्तव यांचें ग्रहण प्रशस्त दिसत नाहीं, त्याच कारणा स्तव त्यानें, हिनें, त्यांनीं, यांचेंही ग्रहण प्रशस्त दिसत नाहीं.

तो, हा, जो, तें, हें, जें, यांचीं काव्यांत आणि प्रौढ लिहिण्यांत व भाषणांत तृतीयेचीं एकवचनीं तेषेंकरून, येणेंकरून, जेणेंकरून; आणि अनेकवचनीं—त्यांहींकरून, अ० तिहींकरून, यांहींकरून अ० इहींकरून; ज्यांहींकरून, अ० जिहींकरून; अशीं रूपेंहि बहुत आढळतात.

३०२ म्यां, त्वां, हीं जीं मीं, आणि तूं, या शब्दांचीं तृतीयेचीं रूपें, त्यांचा प्रयोग देशस्थां मध्ये फार आढळतो. व्याकरणरीतीनें पाहिलें असतां जसें तो या सर्वनामाचें त्याणें हें तृतीयेचें रूप होतें, तशीं मीं, आणि तूं, या सर्वनामांचींही तृतीयेचीं निराळीं रूपें असावीं, व या प्रमाणें सर्वांच्या बोलण्यांत आलें असतां फार बरें आहे; परंतु महाराष्ट्रदेशरूप वर्तुलाचा मध्यबिंदु जें पुणें त्यांत व सारा कोंकणप्रांत यांत मीं, तूं, या सर्वनामांचीं तृतीयेचीं रूपें फिरत नाहींत, ह्मणोन म्यां या व्याकरणांत त्याच रीतीस अनुसरून मीं, तूं, या तृतीयेच्या रूपांस पाहिलें स्थान दिलें आहे.

वरकड म्यां, त्वां, या रूपांचा प्रचार या प्रांतीं बोलण्यांत तर एव्हां पडावयाचा नाहीं, परंतु लिहिण्यांत तरी पडावा अशी माझी इच्छा आहे.

राजापुरप्रांतीं विशेषेंकरून कऱ्हाडे ब्राह्मणांत मस, मज, मूस, तूज, मांत, नूंत, इ०; व घांटी लोक मजपासून, तूजपासून, यांचा अपभ्रंश करून मपासून, मपून, तुपासून, तुपून, असें बोलतात. तसंच मुंबईत कित्येक जातींचे लोक,

माला, मिनीं, मिजून, तुनीं, तुजून, त्याजून, तिजून, असं बोलतात. परंतु आतां आपणास भरंवसा आहे कीं जीं मुलें व्याकरण शिकतात, व पुढें शिकूं लागतील, त्यांस असल्या शंभर तऱ्हा टाकून सर्वत्र प्रसिद्ध, व कुलीन आणि विद्वान्ज्या रीतीनें भाषण करितात, अशी एकच रीत सर्वाहीं घ्यावी हें चांगलें दिसेल.

वर्ग २.

दर्शक सर्वनाम.

३०३ तो आणि हा हीं दर्शक सर्वनामों होत; जसें—‘तो मनुष्य चालतो आहे त्याला बलावा,’ ‘हा घोडा चांगला आहे,’ अशा स्थळां ज्या नामांच्या मागें हीं सर्वनामों लागतात तीं या सर्वनामांनीं दाखविलीं जातात; ह्मणोन यांस दर्शक सर्वनामों ह्मणतात.

३०४ यांचीं वचनें आणि लिंगें पूर्वीं पुरुषवाचक सर्वनामप्रकरणीं दाखविलीं आहेत.

३०५ हा याचा प्रयोग जवळचे पदार्थ दाखवायाचे असतां करितात; व तो याचा प्रयोग दूरचे पदार्थ दाखवायाचे असतां करितात.

तो या सर्वनामास मागें पुरुषसर्वनामप्रकरणीं विभक्ति लावून दाखविल्या आहेत.

३०६ हा, हें, आणि ही, या दर्शक सर्वनामांस प्रथमे शिवाय इतर विभक्ति असतां या आणि इ हे आदेश होतात. यांस विभक्ति लावून दाखवितों.

हा.

विभ० एकव०
प्र० हा.

अनेकव०
हे.

द्वि०	{ याला, याजला, यास यातें.	{ यांनां, यांला, यांजला, यांस, यातें.
तृ०	{ याणें, यानें, याशीं, याजशीं, याच्याशीं.	{ यांहीं, यांणीं, यांनीं, यां- शीं, यांजशीं, यांच्यांशीं.
च०	(द्वितीये प्रमाणें)	
पं०	{ याहून, याजहून, याच्याहून.	{ यांहून, यांजहून, यांच्या- हून.
ष०	याचा-ची-चें.	यांचा-ची-चें.
स०	यांत, याच्यांत.	यांत, यांच्यांत.
वि० सा०	या.	या, यां.

ही.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	ही.	या, हा.
द्वि०	ईस, इला, इजला, इतें.	—
तृ०	इणें, इशीं, इजशीं, इच्याशीं.	—
च०	(द्वितीये प्रमाणें).	—
पं०	इहून, इजहून, इच्याहून.	—
ष०	इचा-ची-चें.	—
स०	इंत, इच्यांत.	—
वि० सा०	या.	—

स्त्रीलिङ्गीं अनेकवचनार्चीं रूपें पुल्लिङ्गाच्या अनेक-
वचनांच्या रूपां प्रमाणें जाणावीं.

नपुंसकाचीं रूपें प्रथमा रहित करून पुल्लिङ्गाप्रमाणें होतात.

३०७ यांत हा, हें, आणि ही, यांच्या स्थानीं या,
आणि इ, हे जे आदेश होतात ते विकल्पें होतात, अमें
जाणिलें पाहिजे; ह्याणें, हिणें, हिचा, ह्याला, इ० अशींही
रूपें अलीकडेस बरींच आढळूं लागलीं आहेत परंतु अशां

रूपांची प्रवृत्ति केवळ कोंकणांतच आहे, ह्यणोन हीं एक-देशीय रूपे विशेष ग्राह्य नसावीं.

३०८ आह्मीं, तुह्मीं, यांचीं रूपे वरज करून पुरुषवाचक सर्वनामें, आणि हा व तो हीं दर्शक सर्वनामें, याचें सामान्यरूप आणि विभक्तिप्रत्यय यांच्या मध्ये अ हे विकरण उत्पन्न होतें; अथवा केव्हां षष्ठीच्या सामान्यरूपांस पुढें विभक्तिप्रत्यय लावितात. हे जेथें अगत्य पडेल तेथेंच केलें पाहिजे; या पेशां सर्वनामा पुढें जर नुसता विभक्तिप्रत्यय लागत असला तर त्या रूपाचें सर्वाही ग्रहण करणें माझ्या बुद्धीस अधिक योग्य दिसतें. मजहून, माझ्याहून, तुजहून, तुझ्याहून, अशा ठिकाणीं त्या विकरणा वांचून निर्वाह होत नाही; परंतु त्याजला या पेशां त्याला हें रूप ग्रहण करणें अधिक योग्य आहे. तथापि या अशा रूपांचा पृथक् संज्ञानिर्देश कर्तव्य असतां ही त्या त्या विभक्तींचीं सविकरण रूपे ह्यणावीं; जसें मजला हें सविकरण द्वितीयेचें रूप; तमें मज, तूज, इ० हीं सविकरण सामान्यरूपे ह्यणावीं.

३०९ आतां वर सांगितल्या दर्शक सर्वनामां शिवाय इतका, इतकाला, तितका, तितकाला, एवढा, एवढाला, नेवढा, तेवढाला, असा, असला, असलाला, तमा, तसला, तसलाला, व यांचीं लिंगवचनें करून जीं जीं रूपे होतात, तीं दर्शक सर्वनामें होत. हीं सर्वनामें पुल्लिगीं आंवा शब्दा सारखीं चालतात, व स्त्री-लिंगीं काठी शब्दा प्रमाणें, व नपुंसकीं प्रथमा वरज करून पुल्लिगा प्रमाणें चालतात.

३१० हीं जीं वर दर्शक सर्वनामें सांगितलीं त्यांत सर्वनामांचें लक्षण अम्न आणखी विशेषणांचेंही लक्षण

असतें, ह्यणून व्याकरणपदच्छेद करिते वेळेस कांहीं अडचण पडूं नये या करतां पुढें विशेष्याचा योग असतां हीं विशेषणें मानावीं, आणि तो योग नसतां सर्वनामें मानावीं ह्यणजे बरें.

३११ प्रकार, स्वभाव, जाति, असे गुण दाखवायाचे असतां—असा, तसा, कसा, अशा सकारान्त सर्वनामांचा प्रयोग होतो; आणि कधीं कधीं त्यास स्वार्थीं ला प्रत्यय लागतो. जसें— असला, तसला, कसला; उदाह०— 'असा कि० असला चाकर तुला मिळायाचा नाही,' 'तसें अ० तसलें बिऱ्हाड सोडूं नको,' 'ती कशी अ० कसली गुणाची मुलगी होती,' इ०.

यांन हा स्वार्थीं ला प्रत्यय कोंकणांत विशेष आढळतो. त्यांन आणखी जसें यास हा ला प्रत्यय लागतां फारच विगळा आढळतो.

३१२ असा या दर्शक सर्वनामांचीं विभक्तींचीं रूपें चालवून दाखवितां.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	असा.	असे.
द्वि०	अशाला-स.	अशांनां-ला-स.
तृ०	अशानें-शीं.	अशांहीं-नीं-शीं.
वि० सा	अशा.	अशां.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—तसा, कसा, जसा, तसतसा, जमजसा, इ०, या सर्वनामांचीं रूपें जाणावीं.

३१३ कसा याचें पष्ठीच्या योगानें विकल्पें पाहिल्या प्रकारा प्रमाणें रूप होतें; जसें—कशाचा, कसचा; कशाची, कसची; कशाचें, कसचें.

स्त्रीलिंग.

अशी.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	अशी.	अश्या.
द्वि०	अशीला-स.	अश्यांनां-ला-स.
तृ०	अशीनें-शीं.	अश्यांहीं-नीं-शीं.
वि० सा०	अशा.	अश्यां.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—तशी, कशी, जशी, तसतशी, जस-जशी इ०, यांचीं रूपें जाणावीं.

असें, तसें, कसें, जसें, यांचीं प्रथमे शिवाय पुल्लिंगा प्रमाणें रूपें जाणावीं.

असला, असलाला; नितका, नितकाला; तसला, तसलाला; इत्यादि यांत बारीक अर्थभेद आहे तो असा कीं, असला, तसला, नितकाला, इतकाला, इ० हीं सर्वनामें एका वस्तूस लागतात; व असलाला, तसलाला, हीं समुदा-यांतून एक एकास, असला, तसला, इतका, नितका, इ० यांचा प्रयोग करून प्रकार दाखवायाचा असतां लागतात; जसें—‘असलाला आंवा,’ ‘तसलाल्या डव्या,’ ‘इतकाले पुरुष’ ‘नितकाल्या पोरी’. एथें इतकाला, नितकाला, इत्यादि स्थळीं तो तो पदार्थ एक एक दाखविला जातो असा अर्थ होतो.

३१४ इतका, नितका, इ० आकारान्त सर्वनामांचीं विशेषणसामान्यरूपें आणखी इतके, नितके, अ० इत-क्या, नितक्या, अशींही आढळतात; परंतु यांत ग्राह्य कोणती याचा निश्चय विशेषणप्रकरणीं केला आहे तो पहावा.

वर्ग ३.

संबंधी सर्वनाम.

३१५ जो, जसा, जसला, जसलाला, जितका, जितकाला, जेवढा, जेवढाला, हीं संबंधी सर्वनामं हीं; कारण, हीं जेव्हां वाक्यांत असतात, तेव्हां निरंतर तज्जातीय दर्शक सर्वनामांशीं लिंगवचनविभक्तीच्या अनुरोधानें संबंध दाखवून जोडलींच असतात; ह्मणोन यांस परस्परनित्यसंबंधार्थी सर्वनामं असें ह्मटलें असतां साजेल. ज्या नामाशीं या सर्वनामांचा संबंध असतो तें त्यांचें संबंधी ह्मणावें; यांचीं उदाहरणें सांगतां. 'जो चोरी करितो तो दंड पावतो', 'जिला काल स्वयंपाकास वलाविलेंस तिला आज वलाव', 'जे पाहावें तें लवाड', 'जसें करावें तसें भोगावें,' 'जितकें शिकवावें तितकें निष्फल', 'या गांवांत जेवढें ज्यास द्यावें तेवढें त्यास थोडेंच वाटतें', इ०. 'जो मनुष्य लवाडी बोलतो तो फसतो', या वाक्यांत मनुष्य हें जो याचें संबंधी जाणावें; आणि जो या संबंधीसर्वनामाचें तो हें प्रतिसंबंधी दर्शक सर्वनाम, असें जाणावें.

३१६ जो, जी, जें, यांस विभक्ति लावून दाखवितों.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	जो.	जे, जे.
द्वि०	ज्याला-स-तें.	ज्यांनां-ला-स-तें.

तृ०	{ ज्याणें, ज्यानें, ज्याशीं, ज्याजशीं, ज्याच्याशीं, जेणें.	{ ज्यांणीं, ज्यांनीं, ज्यांहीं, ज्यांशीं, ज्यांजशीं, ज्यां, च्याशीं, जिहीं.
-----	--	---

च० (द्वितीये प्रमाणें).

पं०	{ ज्याहून, ज्याजहून, ज्याच्याहून.	{ ज्यांहून, ज्यांजहून. ज्यांच्याहून.
प०	ज्याचा-ची-चें	ज्यांचा, ज्यांची, ज्यांचें.
स०	ज्यांत, ज्याच्यांत.	ज्यांत, ज्यांच्यांत.
वि०सा०	ज्या.	ज्या, ज्यां.

विकल्पे-जाला, जाणें, जाहून, जाचा, जांत, जांनां; जांहीं, जांहून, जांचा, जांत, इ० अशीं हिं रूपे लिहिण्यांत आढळतात. या रूपांचें उपादान, पृ० १०६, नि० २७२, यांत सविस्तर केलें आहे; त्या वरून तर हींच रूपे विशेष ग्राह्य होतात. परंतु अलीकडेस ठशानें छापणें वाढलें आहे, तेव्हां य नोटून रूपें लिहिण्याचा प्रघात अधिक पडत चालला आहे म्हणून अशीं रूपे एथे घेतलीं आहेत.

स्त्रीलिंग.

जी.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	जी.	ज्या.
द्वि०	जिला, जिजला, जीस, जितें.	—
तृ०	{ जिणें, जिनें, जिशीं, जिजशीं, जिच्याशीं.	—
च०	(द्वितीये प्रमाणें)	—
पं०	{ जिहून, जिजहून, जिच्याहून.	—
प०	जिचा-ची-चें.	—
सं०	जिंत, जिच्यांत.	—
वि०सा०	ज्या.	ज्या, ज्यां.

अनेकवचनांचीं रूपें पुल्लिंगाच्या अनेकवचनाच्या रूपां प्रमाणें जाणावीं.

जे यांचीं रूपें पुल्लिंग जो याच्या रूपां सारखीं जाणावीं.

वर्ग ४.

प्रश्नार्थक सर्वनाम.

३१७ प्रश्नार्थक सर्वनामों ह्यणजे प्रश्न करायाचा असतां ज्या सर्वनामांचा प्रयोग करितात तीं; जसें—कोण, कोणता, कोणचा, काय, कसा, केवढा, कितका, किती, कितीक इ०.

३१८ कितीक हें प्रश्नार्थक, आणि कित्येक हें सामान्य सर्वनाम असा भेद जाणावा.

कितीक, कित्येक, आणि कितीएक, अशा तीन प्रकारें हा शब्द लिहितात. हा शब्द किती आणि एक हे दोन शब्द मिळून झाला आहे. या शब्दां वर स्वारस्य ठेवून बोलावयाचें असता हे शब्द निराळे करून कितीएक असें लिहावें; नाही तर कित्येक असें लिहावें.

३१९ कोण हें सर्वनाम मनुष्यास लागते, व काय हें वस्तुस लागते.

कोण याच्या प्रयोगा विषयीं हा वर नियम सांगितला परंतु कधीं कधीं तो नियम राहण नाही; जसें—‘ही कोण वस्तु आहे’; परंतु या पेशां ‘ही काय वस्तु आहे’ हें शुद्ध. कचिन् विलक्षण प्रकार दाखवायाचा असतां कोण, काय, यांच्या जागीं काय, कोण, यांचा उलट प्रयोग करितात. उ०—‘काय हो मनुष्य हा’! ‘कोण हो तांदूळ हे’! एथें कोणत्या विलक्षण प्रकारचा हा मनुष्य किंवा हे तांदूळ, असा अर्थ.

कोण या सर्वनामास विभक्ति लावून दाखवितों.

कोण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कोण.	कोण.
द्वि०	कोणाला-स.	कोणांस-ला-नें.

तृ०	{ कोणीं, कोणें, कोणाशीं.	} कोणीं, कोणांशीं.
च०	(द्वितीये प्रमाणें).	
पं०	कोणाहून.	कोणांहून.
ष०	कोणाचा-ची-चें.	कोणांचा-ची-चें.
स०	कोणांत, कोणाच्यांत.	कोणांत, कोणांघांत
त्रि०सा०	कोणा, कोणे, कोण्या.	

३२० कोण आणि कोणता यांत अर्थभेद इतकाच कीं एकजातीय अशीं अनेक मनुष्ये अथवा वस्तु असल्या, आणि त्यांतून एकास कोण अथवा काय हें सर्वनाम लावून प्रश्न करायाचा असला, तर कोणता, कोणती, कोणतें, हीं सर्वनामें, जसें लिंग, वचन, असेल त्या प्रमाणें लागतात; जसें—‘यांतून तुला कोणता आंघा पाहिजे’; परंतु जर ती मंडळी, किंवा तो समुदाय, अनेक प्रकारच्या मनुष्यांनीं अथवा अनेक जातीच्या पदार्थांनीं मिश्रित असला, तर मनुष्यवाचकांस कोण अ० कोणतें हें, इतर प्राण्यांस कोणतें, आणि वस्तुमात्रांस काय, हीं सर्वनामें लागतात; जसें—‘या मंडळींत कोण सुंदर आहे?’ ‘या घोड्यां मध्ये कोणता चांगला आहे?’ ‘त्यांतून तुला काय पाहिजे’? इ०.

वस्तु मात्रांसहि काय आणि कोणतें हे दोन्ही शब्द लागतात; परंतु यांत सूक्ष्मभेद असा आहे कीं काय हें सामान्यतः अनेक जातीच्या अथवा अनेक प्रकारच्या वस्तूंत कोणत्याही एका अनियमित वस्तूस लागतें; आणि कोणतें हें ज्या निवडून ठेविल्या अनेक वस्तु त्यांतून नियमित एकीस लागतें. उदाह०—‘या एथें पुकळ भिनसा आहेत, त्यांतून त्याला काय पाहिजे?’ ‘हे एथें दहा पेरू आहेत त्यांतून तुला कोणता पाहिजे तो घे,’ ‘तुला

काय पुसायाचें तें घूस ' आणि तुला कोणतें पुसायाचें तें घूस,' या दोन वाक्यांत पहिल्यांत अनियमपूर्वक आणि दुसऱ्यांत नियमपूर्वक प्रश्न आहे असें समजावें.

३२१ कोणता, कोणचा, यांचीं विशेषणसामान्य-रूपें कोणत्या, कोणच्या, अशीं जाणावीं; जसें— 'कोणत्या घोड्यानें तुला लात मारिली,' ' कोणच्या माणसापासून हें असें क्रूर कर्म घडलें,' ' हें कोणत्या लक्षाचें रेडूं,' ' कोणच्या देवाला मी भजूं? इ०.

३२२ काय या सर्वनामाचीं विभक्तीचीं रूपें कसा या सर्वनामाच्या विभक्तीच्या रूपां प्रमाणें होतात; तीं दाखवितीं.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	काय.	काय.
द्वि०	कशाला-स-तें.	कशांनां-ला-स.
तृ०	कशानें-शीं.	कशांनीं-हीं-शीं.
च०	कशास-ला.	कशांस-नां-ला.
पं०	कशाहून	कशांहून.
प०	कशाचा-कसचा-ची-चें.	कशांचा-ची-चें.
स०	कशांत	कशांत.
वि०सा०	कशा.	कशां.

विचारपूर्वक पाहिले असनां हीं काय या सर्वनामाचीं रूपें होत, आणि कसा या सर्वनामाचींहि रूपें होत; जेव्हां काय यास विभक्ति लावण्याचें अगत्य पडतें, तेव्हां कसा याच्या रूपांचा प्रयोग करण्यांत येतो; जसें— 'अहो पंतोत्री, तुझीं या मुलाला कशानें मारिलें' म्हणजे काय वस्तुनें मारिलें, कोणच्या वस्तुनें मारिलें, असा अर्थ; 'त्याची कीर्ति कशानें झाली,' म्हणजे कोणच्या कर्मानें झाली, अथवा कशा प्रकारें झाली; 'हें लांकूड कशाचें, अ० कसचें,' म्हणजे कोणत्या झाडाचें असा अर्थ.

३२३ केव्हां केव्हां काय याचा शुद्ध अव्यया प्रमाणें प्रयोग होतो; जसें—‘तूं ही पोथी लिहिलीस काय,’ ‘तो काय मनुष्य आहे, पशु तसा पशु,’ या वाक्यांत हें अव्यय जाणावें.

३२४ प्रश्न करायाचा असतां काय या अव्ययाचा प्रयोग निरंतर वाक्याच्या शेवटीं क्रियापदा नंतर होत असतो; जसें—‘तूं जातोस काय?’ ‘ही अशी सुंदर पोथी त्याणें लिहिली काय?’ इ०.

३२५ केवढा, कितका, यांहींकरून पदार्थांचें महत्त्व अथवा मान दाखविलें जातें; यांचीं आकारान्त नामां प्रमाणें लिगें, वचनें, आणि विभक्तींचीं रूपें होतात.

३२६ किती, कितीक, यांहींकरून संख्या दर्शविली जात्ये. किती या सर्वनामास विभक्ति लागत नाहीत; कितीक यास लागतात; जसें—‘कितीकांनीं हें काम केलें,’ अथवा, ‘किती जणांनीं हें काम केलें?’ यांचीं सामान्यरूपें किती आणि कितीक जाणावीं. जसें—‘हें काम किती माणसांनीं अ० कितीक माणसांनीं मिळून केलें?’

किती यास विभक्तिप्रत्यय लावायाचे असतां पुलिंगीं, आणि स्त्रीलिंगीं जण, जणीं, (जन याचा अपभ्रंश) हे शब्द त्याच्या पुढें जोडून मग त्या संयुक्तशब्दास ते प्रत्यय लावावे; उदाह०—‘किती जणांनीं मिळून हें काम केलें.’ ‘किती जणांनीं हें दळण दळिलें’ इ०.

या वरून पाहतां किती हें केवळ विशेषण होय, आणि कितीक हें सर्वनाम होय. लिगभेदंकरून याचीं कितका, कितकी, कितके, अशींही रूपें होतात.

वर्ग ५.

सामान्य सर्वनाम.

३२७ सामान्य सर्वनामं ह्यणजे ज्या सर्वनामांचा अर्थ सामान्येकरून असतो ती; जसे—कोण, कोणी, काय, अमुक, अमका, फलाणा, आपण, सर्व, अवघा, सगळा, भलता, भलतसा, कांहीं, कसा, स्वतां, एक, एकमेक, हरएक, हरकोणी, कर्क, अ० कैक, वरकड, परस्पर, अन्योन्य इ०.

३२८ कोणी या सर्वनामाचें विशेषणसामान्यरूप कोण्या असें जाणावें. उदाह०—‘कोण्या पशूचा स्वभाव कसा असतो, आणि कोण्या पशूचा कसा असतो,’ ‘कोण्या पाखराचा रंग काळा असतो, आणि कोण्या पाखराचा शुभ्र,’ ‘कोण्या गाईला दूध फार असतें, आणि कोण्या गाईला थोडें.’

कोण आणि कोणी या शब्दांच्या विशेषणसामान्यरूपां विषयीं या भाषेत फार गोंधळ झाला आहे. प्रथम तर मला असें दिसतें कीं कोण हेंच मुख्य सामान्य सर्वनाम होय; आणि त्याचा सामान्येकरून अर्थ असतां कोणी हें प्रथमेचें रूप होतें; कारण, कोणी हें जर पृथक् सामान्य सर्वनाम मानलें, तर यास विभक्तीच लागत नाहींत. कोण या सर्वनामाचीं जीं विभक्तीचीं रूपं तींच कोणी याचीं विभक्तीचीं रूपं मानणें प्राप्त होतं. त्यापलीं कोणी हें मुख्य सर्वनाम नव्हे; आतां—‘जानिनें ब्राह्मण किंवा महार कोण कां असेना, ईश्वरास सर्व समान,’ ‘हें काम कोण कां करीनात, काम झालें ह्यणजे पुरे,’ असा प्रथमेचा प्रयोग आढळतो; परंतु यापेक्षां—‘कोणी कां असेना,’ ‘कोणी कां करीनात,’ अशा प्रयोगाचा विशेष प्रचार आहे ही गोंष्ट केवळ निर्विवाद आहे; म्हणून कोण याचा सामान्येकरून अर्थ

असतां कोणी असं प्रथमेचें व तृतीयेचें मात्र रूप होतें असं समजावें. अथवा कोणी हें पृथक् सर्वनाम मानून त्याचीं कोण शब्दा सारखीं विभक्तीचीं रूपं मानलीं, तथापि काहीं मोठा दोष येतो असं नाहीं. आतां कोण आणि कोणी याचें विशेषणसामान्यरूप अनेक प्रकारचें आढळतें—कोणा, कोणे, कोण्या, अशीं तीन प्रकारचीं विशेषणसामान्यरूपें आढळून, जसें—‘कोणा पशूंचा स्वभाव कसा असतो, कोणे पशूंचा स्वभाव कसा असतो, आणि कोण्या पशूंचा स्वभाव कसा असतो,’ यांत पृ० ७०, नि० १८७, या नियमा प्रमाणें पाहिलें असतां कोणा हेंच विशेषणसामान्य रूप प्रशस्त होय; तथापि स्त्रीलिंगीं व बहुधा पुल्लिंगींहि याचा प्रचार फारसा नाहीं; ‘कोणा बायकोला तोरा फार असतो, आणि कोणा बायकोचा स्वभाव भोळा असतो,’ असें फारसें कोणी बोलत नाहीं. ‘कोण्या बायकोला इ०’ असें बोलण्याचा प्रघात फार आहे; ह्यणून एकदेशीय, आणि रूढि आणि व्याकरण हीं दोन्ही ज्यास अनुकूल, असें कोणा, आणि ज्याची रूढिच फार आहे असें कोण्या, हीं दोन्ही कोण याचीं विशेषणसामान्यरूपें ठरिवणें एथें भागास येतें.

३२९ कोण याज वर नेट देऊन बोलायाचें असतां विकल्पें—कोणही, कोणह्यास, कोणह्याहून, अशीं रूपें होतात; जसें—‘तेथें कोणही नाहीं’, ह्यणजे ‘कोणीही अ० कोणी एक नाहीं,’ असा अर्थ. अशा ठिकाणीं कोणही हें सामान्य सर्वनाम मानावें.

याचाच अपभ्रंश होऊन वर मागितलें कोणी हें सामान्य-सर्वनाम मुळीं घडलें असावें असं बारीक दृष्टीनें दिसतें.

३३० अमुक—कोणा एका मनुष्याचा अथवा वस्तूचा सामान्यरूपेंकरून निर्देश करायचा अमतां या सर्वनामाचा प्रयोग करितात; जसें—‘अमुक असं बोलतो,’ ‘अ-

मुक तसें करित्ये' इ०. अमुक याचें सामान्यरूप अमुका हो-
तें; जसें—अमुकानां, अमुकांहीं, इ०. याचें विशेषणसामान्य-
रूप अमुक असेंच होतें; जसें—'अमुक गृहस्थानें मला
सांगितलें', इ०.

याचा जर विशेषणा प्रमाणें प्रयोग केला, तर लिंगवचनपर-
वें—अमका, अमकी, अमकें, अमके, अमक्या, अमकीं, इ०.
अशीं रूपें होतात; जसें—'मला अमका भेटला, अमकी असें
बोलली, अमक्यानीं अमकें जेवूं घातलें,' इ०.

३३१ अमका अमकी यांचीं सामान्यरूपें अनुक्रमानें
अमक्या, अमकी, अशीं होतात; जसें—अमक्यानें, अ-
मकीनें, अमक्याचा, इ०. 'अमक्या ब्राह्मणानें अमक्या
क्षेत्रीं यज्ञ केला,' 'अमकी बाई अमक्या वाईकडेस स्वयं-
पाकास गेली.'

३३२ याच प्रमाणें अमुक, अमका, यांचीं अनु-
गामी व अन्योन्याश्रयी तमुक, आणि तमका, ही स-
र्वनामें होत; जसें—'या रामाची रात्रदिवस विसधीस,
अमुक मला असें बोलतो आणि तमुक तसें करितो,'
'अमक्यानें रांधिलें आणि तमक्यानें खालें,' 'अमकी
असें करित्ये आणि तमकी असें पाहत्ये' इ०. तमुक,
तमका, यांचा नुस्ता प्रयोग बहुधा कोणी करित नाहीं.

३३३ केव्हां केव्हां हे दोन्ही शब्द एकत्र जोडून
अमुक तमुक, अमका तमका, अशीं संयुक्त सामान्यम-
र्वनामेंहिं हातात; जसें—'घरांत अमुक तमुक जिव्हस
लागेल तो कोण आणिल ?' परंतु यास विभक्ति लागल्या
असतां उभय पदांसहि विशेषणसामान्यरूप होतें; जसें—
'अमक्या तमक्यानें येऊन घरांत काम केलें मग चाकर
ठेवण्याची काय गरज !' इ०.

३३४ आपण, व लिंगवचनपरत्वे, आपला, आपली, आपलें, इ०.— या सामान्य सर्वनामांस विभक्ति लावून दाखवितों. आपण यास एकवचन नाही. आपला, आपली, आपलें, यास अनेकवचन नाही.

आपण.

विभ०	अनेकव०
प्र०	आपण.
द्वि०	आपणांला-स.
तृ०	{ आपण, आप- णांहीं-शीं.
च०	आपणांला-स.
पं०	आपणांहून.
प०	आपला-ली-लें.
स०	आपणांत.
वि०सा०	आपण, आपणा.

आपला, आपली, आपलें.

विभ०	एकव०
प्र०	आपला, आपली, आपलें.
द्वि०	आपल्यास, -ला.
तृ०	{ आपल्यानें-शीं. { आपल्याच्यानें-शीं.
च०	(द्वितीये प्रमाणें).
पं०	आपल्याहून.
प०	आपला-ली-लें.
स०	आपल्यांत.
वि०सा०	आपल्या.

समयविशेषीं प्रथम, द्वितीय, आणि तृतीय पुरुषीं, आ-

दरार्थी बोलायाचें असता, आणि केव्हां केव्हां स्वताच्या अर्थी, आपण या सर्वनामाचा प्रयोग करितात. जसें—‘आपण तेथें गेलों असतां, परंतु अलीकडेस त्या मंडळींत जाण्याची आपली शोभा नाही,’ ‘आपण जर इतकें माझे कार्य कराल, तर आपणास मोठें यश मिळेल,’ ‘मग आपण निघून गेले.’ ‘मी आपण त्यास बोलवायास गेलों होतो.’ ‘त्यास सांगा कीं तुम्हीं आपला मुलगा तेथें पाठवा’ इ० स्थळीं इतरांस वर्जून आपण याचा स्वतः असा अर्थ होतो.

मीं आणि तूं व आम्हीं आणि तुम्हीं मिळून, असा अर्थ असतांहि आपण या सर्वनामाचा प्रयोग करितात; जसें—‘मीं हुज्या व तूं मशालजी, पण आपण एका धण्याचे चाकर तर खोर,’ ‘आम्हीं कारकून व तुम्हीं अम्मलदार, तरी कचेरी बाहेर आपण सरकारची सारखी रथ्यत’ इ०. अशा स्थळीं आम्हीं यांत केवळ प्रथम पुरुषाचेंच ग्रहण होतें, परंतु आपण यांत प्रथम आणि द्वितीय पुरुषांचें एकत्र ग्रहण होतें, इतका यांत अर्थभेद जाणला पाहिजे.

असा प्रयोग केला असतां यास क्वचित् एकवचनाचेहि विभक्तिप्रत्यय लागतात.

आपला याचा लिंगवचनपरत्वे केव्हां वाक्यपूरक अव्ययाप्रमाणेहि प्रयोग होतो; जसें—‘मीं आपला एथेंच बसेन त्यांत तुझे काय जातें,’ ‘तो आपला गरीब,’ ‘ती आपली काहींतरी बोलत्ये,’ ‘ते आपले उगीच बसतात,’ ‘तीं आपलीं मालस माणसें,’ इ०.

आपला, आपली, आपले, इ० हीं आपण या सामान्य सर्वनामाचीं पष्ठीचीं रूपे असून यांचा आणखी वचन्याचें अंग, जात, अशा अर्थी एक निराळ्या प्रकारचा प्रयोग होत असतो, तो लक्षांत ठेवला पाहिजे. उदाहरण— ‘ती त्या घरांत आपली एकटी राहत्ये,’ ‘त्यां अ० निगें आपल्यास बांधून घेतलें,’ इ०

३३५ स्वतः याचा अपभ्रंश होऊन स्वतां,— हें रूप होतें. तें केव्हां केव्हां सर्वनाम असतें, आणि केव्हां केव्हां अव्यय. जेव्हां सर्वनाम असतें तेव्हां यास विभक्ति लागतात; जसें— 'हें मला स्वतांला पाहिजे,' 'ही माझी स्वतांची दौलत,' इ०. तृतीया विभक्तीचें निराळें रूप होत नाहीं. ह्यणोन ती असतां स्वतः या अव्ययाचा प्रयोग करावा.

सर्वनाम असतां स्वतां, आणि अव्यय असतां किंवा तृतीया विभक्तीचे ठिकाणीं, स्वतः अशीं निराळीं रूपें लिहावीं हें मला बरें दिसतें. कोणी प्रमादानें आणि दुर्लक्षानें स्वतः यास विभक्ति लावून स्वतः, स्वतःला, स्वतःचें, अशीं अपूर्व रीतीनें विमर्गासुद्धां रूपें लिहितात; परंतु हें केवळ अप्रशस्त.

३३६ किती, कोण, या सर्वनामांशीं, आणि दर, हर, या अव्ययांशीं, एक हा शब्द जोडला असतां कित्येक, कोणेक, दरेक, हरेक, अशीं सामान्य सर्वनामें होतात. यांचीं विशेषणसामान्यरूपें कित्येका, कोणेका, दरेका, हरेका, अशीं होतात.

परंतु वक्त्याच्या मनात जर अंमळ नेट देऊन बोलायाचें असलें, तर या शब्दाचें पृथक् उच्चारण करून पृथक् लिहिण्याचाहि परिपाठ आहे; जसें— किनीएक, कोणीएक, हर एक, आणि दरएक. आणि तसें नेट देऊन बोलायाचें असतां समयविशेषीं विभक्तींनीं पूर्व शब्दांचें विशेषणसामान्यरूप होतें; जसें— 'कोणाएकानें मला येऊन सांगितलें किं आतां मज अवळ पैका नाहीं ह्यणोन मला कोणीएक पुसत नाहींत,' 'इतकें गोपाळगवांचें कर्ज किटलें म्हणजे मग मला कोण्याएकानें भय राहिलें नाहीं,' इ०.

या सामान्य सर्वनामांमध्ये कित्येक सर्वनामांचा केवळ विशेषे-

षणा प्रमाणं हि प्रयोग होतो, तेव्हां त्यास विशेषण सामान्य सर्वनामों मानणें मला कांहीं अप्रशस्त दिसत नाहीं.

३३७ एक-जर एक हा शब्द समूह अथवा जाति यांचा वाचक असला तर त्यास सामान्य सर्वनामांत गणावें. तेव्हां त्याचा अनेकवचनीं हि प्रयोग होतो; जसें- 'एक असें ह्मणतो, आणि एक तसें ह्मणतो,' 'एक ह्मणतात या शब्दाचें असें रूप लिहावें आणि एक ह्मणतात तसें,' 'ईश्वरानें जंगम प्राण्यां मध्यें हि भेद केले आहेत- एक पायांनीं चालतात, आणि एक पांखांनीं उडतात,' इ०.

विभाग ३.

विशेषणविचार.

३३८ विशेषण ह्मणजे नामाच्या गुणाचा अथवा प्रकाराचा दर्शक जो शब्द तें; जसें- बरा, शहाणा, मूर्ख, काळा, गोरा, आंधळा, लंगडा, इ०.

३३९ विशेषणांत मुख्य भेद दोन आहेत- एक गुण-विशेषण, आणि दुसरें संख्याविशेषण. वर सांगितलीं तीं गुणविशेषणें, आणि संख्यारूप प्रकाराचे वाचक जे शब्द तीं संख्याविशेषणें; जसें- एक, दोन, पांच, दहा, शंभर, इ०. हीं संख्याविशेषणें होत.

३४० ज्या नामाचा गुण विशेषण दाखवितें, तें नाम त्या विशेषणाचें विशेष्य असें ह्मणतात. या वरून असें स्पष्ट होतें कीं विशेषण आणि विशेष्य यांचा नित्यसंबंध असतो, ह्मणजे जें विशेषण असतें त्याला विशेष्य असतेंच असतें. 'शहाणा मुलगा,' एथें शहाणा हें विशेषण मुलगाचा गुण दाखवितें, ह्मणून मुलगा हें त्याचें विशेष्य होय.

३४१ नामासं जशीं लिंगवचनादिकेंकरून कार्ये होतात, तशीं विशेषणासहि होतात.

३४२ या भाषेत विशेष्याच्या लिंगवचनाच्या अनुरोधानें विशेषणाचें रूप फिरतें.

वर्ग १.

गुणविशेषण.

३४३ अकारान्त विशेषणास लिंगाचीं कार्ये होत नाहींत, त्यांचीं तिहीं लिंगां समान रूपें होतात; उदाहरण—तो पुरुष नष्ट, ती बायको नष्ट, तें पोरनष्ट, इ०.

३४४ आकारान्त विशेषणांचा भरणा फार आहे, आणि त्याच्या आकाराच्या ठिकाणीं स्त्रीलिंगी ई, आणि नपुंसकलिंगी ऍ, असे आदेश होतात; उदाहरण—लंगडा पुरुष, लंगडी गाय, लंगडें कुत्रें.

३४५ आकारान्त विशेषणां शिवाय दुसऱ्या विशेषणांस लिंगत्रयीं कांहीं विशेष होत नाहीं; जसें—सुंदर चित्र, तिखट भाजी, आंबट कढी, कडू भोंपळा, मऊ गोधडी, इ०.

३४६ यांचीं वचनें नामा प्रमाणें शब्दांच्या अंत्यस्वरां वरून होतात; जसें—तो तांबडा, ते तांबडे; ती आंधळी, त्या आंधळ्या; तें लंगडें, तीं लंगडीं; इ०.

३४७ महाराष्ट्र भाषेत विशेषणाचा तारतम्यभाव असतां इतर भाषां प्रमाणें विशेषणास कांहीं विशेष होत नाहीं; ह्यणजे, अमुक अमक्या गुणानें दुसऱ्या पेशा, अथवा सर्वपेशां, अधिक असा अर्थ असतां विशेषणास कांहीं विशेष कार्य होत नाहीं. परंतु क्वचित् संस्कृत शब्दांस त्या भाषेच्या नियमा प्रमाणें तर आणि तम हे प्र-

त्यय होऊन तदन्त शब्द प्राकृतांत आढळतात; जसें—
पुण्य; पुण्यतर, पुण्यतम; विद्वान, विद्वत्तर, विद्वत्तम;
लघु, लघुतर, लघुतम; इ०.

३४८ आकारान्तविशेषणाचें विशेष्य जर सविभक्तिक अथवा सशब्दयोगिक असलें, तर तें विशेषण न योजितां त्या विशेषणाचें जें सामान्यरूप तें योजिलें पाहिजे; जसें—‘आंधळ्या माणसानें बहिऱ्या माणसास हांसूं नये.’ ‘चांगल्या प्रतिष्ठित गृहस्थानें हलक्या लोकां वर इतकें प्रेम ठेवूं नये,’ इत्यादि स्थळीं माणसानें, माणसास, या सविभक्तिक विशेष्याच्या योगानें आंधळा, बहिरा, या विशेषणाचीं आंधळ्या, बहिऱ्या, अशीं सामान्यरूपें प्रयोजिलीं जातात. तसेंच पुढल्या उदाहरणांत लोक या विशेष्या पुढें वर हें शब्दयोगी अव्यय आहे ह्मणून याच्या विशेषणाचेंहि सामान्यरूप झालें आहे.

३४९ विकल्पें हें विशेषणाचें सामान्यरूप त्या विशेषणाच्या अंत्यास ए अथवा ये आदेश केल्यानें हि सिद्ध होतें. ‘आंधळ्या मनुष्यानें बहिरे मनुष्यांस हांसूं नये,’ ‘तांबड्या चंद्रकळे वर हिरवे चोळीची शोभा विशेष,’ इ०. परंतु यांत वरल्या नियमांत जें रूप सांगितलें आहे तें विशेष ग्राह्य होय. या विषयीं खालीं प्रांजळपणें उपपादन केलें आहे.

पहिल्या आवृत्तींत असा नियम केला होता कीं विशेषण जर पुल्लिंग असलें तर आकारान्त विशेषणाचें जें विभक्तिसामान्यरूप तें विशेषणसामान्यरूपाच्या स्थानीं योजावें; आणि विशेषण जर स्त्रीलिंग असलें, तर त्याच्या अंत्य स्वरास ए अ० ये आदेश करून तें विशेषणसामान्यरूप योजावें. परंतु अलीकडे मया नियमा वर आणखी वारकार्त्विनें विचार करितां माझ्या

बुद्धीस असें वागूं लागलें आहे कीं हा नियम केवळ स्वेच्छानुरूप होय, यास आधार म्हणोन नाहीं. कारण, विचारपूर्वक पाहिलें असतां असें ध्यानांत येतें कीं या भाषेत आकारान्त विशेषणाचें जें विशेषणसामान्यरूप होतें तें काहीं पुढल्या विशेष्याच्या लिंगाच्या अनुरोधानें होतें असें नाहीं; तसें जर असतें तर 'बऱ्ये मनुष्यांनं,' 'हलक्ये पुरुषानं,' 'भल्या बायकोनं,' 'कां घोडी वर,' इ० असा प्रयोग न होतां, 'भल्या पुरुषानं,' आणि 'भल्ये स्त्रियेनं,' असाच विशेष्याच्या लिंगानुसंधानेकरून प्रयोग होता. तेव्हां मुळीं ही जी आशंका होती कीं विशेषणसामान्यरूप पुढल्या विशेष्याच्या लिंगा वरून होतें ती दूर झाली. आतां भल्या, भले, आणि भल्ये, अशीं जीं तीन प्रकारचीं रूपें होतात त्यांतून कोणतें रूप विशेष ग्राह्य ही आशंका राहिली. त्यास, पृ० ७०, नि० १८७ वा, या नियमा प्रमाणें विशेषणाचें जें विभक्तिसामान्यरूप तेंच विशेषणसामान्यरूप होतें, असा बहुधा नियम आहे; तेव्हां आकारान्त पुलिंग व नपुंसकलिंग विशेषणाचीं सामान्यरूपें जीं बऱ्या, भल्या, तांबड्या, इ० तींच त्यांचीं विशेषणसामान्यरूपें जाणावीं; बरे अ० बऱ्ये, भले अ० भल्ये, तांबडे अ० तांबड्ये, हीं काहीं पुलिंगाचीं, स्त्रीलिंगाचीं, अथवा नपुंसकाचीं सामान्यरूपें नव्हत. बरी, भली, इ० स्त्रीलिंगाचीं विभक्तिसामान्यरूपें एकवचनीं बरी, भली, आणि अनेकवचनीं बऱ्यां, भल्यां, अशीं होतात. परंतु बरे अ० बऱ्ये, भले अ० भल्ये, अशीं होत नाहींत. संबोधनीं मात्र विकल्पें बरे अ० बऱ्ये, भले अ० भल्ये, अशीं रूपें होतात. परंतु सर्वव्यापक अशीं विभक्तिसामान्यरूपें टाकून केवळ एकदेशीय आणि वैकल्पिक अशा नुसत्या संबोधनाचें रूप ग्रहण करावें यास काहीं आधार दिसत नाहीं. बरी, भली, हीं जीं विभक्तिसामान्यरूपें तीं तर विशेषणसामान्यरूपें होत नाहींत,

परंतु पुढिंगाचीं आणि नपुंसकाचीं विभक्तिसामान्यरूपें, आणि स्त्रीलिंगीं अनेकवचनाचीं विभक्तिसामान्यरूपें एकच होत, आणि तीं सर्वत्र लागतात; तेव्हां त्यांचेंच ग्रहण केलें असतां १८७ व्या नियमास बाध न येतां मात्ख्यानें सर्वव्यापक अशा रूपाचें ग्रहण होतें. अतएव, विशेष्याच्या लिंगा वर दृष्टि न देऊन वरिष्ठ अ० वच्ये, भल्ले अ० भल्ल्ये, अशा रूपाचें ग्रहण न करितां सर्वत्र आकारान्त पुढिंग विशेषणाचें विभक्तिसामान्यरूप जें ब० न्या, भल्या, त्याचेंच ग्रहण करावें हें माझ्या बुद्धीस अधिक प्रशस्त दिसतें.

३५० इतकी खटपट आकारान्त विशेषणा विषयींची. इतर विशेषणांस सविभक्तिक अथवा सशब्दयोगिक विशेष्याच्या योगानें कोणतेंच विशेष कार्य होत नाहीं; जसें— 'आईबापें अशक्त मुलांची अधिक चिंता घेतात,' 'कडू औषधांचें उगीच सेवन करणें कोणास आवडत नाहीं', 'पैठणी पागोऱ्याचा कलावूत मात्र पाहून ध्यावा', 'या लाजाळू पोर्याच्यानें काय व्हावयाचें आहे', इ०.

३५१ विशेषणांचें जर सामान्येकरून विधान करावयाचें असलें तर नामां प्रमाणें त्यांस विभक्त्यादि कार्यें होतात; उदाहरण— 'ब० न्यांच्या मंडळींत बसवें', 'चांगल्यांची संगती धरावी', 'आंधळ्यांस पांगळ्यांस सहाय होत असावें', 'विद्वानाची संगत केली असतां दोन अक्षरें सहज येतील', इ० स्थळीं ज्या विशेषणांचा प्रयोग विशेष्याची अपेक्षा न ठेवितां बहुधा होतो, अथवा ज्याच्या विशेष्याचा बोलण्याचा प्रघात नाहीं, अशा विशेषणांस नामें मानिलीं असतां चिंता नाहीं; जसें—आंधळा, विद्वान, पांगळा, इ० या विशेषणां पुढें मनुष्यादि विशेष्यांचा प्रयोग न करितां शुद्ध नामा प्रमाणेंही

यांचा प्रयोग करितात, ह्यणोन हीं नामें ह्यणावीं. परंतु बरा, चांगला, इ० शब्दां पुढें विशेष्यांचा अध्याहार क्वचित् होतो, ह्यणोन यांस विशेषणें मानून पुढल्या विशेष्याचा अध्याहार मानावा हें मला नीट दिसतें.

३५२ किती एक शब्द विशेषणा सारखे असून, किंवाहुना विशेषणेंच असून, आणखी स्वजातीच्या विरुद्ध ज्या नामा पुढें अथवा शब्दा पुढें त्यांचा योग असतो त्यांचें शब्दयोगि अव्यया प्रमाणें सामान्यरूप करितात. तीं अर्शां;—‘जोगा, सारखा, तुल्य, तोलीचा, समान, उलटा, विरुद्ध, इ० उदाह०—‘ त्याच्या मुली जोगा नवरा आणि तिच्या मुला जोगी नवरी मिळाली,’ ‘घरा सारखें घर,’ ‘वन्या समान चाकर,’ ‘त्याच्या तोलीचा व्याही,’ ‘त्याच्या उलटें ह्याचें कृत्य,’ ‘त्या विरुद्ध ही करणी,’ इ०.

वर्ग २.

संख्याविशेषणें.

३५३ संख्याविशेषण ह्यणोन जो विशेषणाचा भेद वर सांगितला. त्याचे संख्यावाचक, संख्यापूरक, संख्यावृत्तिवाचक, आणि संख्यांशवाचक, हे चार विभाग आहेत.

प्रकरण १.

संख्यावाचकें.

३५४ एक याचीं पृच्छिगीं आणि नपुंसकलिगीं अकागन्त नामा प्रमाणें विभक्तीचीं रूपें होतात. याचें विशेषणसामान्यरूप एका असें जाणावें; हा शब्द नित्य

एकवचनांत असतो. एक्या, एके, हीं विशेषणसामान्य-
रूपें व्याकरण रीतीवरून प्रशस्त नाहींत.

३९५ एक याचीं स्त्रीलिंगीं भितीच्या गणा प्रमाणें
विभक्तीनीं रूपें होतात.

३९६ दोन, तीन, चार, यांस विभक्तीच्या योगा-
नें दोहों, तिहीं, चोहों, असे आदेश होतात; नंतर
प्रथम विभक्तिप्रकारा प्रमाणें यांचीं लिंगत्रयीं सामान्य-
रूपें होतात. हे शब्द निरंतर अनेकवचनांत वागतात.
चार यास चोहों हा विकल्पें आदेश होतो.

विभ०	अनेकव०	अनेकव०
प्र०	दोन.	तीन.
द्वि०	दोहोंना-ला-स.	तिहींना-ला-स.
तृ०	दोहोंनीं-शीं.	तिहींनीं शीं.
वि०सा०	दोहों, दोन.	तिहीं, तीन.
इ०.	इ०.	इ०.

विभ०	अनेकव०
प्र०	चार
द्वि०	चारांना-ला-स.—चोहोंना-ला-स.
तृ०	चारानीं-हीं-शीं.—चोहोंनीं-शीं.
वि०सा०	चार, चारा.—चोहों.
इ०.	इ०.

कोणी दोंहला, चोंहला, अशीं रूपें लिहितान. परंतु
तीं व्याकरणदृष्टीनें अशुद्ध होत; कारण, दोन, चार यांस दोंह,
चोंह, असे जर आदेश केले तर यांस पु० ९२, नि०
१९९ वा, या नियमा प्रमाणें सामान्यरूपां दीर्घादेश केला पा-
हिजे; तेव्हा दोंहांला, चोंहांनीं, अशीं अनुपलब्ध रूपें हाऊं
लागतील; ऋणोन दोंहों, चोंहों, हेच आदेश मानून पहिल्या

विभक्ती प्रकारा प्रमाणं यांचीं दोहोंला, चौहोंशीं, अशींच रूपं लिहिलीं पाहिजेत.

३९७ पांचा पामून पुढें अकारान्त संख्याविशेषणांचीं दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें सविभक्तिक रूपें जाणावीं.

३९८ सहा, दहा, अकरा, सोळा, इ० आकारान्तसंख्याविशेषणांचीं विभक्तिसामान्यरूपें पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें जाणावीं.

एथें आकारान्त पुल्लिंग नामाचीं सविभक्तिक रूपें तिसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें व्हावयाचीं त्या नियमाचा निषेध सगजला पाहिजे.

३९९ दोन, तीन, चार, हे शब्द जर मनुष्यवाचक नामाचीं विशेषणें असलीं, तर समुच्चय अर्थ असतां, अथवा ज्यां विषयीं कांहीं सांगितलें आहे तितके सारे, असा अर्थ असतां, यांच्या स्थानीं लिंगानुक्रमें दोघे, तिघे, चौघे; दोघी, तिघी, चौघी; आणि दोघें, तिघें, चौघें; हे आदेश होतात. पांचां पामून पुढें अशा अर्थीं लिंगपरत्वे जण, जणी, जणें, हे शब्द लागतात; जसें— पांचजण, आठजण, वीसजण, बाराजणी, दहाजणें, इ०.

३६० दोघे, तिघे, चौघे, यांचीं सहाव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

विभ०	अनेकव०
प्र०	दोघे.
द्वि०	दोघांना-ला-स.

* हीं सह, दाह, या संख्येचीं वैकल्पिक रूपें समजलीं पाहिजेत; इतकेंच नाहीं, परंतु वर जो विरोध दाखविला त्या वरून हींच मुळचीं शुद्ध रूपें मानलीं असतां मग त्या निषेधासहि मानणें नको.

तृ०	दोघांनीं-हीं-शीं.
त्रि० सा०	दोघां.
इ०.	इ०.

याच प्रमाणें तिघे, चौघे, यांचीं रूपें जाणावीं.

३६१ दोघी, या स्त्रीलिंग शब्दाचें पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें सामान्यरूप जाणावें.

विभ०	अनेकव०
प्र०	दोघी.
द्वि०	दोघींना-स.
तृ०	दोघींनीं-हीं-शीं.
वि०सा०	दोहों, दोघीं.
इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-तिघी, चौघी, यांचीं रूपें जाणावीं.

हा जो मध्ये घकारादेश होतो त्याचा प्रयोग बहुधा मनु-
 'यवाचक विशेष्य असतां फार, इतर प्राणिवाचक असतां क-
 चित् जाणावा; जसें—'या दोघां पुढांहीं मिळून याम मारिलें,'
 आणि 'हें दळण दोघी बायांनीं दळिलें', 'या दोहों घो-
 ड्यांनीं हे 'चार मण हरबरे खाले,' 'हें इतकें दूध या तिहीं
 गाईंचें',—'यात बहुधा जेथें समुच्चयार्थ असतो तेथें दोघे, तिघे,
 इत्यादि शब्दांचा प्रयोग विशेषकरून होतो;' जसें—'आमच्या
 घरीं तीन गाईं व्याल्या', म्हणजे सामान्यतः पुष्कळ गाईं हांच्या
 त्यांतून तीन व्याल्या; परंतु 'आमच्या तिघीं गाईं व्याल्या', म्ह-
 णजे तिहीं गाईंचा समुच्चय, अथवा ज्या तीन म्हणोन सर्वास
 माहित आहेत त्या तीन गाईं, व्याल्या, इतका सृष्टम अर्थ नि-
 षतो; 'ऋणभंगाने दोन मुलगे झाले, मग ते महायात्रेस गेले,
 पुढें तेथें ते दोघे मुलगे मोठ्या लौकिकास चढले.'

३६२ हीं वर जीं घकारादेशान्त रूपें सांगितलीं त्यांच्या स्थानीं विकल्पें दोन्ही, तिन्ही, चाऱ्ही, अशीं-हीं रूपें आढळतात, व तीं तिन्ही लिंगीं समान असतात; जसें—त्याचे दोन्ही मुलगे आंधळे, तिन्ही गाया दुधाळ, चाऱ्ही पांखरें पिवळ्या रंगाचीं इ०.

या रूपांच्या व पुढें पांची, साही, साती, भाठी, अशीं बोलण्यांत जीं रूपें येतात त्यांच्या घटनेंत ही या अव्ययाचा आंतून लपून प्रयोग असतो असें स्पष्ट दिसतें—तिन्ही म्ह० तीनही, चाऱ्ही म्ह० चारही, साती म्ह० सातही, असें समजलें पाहिजे.

३६३ जण, हा शब्द पुढें असतां दोन, तीन, चार, यांच्या स्थानीं ३९९ व्या नियमा प्रमाणें दोघे, तिघे, चौघे, इ० विशेष्याच्या लिंगा प्रमाणें आदेश होतात; जसें—दोघेजण, तिघेजण, चौघेजण; दोघीजणी, तिघीजणी, चौघीजणी; दोघेजणें; इ०. उदाह०—‘हें पांचजणांचें काम या तिघांजणांनीं आटोपलें’, इ०.

प्रकरण २.

संख्यापूरकें अ० क्रमवाचकें.

३६४ संख्यापूरक विशेषण ह्यणजे संख्येचें पूरण करणारा अथवा संख्येच्या अनुक्रमानें असणारा किंवा घडणारा जो अर्थ तद्वाचक जो शब्द तें; जसें पहिला, दुसरा, तिसरा, पांचवा, दाहवा, इ०.

एथें पहिला म्हटलें म्हणजे एक जी संख्या तिचें पूरण करणारा जो पदार्थविशेष तद्बोधक शब्द होय. तसेंच—दुसरा, तिसरा, भाउवा, हजारावा, हीं दोन, तीन, भाऊ, हजार, या संख्यांचीं पूरकें होत.

३६५ एक हा मुख्य शब्द असतां याचें संख्यापूरक पहिला असें होतें; दोन याचें दुसरा; तीन, चार, यांची तिसरा, चौथा, अशीं संख्यापूरकें होतात.

३६६ पांचा पामून पुढें सर्व संख्यावाचकांस वा, वी, वें, इ० लिंगवचनांच्या अनुरोधानें प्रत्यय लाविले ह्यणजे संख्यापूरकें सिद्ध होतात; जसें—पांचवा, सातवा, आठवी, नववें, इ०.

३६७ दहा पामून पुढें जितकीं संख्यावाचकें त्यांच्या अंत्यस्वरास दीर्घ करून संख्यापूरक वा, वी, वें, हे लिंगवचनानुरोधें प्रत्यय लागतात; जसें—विसावा, शंभरावा, हजारावी, लक्षावें, इ०.

३६८ पुल्लिंग आणि नपुंसकलिंग असतां त्यांचीं विभक्तिसामान्यरूपें तिसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; आणि स्त्रीलिंग संख्यापूरकांचीं पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

पुल्लिंग.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पहिला.	पहिले.
द्वि०	पहिल्याला-स.	पहिल्यांना-ला-स.
तृ०	पहिल्यानें-शीं.	पहिल्यांहीं-नीं-शीं.
वि०मा०	पहिल्या.	पहिल्यां.

याच प्रमाणें-दुसरा, तिसरा, चौथा, पांचवा, हजारावा, इ० संख्यापूरकांचीं विभक्तींचीं रूपें जाणावीं.

प्रथमा वर्ज करून नपुंसक संख्यापूरकें जीं दृसरें, निमरें, चौथें, इ० यांचींहि विभक्तींचीं रूपें याच प्रमाणें जाणावीं.

स्त्रीलिंग.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पहिली.	पहिल्या.
द्वि०	पहिलीला-स.	पहिल्यांना-ला-स.
तृ०	पहिलीनें-शीं.	पहिल्यांहीं-नीं-शीं.
त्रि०सा०	पहिल्या.	पहिल्यां.

याच प्रमाणें-दुसरी, तिसरी, चौथी, पांचवी, इ० स्त्रीलिंग संख्यापूरकांचीं विभक्तींचीं रूपें जाणावीं.

प्रकरण ३.

आवृत्तिवाचकें.

३६९ संख्यावाचकांचा गुणितार्थ अथवा आवृत्त्यर्थ असतां त्यांस पट हा प्रत्यय लागतो; जसें—एकपट, पांचपट, सातपट, इ०.

३७० दोन, तीन, चार, यांच्या स्थानीं या प्रत्ययाच्या योगानें दु, ति, चौ, हे अनुक्रमें आदेश होतात; आणि दोन, तीन, हीं उपपदें असतां विकल्पें पट यांतील पस द्वित्व होतें; जसें—दुपट, दुप्पट; तिपट, तिप्पट. दाह यास या प्रत्ययाच्या योगानें विकल्पें दस हा आदेश होतो; जसें—दाहपट, दसपट.

३७१ क्वचित् संस्कृत रीती प्रमाणें गुणित हा शब्द लागून संस्कृत संख्यावाचकां वरून हीं आवृत्तिवाचकें सिद्ध होतात; जसें—द्विगुणित, त्रिगुणित, चतुर्गुणित, शतगुणित, सहस्रगुणित, इ०.

प्रकरण ४.

संख्यांशवाचकें.

३७२ मध्येच्या अंशाचीं दर्शक जीं विशेषणें तीं

संख्यांशवाचकें ह्यणावीं; जसें-पाव, अर्धा, पाऊण, सवा अ० सव्वा, दीड; अडीच, इ०.

३७३ कित्येक संख्यांशवाचकें तर सिद्ध शब्दच असतात; जसें-पाव, दीड, अडीच, औट, इ०.

३७४ परंतु सर्वत्र नियम असा आहे कीं पाव अथवा एकचतुर्थीशानें अधिक अशा संख्येचें विधान कर्तव्य असतां त्या संख्येस मागें सवा अ० सव्वा हा आगम होतो; जसें-सवादोन, अ० सव्वादोन; सवातीन, अ० सव्वातीन; सवाचार, अ० सव्वाचार; इ०.

कोणी सवाच्या ठिकाणीं सव्वा असें लिहितात. परंतु सर्वत्र एक रीत ठेवून सवा लिहावें हें बरें. नेट देऊन बोलायाचें असतां वस द्विव केल्यास चिंता नाही; जसें-‘मी त्यास सव्वा पांच रुपये कीं हो द्याव्यास केले परंतु त्याणें मानिलें नाही.’

३७५ एक, दोन, आणि तीन, यां संख्यांहून अर्धा अथवा एकद्वितीयांश अधिक असें विधान करायाचें असतां त्या त्या संख्येच्या स्थानीं अनुक्रमानें दीड, अडीच, आणि औट, हे सिद्ध शब्द येतात. यांत औट या शब्दाचा बोलण्यांत फारसा प्रचार नाही.

३७६ अर्धा अथवा एकद्वितीयांशानें अधिक असें विधान कर्तव्य असतां त्या त्या दोहों पेशां अधिक संख्येस साडे, आणि पाऊण अथवा तीनचतुर्थीशानें अधिक असें विधान असतां एकाधिक संख्येस पाउणे, असे मागें आगम होतात; जसें-साडेतीन, साडेचार, साडेमात; पाऊणेदोन, पाउणेआठ, पाउणेपंचवीस इ०.

पावणे पेशां पाउणे हें शुद्ध होय. पा+उणे=पाउणे.

३७७ शंभराहून पुढें मोठी संख्या दाखिवणाऱ्या संख्यां मागें सवा, दीड, पाउणे, हे आगम झाले असतां,

अथवा अडीच, आँट, साडेतीन, पाउणेचार, इ० शब्द आले असतां, त्या पुढल्या मुख्य मोठ्या संख्येच्या त्या त्या अंशानें ती ती संख्या अधिक असा विशेष अर्थ निष्पन्न होतो; जसें—सवाशें, दीडशें, पाउणशें, सवादोनशें, अडीचशें, सवाहजार, दीडहजार, पाउणलाख, इ० स्थळीं शंभर, हजार, लाख, या मुख्य मोठ्या संख्यांच्या त्या त्या अंशानें ती ती संख्या अधिक असें समजलें पाहिजे.

विभाग ४.

क्रियापदविचार.

३७८ क्रियापद ह्यणजे ज्या शब्देंकरून कोणत्याहि व्यापाराचा अथवा स्थितीचा बोध होतो तें; जसें—करितो, बोलतोस, चालतो, असतात, राहतात, पाहिलें, राहिलें, असेल, जाईल, इ०.

३७९ क्रियापदाचें जें मूळ, ह्यणजे प्रत्ययादिक वर्ज करून जें मूळचें रूप त्यास धातु ह्यणतात; जसें—ह्यण, बस, अम, हो, कर, राह, पाह, इ०.

हे धातु बहुधा निरंतर अकारान्त असतात, व कोठें कोठें आकारान्त व इकारान्तहि असतात ते जाणायाचे असतां बहुधा त्यां पुढें णे हा स्वार्थी प्रत्यय लावून त्यांचीं रूपें लिहिण्याचा प्रघात पडला आहे. जसें—ह्यणणें, बसणें, असणें, करणें, राहणें, पाहणें, खाणें, गाणें, धाणें, होणें, लिहिणें, कल्पिणें, इ०.

३८० कित्येक धातु अव्युत्पन्न ह्यणजे मिद्ध असतात; जसें—होणें, असणें, निजणें, भिणें, पाहणें, खाणें, ऐकणें, इ०.

३८१ कित्येक धातु व्युत्पन्न ह्यणजे साधित अमता-

त; जसें—विझिवणें, भिवडावणें, देविवणें, अंगीकारणें, अनुवादणें, अभिवादणें, अभिलाषणें, माणसाळणें, भो-
ळसावणें, खुळावणें, इ०. हे विझणें, भिणें, देणें, इ०
जे मुळचे सिद्ध धातु त्या वरून त्या त्या अर्थी साधले
आहेत.

" ३८२ कित्येक धातु अनुकरणवाचक असतात; ह्य-
णजे कांहीं क्रियांचा ध्वनि, अथवा तो तो व्यापार प्र-
कट रीतीनें दाखिवणारा एकादा कल्पित शब्दाभास
मनांत आणून त्याचें अनुकरण करून जे धातु साधिता-
त ते; जसें—टरटरणें, फटफटणें, गुणगुणणें, वचवचणें,
धगधगणें, हडबडणें, खदखदणें, चकचकणें, टकमकणें,
भणभणणें, गडाडणें, कडाडणें, इ०.

३८३ कित्येक धातु मूळच्या संस्कृत नामा वरून
साधले असतात; यांत कित्येक रूढींत पडलेले असतात,
व कित्येक नवे ग्रंथकार यांस जशी अपेक्षा असत्ये
तसे नवे कल्पितात; जसें—इच्छिणें, भोगणें, वधणें, भ्रम-
णें, अर्थणें, प्रार्थणें, उपदेशणें, अनुवादणें, कीर्तणें,
आकर्षणें, प्रयोजणें, इ०.

परंतु एथें शिकणारांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, अशा क्रियापदां-
चा प्रयोग बहुधा मौढ भाषणा शिवाय आणि मौढ लेखना-
शिवाय कोणी करित नाहींत.

३८४ तसें कित्येक धातु कवि व सामान्य लोक
स्वच्छंदानें त्या त्या प्रमाणें होणारा, अथवा त्या त्या
सोंगानें वागणारा, अथवा तत्तद्धर्म आचरणारा, अशा
अर्थी नामा वरून आणि विशेषणां वरून नवे रचितात;
जसें—माणसाळणें, पोरगळणें, वेडगळणें, खुळावणें,
एकवटणें, विषारणें, अ० त्रिखारणें, पाणारणें, इ०.

३८५ तर्शां कित्येक द्विरुक्तीनें, अथवा अभ्यासानें साधलेले, व अनुकरणवाचक क्रियाविशेषणादि शब्द यां वरूनहि क्रियापदें साधतात; जसें— सटकणें (सट-कण), झटकणें (झटकण), भरभरणें (भरभर), तरतरणें (तरतर), कडाडणें (कडाड), इ०.

३८६ क्रियापदाचे मुख्य भेद दोन प्रकारचे आहेत, त्यांत अर्था वरून पांच, आणि रूपा वरून तीन; ते असे— सकर्मक, अकर्मक, उभयविध, भावकर्तृक, आणि सहाय्य, हे पांच शुद्ध अर्था वरून; आणि शक्यार्थ अ० शक्य, प्रयोजक, गौण, अथवा सिद्ध, हे तीन रूपा वरून.

३८७ क्रियापदास रूप, भेद, अर्थ, प्रयोग, काल, पुरुष, लिंग, वचन, हीं असतात.

वर्ग १.

सकर्मक क्रियापदें.

३८८ सकर्मक क्रियापद ह्यणजे कोणतीहि क्रिया अथवा व्यापार कर्त्यापासून निवृत्त त्या व्यापाराचें फलभोक्तृत्व अथवा त्या व्यापाराचें अधिकरणत्व अन्य विषया कडेस ज्यांत असतें तें; जसें— 'कृष्णानें कंस मारिला,' या वाक्यांत मारिला या क्रियेचा कर्ता कृष्ण, यापासून मारणें हा व्यापार उत्पन्न होऊन त्याचें जें फल मरणादि त्याचें भोक्तृत्व कंस जो अन्य विषय त्याज कडेस आलें; अथवा 'तो दूध पितो,' यांत पिण्याचा व्यापार दूधा वर घडतो, अथवा दुधास धरून अस-

* हा निराय भेद न मानिला तथापि चालेल, कारण याचा अंत-मान सकर्मक आणि अकर्मक यांत केला असतां होईल.

तो, ह्यणोन मारिला, पितो, हीं सकर्मक क्रियापदें जाणावीं; याच प्रमाणें— देतो, घेतो, पाहतो, करील, भरील, इ० आणखी सकर्मक क्रियापदें.

वर्ग २.

अकर्मक क्रियापदें.

३८९ ज्या क्रियापदास कर्म नसतें, ह्यणजे जेथं कर्त्यापामून व्यापार उत्पन्न होऊन त्याचें फलभोक्तृत्वहि त्याज कडेसच असतें, त्यास अकर्मक ह्यणावें; जसें— 'हरि निजतो,' या वाक्यांत हरि हा कर्ता, यापामून निजण्याचा व्यापार उत्पन्न होऊन, त्याचा फलभोक्ताहि तो हरिच होतो; ह्यणजे तो व्यापार त्या कर्त्यासच धरून असतो, ह्यणोन निजतो हें अकर्मक क्रियापद समजावें; याच प्रमाणें— बसतो, उठतो, फिरतो, जातो, येतो, हंसतो, थकतो, इ०.

प्रकरण १.

सकर्मक आणि अकर्मक क्रियापदांचें विवेचन.

३९० सकर्मक किंवा अकर्मक क्रियापद ओळखून काढण्याची मुख्य खूण अशी आहे कीं ज्या क्रियापदाम 'काय' हें प्रश्नार्थक सर्वनाम लावून प्रश्न केला असतां ज्या पामून उत्तर निघण्याचा संभव असतो, तें सकर्मक क्रियापद जाणावें; जसें— 'तो लिहितो, जेवतो, मारील, पुजील' इ०. एथें— काय लिहितो? काय जेवतो? काय मारील? काय पुजील? असे प्रश्न केले असतां— पोथी, भात, वाद्य, देव, इत्यादि अनुक्रमें उत्तरें निघण्याचा संभव आहे; ह्यणून— लिहितो, जेवतो, मारील, पुजील, इ० हीं सकर्मक क्रियापदें जाणावीं.

परंतु ज्या क्रियापदांस 'काय' हें प्रश्नार्थक सर्वनाम लागत नाही, व बळानें लाविलें असतां ज्यांपासून कांहीं उत्तर निघत नाही, तीं अकर्मक क्रियापदे जाणावीं; जसें—तो वसतो, उठतो, निजेल; एथें—काय वसतो ? काय उठतो ? काय निजेल ? असा प्रश्न जुगत नाही, आणि केला असतां उत्तर येत नाही, ह्मणून—वसतो, उठतो, निजेल, हीं अकर्मक क्रियापदे जाणावीं.

३९१ सकर्मक आणि अकर्मक क्रियापदे ओळखा-याची बहुधा सुगम रीति अशी आहे कीं, ज्या क्रियापदास भविष्यकाळीं एकवचनीं तृतीय पुरुषीं ईल, आणि प्रथम पुरुषीं ईन, असे प्रत्यय लागतात ते सकर्मक; आणि एल व एन लागतात ते अकर्मक; जसें—तो करील, मारील, लिहील, वाचील; मीं करीन, मारीन, लिहीन, वाचीन, इ० सकर्मक; आणि तो अडकेल, फुटेल, बसेल; मीं अडकेन, फुटेन, बसेन, इ० अकर्मक क्रियापदे जाणावीं.

यांत ह्मणणें, बोलणें, सांगणें, इ० कृती एक क्रियापदे सकर्मक असतां ह्मणेल, बोलेल, सांगेल, इ० अशींच रूपे होतात.

तसेंच अकर्मक धातु एकाक्षरी, व कोठें हकारान्त असले तर हा नियम लागत नाही; त्यांस भविष्यकाळीं ईल आणि ईन हेच प्रत्यय लागतात; जसें—होईल, जाईल, येईल, न्हाईन, राहीन, इ०.

३९२ दुसरा सकर्मक आणि अकर्मक क्रियापदां विषयीं असा नियम आहे कीं जर क्रियापद सकर्मक आहे, तर स्वार्थी भूतकाळीं त्याचा कर्मणिप्रयोग होत असतो; जसें—'त्याणें वाडा बांधिला,' 'तिणें शालजाडी पांघरिली,' 'गोपाळयानें माझे अंगवस्त्र धुतलें,' इ० हीं स-

कर्मक क्रियापदांची उदाहरणे; आणि, 'तो गेला,' 'त्याची घोडी पळाली,' 'ते पोर त्या चिखलांत फसलें,' इ० अकर्मक क्रियापदांची उदाहरणे जाणावीं.

या नियमास बाधक अशीं कितीएक क्रियापदे आहेत, तीं प्रयोगप्रकरणीं सांगेन.

३९३ तिसरा आणखी असा नियम आहे कीं जे धातु अकारान्त असतात, त्यांचा सकर्मक अर्थ असतां, त्यांच्या वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययांस, व त्यां वरून साधलेल्या क्रियापदांस, विकल्पें इत प्रत्यय लागतो; आणि अकर्मक अर्थ असतां अत प्रत्यय लागतो; उदाहरण—'तो जसजसा त्या दगडास लोटितो, तसतसा तो दगड लोटत चालला आहे,' 'तो जसजसें तें लांकूड कापितो, तसतसें तें कापत आहे,' 'वारा दार उघडितो, हें दार आपोआप उघडतें,' 'राजा पंडितांस मानितो, त्याच्या प्रकृतीस उष्णोपचार मानत नाहीं.*

इच्छिणें, लिहिणें, मोहणें, इ० कित्येक धातूंस हा विकल्प लागू नाहीं; यांचीं इच्छित, लिहित, मोहित, अशींच रूपें लिहिलीं पाहिजेत.

भूतकाळाच्या रूपांसहि हा इ आगमाचा वर सांगितल्या प्रमाणेंच नियम जाणावा; जसें—'त्याणें तें दार उघडिलें,' 'तें दार आपोआप उघडलें,' 'तिणें कांटा मोडिला,' 'तिच्या पायांत कांटा मोडला,' 'त्या मुलानें दाणे विखरिले,' 'वान्या मुळें दाणे विखरले,' इ०.

* हा नियम स्वर्गवासी राजर्षी बाळ गंगाधर शास्त्री यांनीं मुच्यन्दि, यात्र वर आणखी विस्तार पुढें धातुसाधित अव्ययांच्या प्रकरणीं केला आहे.

एथें विकल्पें वाटलें या वरून या नियमाचा पुःकळ लोक जाणून किंवा आळसानें भंग करितान, इतकेंच जाणलें पाहिजे. परंतु मला वाटतें हा नियम प्रशस्त आणि फार उपयोगी आहे असें विचारातीं त्यांच्या प्रत्ययास येईल; ह्मणोन साधेल तितकें यासच अनुसरलें असतां बरें आहे.

वर्ग ३.

उभयविध क्रियापदें.

३९४ जीं क्रियापदें सकर्मक आणि अकर्मक या दोन्हीं अर्थीं असतात, त्यांस उभयविध असें ह्मणावें; जसें—मोडणें याचें सकर्मक उदाहरण—‘त्याणें आपलें घर मोडिलें,’ यांत तो हा कर्त्ता, घर हें कर्म, आणि मोडिलें, हें सकर्मक क्रियापद. अकर्मक उदाहरण—‘त्यांचें घर मोडलें,’ एथें घर हा कर्त्ता, आणि मोडलें हें अकर्मक क्रियापद. याच प्रमाणें—फळणें, भरणें, उघडणें, परतणें, इ० उभयविध क्रियापदें जाणावीं.

याचा नियम असा आहे कीं, क्रियापदाचें मूळचें जें रूप तेंच रूप त्यांचा सकर्मक आणि अकर्मक अर्थ असतां जर एकाच व्यापाराचें दर्शक असलें, तर तें उभयविध क्रियापद जाणावें; जसें—मोडणें, उघडणें, फळणें, इ०.

वर्ग ४.

भावकर्तृक क्रियापदें.

३९५ अकर्मक क्रियापदें असून, अथवा सकर्मकांचा अकर्मका प्रमाणें प्रयोग होऊन, ज्या ठिकाणीं स्पष्ट क्रियेचा जो भाव तोंच कर्त्ता असावा असें भासतें, व

ज्यांचा प्रयोग तृतीय पुरुषीं एकवचनीं मात्र होतो, अशीं जीं क्रियापदैं तीं भावकर्तृक जाणावीं; जसें— उजाडतें, कळमळतें, सांजावलें, फावेल, इ०.

वाटणें हा अकर्मक धातु होय, जसें—‘मला ही मसलत चांगली वाटये,’ ‘मला या मुलाचा स्वभाव गोड वाटतो,’ ‘त्याला हें तुझें भाषण कठोर वाटलें,’ इ०. कोठें कोठें याचा भावकर्तृक धातु प्रमाणेहि प्रयोग होतो; जसें—‘मला वाटतें त्याणें हें कृत्य केलें असावें,’ ‘मला वाटलें तो कालच गेला असावा.’

वर्ग ५.

सहाय क्रियापदैं.

३९६ आणखी एक सहाय ह्यणोन क्रियापदांचा भेद आहे, तीं इतर धातूंच्या रूपांशीं योजलीं असतां त्यांचा काळ व अर्थ फिरवितात; तीं सहाय क्रियापदैं— अस, नस, हो, जा, ये, दे, लाग, बस, पाह, ठेव, टाक, घे, पाहिजे, नको, नये, नलगे, हीं आहेत.

३९७ यांत काळ फिरवायास करणरूपीं अस, अकरणरूपीं नस, आणि हो, या धातूंचें साहाय्य लागतें.

३९८ कोणा एका नियमित धातुसाधिता पुढें जा, ये, दे, शक, लाग, बस, पाहिजे, नको, नये, आणि नलगे, हे सहायधातु बहुधा सर्व काळीं योजिले असतां त्या त्या धातूंचा अर्थ फिरवितात.

याचा विस्तार या विभागांत शेवटीं ‘अवशिष्ट सहायधातुं विचारीं विचार’ या वर्गांत करीन.

वर्ग ६.

प्रयोजक क्रियापदें.

३९९ जेथें क्रियेच्या मुख्य कर्त्यास अन्याच्या प्रेरणेनें गौणत्व येऊन अन्यच मुख्य कर्ता असतो, तेथें त्या क्रियापदास प्रयोजक क्रियापद ह्मणतात; जसें—
रवितो, बोलवितो, नेसवितो, कापवील, भरवीन, काढविलें, इ०.

हीं प्रयोजक क्रियापदें मूळधातूस अवर्णें किंवा इवर्णें, ववर्णें किंवा विवर्णें असे प्रत्यय लागून सिद्ध होतात; जसें— करवर्णें किंवा करिवर्णें; बोलवर्णें किंवा बोलिवर्णें; हंसवर्णें किंवा हंसिवर्णें; लिहववर्णें किं० लिहिववर्णें; पाहववर्णें, किं० पाहिववर्णें; इ०.

या भिन्न भिन्न रूपां विषयींचें नियमन पुढें केलें आहे.

वस्तुतः सूक्ष्मदृष्टीनें विचार केला असतां प्रयोजक हें विशेषण क्रियापदास लागूं नये, कर्त्यास लागवां; क्रियापद जें आहे तें प्रयोज्यप्रयोजकभावसूचक होय; तथापि त्या अर्थाचा एथें अनिदेश मानून कर्तृविशेषण क्रियापदाच्या ठायीं आरोपित करून प्रयोजक अथवा कोठें प्रयोज्य क्रियापद ब्रह्मण्याचा परिपाठ पडला आहे, व यांत शब्दलाघवहि आहे, म्हणून त्यासच एथें अनुसरून प्रयोजक असें झटलें आहे.

४०० यांत सकर्मक धातूं वरून प्रयोजकप्रत्यय झाले अमनां मूळकर्त्यांचें प्राधान्य राहून त्या कडून व्यापार दृमन्या करवीं केला जातो असा अर्थ होतो; आणि अकर्मक धातूं वरून झाले अमतांहि अर्थ तसाच, परंतु ज्या करवीं मूळधातुबोधित व्यापार केला जातो तो मूळकर्त्यांचें कर्म होतो; उदाहरण—‘मीं पुराण वाचवितों.’

एथें मूळकर्ता मीं याचें प्राधान्य असून वाचण्याचा जो व्यापार तो पुराणिकादि अन्य कर्त्यां करवीं केला जातो, असा अर्थ निष्पन्न होतो. तसेंच 'तो निजवितो,' या वाक्यांतहिं अर्थ तसाच, ह्यणजे तो हा मुख्य कर्ता असून निजण्याचा व्यापार ज्या वालादि अन्य कर्त्यां करवितो केला जातो तीं आतां तो या मूळकर्त्याचीं कर्में होतात.

एथें मोठे विचार करवयाचें व वाटाचें स्थळ आहे. हें प्रयोजक क्रियापद लिहिण्याचीं चार प्रकारचीं रूपे आढळतात; करवणें, करिवणें, करीवणें, करविणें, तशींच या मुळच्या भिन्न भिन्न रूपां वरून वर्तमानादि काळांचीहि चार चार प्रकारचीं रूपे आढळतात; जसें—करवतो, करिवतो, करीवतो, करवितो; करवलें, करिवलें, करीवलें, करविलें; आतां या चार रूपां मध्यें विशेषेंकरून ग्राह्य रूप कौणतें हा मोठा प्रश्न आहे; या विषयीं काहीं युक्ति योजून व्याकरणानियमानुकूल असें समाधान करण्याचा प्रयत्न करणें एथें अनिवार्य आहे. त्यास, प्रथम तर करवणें यास प्रयोजक भेदाचें रूप मानणें हें युक्तीच्या दृष्टीस प्रशस्त दिसत नाहीं; कारण, असें मानिलें असतां शक्य भेदाचीं रूपे आणि प्रयोजक भेदाचीं रूपे सारखीं राहून प्रत्येक भेदास जें निराळें व असाधारण रूप असावें, व ज्या रूपां वरून हा भेदाचा निराळेपणा होतो, त्या नियमास बाध येतो; ह्यणजे, प्रयोजक भेदाच्या वांटणीस दोन प्रकारचीं रूपे येऊन शक्य भेदास एकहि असाधारण रूप राहत नाहीं. त्यांत आणखी शक्य भेद असतां ज्या पक्षां प्रयोजक भेदाच्या असाधारण रूपाचा प्रयोग होत नाहीं, म्हणजे, 'माझ्यानें तें काम करिवन, करीवन, अ० करवित नाहीं,' असें कोणी कधींच बोलत नाहीं, 'माझ्यानें करवन नाहीं,' असेंच बोलतात, त्या पक्षां हेंच शक्य भेदाचें निःसंशय असाधारण रूप खरें. आतां सम-

यविशेषीं प्रेरणेचा अर्थ असतां कोणीं मूळधातूस वणें प्रत्यय लावून करवतो, बोलवतो, इ० रूपांचा प्रयोग करितात; झणजे 'तो तें काम त्या जवळून करवतो,' 'तो त्यास मारवतो,' इत्यादि रीतीनें, बोलतात; परंतु पूर्वींक्त नियमा वर दृष्टि ठेविली असतां मला असें वाटतें किं या रूपांची जी प्रेरणार्थ असतां लिहिण्याची व बोलण्याची प्रवृत्ति पडून गेली आहे ती शुद्ध प्रमादानें; कारण, असें केल्यानें एका शक्य भेदास त्याचें असाधारण रूप असून तें त्यास अनन्यग्राह्यांवांचे नदेतां, प्रयोजक भेदास तद्व्यतिरिक्त अनेक रूपें असून यांतहि त्यास अंशहारी करणें हें युक्तीस प्रशस्त दिसत नाहीं. अतएव, करवणें, बोलवणें, मारवतो, नेसवतो, इ० हीं शक्य भेदाचींच रूपें होत, प्रयोजक भेदाचीं रूपें नव्हत; तेव्हां आतां या रूपां विषयीं तर वाद राहिला नाहीं असें मला वाटतें. अथापि ही युक्ति जर कोणास गहन वाटेल, तर या भाषेत लिहिण्याची पद्धति सर्वत्र एकसारखी असावी असें ज्यांस वाटत असेल त्यांहीं तरी शक्यभेदमात्र असतां या रूपांचा प्रयोग करावा, झणजे बरें.

आतां करिवणें, करीवणें, आणि करविणें, या तिहीं रूपां मध्यें विशेषेंकरून ग्राह्य रूपं कोणतें हा प्रश्न राहिला. त्यास, करिवणें हें मूळधातूचें प्रयोजक रूप विशेषेंकरून ग्राह्य जाणावें; आणि याचीं वर्तमान काळीं करविनी, आणि भूतकाळीं करविलें, हीं रूपें ग्राह्य जाणावीं. कारण, सर्व धातू वरून जां णें प्रत्यय असतो तो काढून टाकला म्हणजे त्या धातूचें आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाचें एकवचनीं रूप होतें, असा या भाषेत सर्वत्र अवाधिन नियम आहे; जसें— कर, बोल, हंस, इ०. जर उपाय्य म्हणू इ अथवा उ असला तर आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनीं दोष होतो, या नियमा वरून करिव, बोलिव, हंसिव, यांच्या टिकाणीं करीव, बोलीव, हंशीव, अशीं

आज्ञार्थी रूपे होतात इतकेंच; जरकड मूळचीं करिवणे, बोलिवणे, पढिवणे,, इ० हींच धातूचीं रूपे खरीं; करविणे, बोलविणे, पढविणे, हीं प्रयोजक धातूचीं रूपे नव्हत; जर हीं रूपे असतां तर पूर्वोक्त नियमा प्रमाणे आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनां करवि, बोलवि, पढवि, हंसवि, अशीं रूपे होतीं. परंतु ज्या पक्षां अशीं रूपे होत नाहीत, त्या पक्षां प्रयोजक धातूचीं करिवणे, बोलिवणे, पढिवणे, इ० हींच रूपे खरीं. आतां हे प्रयोजक धातु निरंतर सकर्मक असतात, तेव्हां सकर्मक धातूच्या नियमा प्रमाणे यांच्या वर्त्तमानकाळाच्या धातुसाधितास इ आगम होऊन त्या वरून वर्त्तमानकाळां करिवितो, बोलवितो, अशीं रूपे होऊं लागतील; परंतु अशीं रूपे तर होत नाहीत, यांतून कोणताहि इकार ठेवला असतां चालतां; म्हणजे, करिवितो, अथवा करवितो, अशीं दोन्हीं रूपे चालतात; तेव्हां यांत कोणता इकार बलवत्तर, म्हणजे आवश्यक होय हा एक विचार आतां अवशिष्ट राहिला. त्यास, स्वार्थी वर्त्तमानकाळाचीं जीं रूपे होतात तीं वर्त्तमानकाळाच्या धातुसाधिता वरून होतान, असा सर्वत्र नियम आहे; अतएव, करवितो, बोलवितो, अशींच रूपे लिहिलीं पाहिजेत; कारण या प्रयोजक धातूच्या वर्त्तमान काळाचीं धातुसाधितें करवित, बोलवित, अशींच होतात, करिवत, बोलिवत, अशीं होत नाहीत; ग्रणान करवितो, बोलवितो; करविलें, बोलविलें; करविता, बोलविता; करविणार-रा, बोलविणार-रा; हीं व रूपे व्याकरणाच्या मूळम दृष्टीनें शुद्ध होत, असें मला स्पष्ट दिसतें.

४०१ जर मूळधातु हकारान्त, अथवा एकाक्षरी असला, तर त्या वरून विवणे प्रत्यय होतो; जमें-साह-विवणे, लिहविवणे, खाविवणे, गाविवणे, देविवणे, घे-विवणे, इ०.

एथें पूर्वोक्त प्रत्ययान्तराच्या संभवाचा निषेध जाणावा.

४०२ कित्येक धातू वरून आवणें प्रत्यय होऊन प्रयोजक क्रियापदें अशीं दिसतात; जसें—फितावणें, बहकावणें, निभावणें, सरकावणें, समजावणें, इ०. परंतु हे शुद्ध सकर्मक धातु होत असें मानलें पाहिजे.

कित्येक धातू वरून म्हटलें या वरून सर्व जितके आवणें प्रत्ययान्त धातू आढळतील तितके प्रयोजक धातू समजू नयेत; जसें—भडकावणें, भिरकावणें, फिरकावणें, कमावणें, गमावणें, सामावणें, इ०. हे स्वार्थी धातु समजले पाहिजेत.

४०३ तसेंच अनुकरणवाचक जे अकर्मक धातु असतात ते प्रयोजक अथवा सकर्मक करायाचे असतां बहुधा त्यांस आवणें प्रत्यय लागतो; जसें—फडफडावणें, फटफटावणें, खळखळावणें, इत्यादि.

या अशा प्रकारच्या रूपांवर प्रयोजकत्वाची भांति मात्र उत्पन्न होत्ये, म्हणोन हे प्रयोजक मानूं नयेत.

४०४ दुसरा आणखी असा एक चमत्कारिक संस्कृत भाषे प्रमाणें गूढ नियम या भाषेंत आढळतो; तो असा कीं, बहुधा ज्यांचें पहिलें अक्षर अ, आ, इ, अथवा उ, एतदंत आहे, असे जे कित्येक व्यक्षरी अकर्मक धातु त्यांस प्रयोजक अथवा सकर्मक करायाचे असतां पहिल्या अक्षराचा अ किंवा आ यास वृद्धि होत्ये, आणि पुढें ट कार असतां इ अ० उ याम गुण होतो, आणि टच्या स्थानीं ड आदेश होतो. जसें—

अकर्मक धातु.   प्रयोजक अ० सकर्मक धातु.

गडणें

गाडणें

पडणें

पाडणें

दवणें

दावणें

सरणें
गळणें
टळणें
वळणें
चरणें
मरणें
तरणें
फाटणें
फिटणें
जुटणें
तुटणें
फुटणें
सुटणें
इ०.

सारणें
गाळणें
टाळणें
वाळणें
चारणें
मारणें
तारणें
फाडणें
फेडणें
जोडणें
तोडणें
फोडणें
सोडणें
इ०.

४०५ कित्येक धातू वरून प्रयोजक प्रत्यय लागत नाहींत, कारण तदर्थी दुसरे धातु सिद्ध असतात; आणि यद्यपि त्यांत प्रेरणेचा अर्थ गम्यमान होतो खरा, तथापि त्यांस शुद्ध सकर्मक ह्मटलें असतां कांहीं बाध येणार नाहीं; जसें—

धातु०
येणें
लागणें
जाणें, इ०.

प्र० अ० स० धातु०
आणणें
लावणें
नेणें, इ०.

४०६ हे प्रयोजक धातु निरंतर सकर्मक असतात. आणि इवणें अ० आवणें प्रत्यय न लागतां जे प्रयोजक-त्वार्थबोधक धातु या भाषेंत सिद्ध असतात, ह्मणजे ज्या सकर्मक धातूंत प्रेरणारूप अर्थ गम्यमान असतो, त्या

वरून इतर सकर्मक धातू प्रमाणें प्रयोजक प्रत्यय ला-
गून आणखी प्रयोजक क्रियापदें साधतात; जसें—सोडि-
वणें, तोडिवणें, आणिवणें, मारिवणें, फेडिवणें,
लाविवणें, इ०.

आणखी या भाषेंत एक चमत्कार आहे; तो असा
कीं, एकदां मूळ धातू वरून प्रत्यय लावून प्रयोजक
धातु साधला असतांहि वक्त्याच्या मनांत त्या प्रयोजक
धातू वरूनहि आणखी प्रेरणारूप अर्थ दर्शवायाचा अ-
सल्यास आणखी प्रयोजक धातु साधतात; जसें—करणें,
करिवणें, करविवणें; ह्मणजे, आपण करणें, दुसऱ्या
कडून करिवणें, आणि दुसऱ्या कडून तिसऱ्या करवीं
करविवणें; उदाहरण— 'रामा तें काम करितो', 'रामा
विठू कडून तें काम करिवतो', आणि 'रामा विठू क-
डून गोंविदाच्या हातून तें काम करविवतो'; परंतु असे
धातु साधून त्याचा प्रयोग करणें हें फार विरळा, व-
क्त्याच्या इच्छे वर आहे.

४०७ आणखी शिकणारांनीं एक गोष्ट लक्षांत ठे-
विली पाहिजे कीं, कित्येक धातूंचीं रूपें प्रयोजक धातू-
च्या प्रमाणें दिसतात, परंतु ते प्रयोजक धातु नव्हत, मू-
ळचे सिद्ध धातु होत; जसें— पाठिवणें, वडिवणें, का-
लिवणें इ०.

वर्ग ७.

शक्यार्थ अ० शक्य क्रियापदें.

४०८ मूळ धातूम वणें अथवा ववणें प्रत्यय लागून जें
नवें क्रियापद सिद्ध होतें त्यास शक्यार्थ अ० शक्य क्रियापद
ह्मणावें; जसें—करवणें, चालवणें, जाववणें, घेववणें, दे-

ववणें, इ० यांत शक्तीचा किंवा शक्यताचा बोध होतो; जसें—'माझ्यानें अ० मला हें काम करवतें,' 'त्याच्या-
नें अ० त्याला पैका देववत नाहीं,' इ०; ह्यणजे हें काम
करायास मला शक्ति आहे, पैका द्यावयास त्यास शक्ति
नाहीं, असा अर्थ.

४०९ या अशा शक्यार्थ अथवा शक्य क्रियापदां-
चा प्रयोग होत असतां ओंड मनन केल्या अंतीं असें
ज्ञापित होतें कीं त्या त्या कर्त्याच्या शक्तीनें, द्वारानें,
किंवा योगें करून, ती ती क्रिया अथवा तो तो व्यापार
केला जातो, केला जायास शक्य होतो, असा यांत क-
र्मकर्तृभाव ह्यणजे कर्मवाचकाच्या ठायीं कर्त्याचा भाव
प्रकट होतो. ह्यणोनच वरच्या उदाहरणांत सर्व व्यापक-
नियमानुसार कर्त्याचीं प्रथमान्त किंवा शुद्ध तृतीयान्त
रूपें व्हावीं, तशीं न होतां सर्वकाळीं—माझ्यानें, त्या-
च्यानें, तुझ्यानें, अशीं पाहुण्या सारखीं पारकीं सवि-
करण तृतीयान्त रूपें प्रयोजिलीं जातात. येणेंकरून
या शब्दांच्या ठायीं जो कर्तृत्वाचा भास होतो तो उ-
डवावा हेंच या रूपांतरानें इंगित होतें असें माझ्या बु-
द्धीस वागते.

४१० हीं रूपें साधण्यांत आणखीं असा नियम आहे कीं
जर मूळचा एकाक्षरी धातु असला, तर त्यास ववणें, आणि
अनेकाक्षरी धातु असला, तर त्यास ववणें अ० क्वचित् ववणें,
असे प्रत्यय लागतात; जसें—देववतें, वेववतें, जाववतें;
आणि करवतें, नेसवतें, हांसवतें; अथवा क्वचित्, कर-
ववणें, हांसववतें; इ०. असाही कोणी प्रयोग करितात.

४११ परंतु जर ते अनेकाक्षरी मूळचे हकारान्त
धातु असले तर त्यां वरून ववणें हाच प्रत्यय हांनो;

जसें—‘मला लिहववते,’ ‘माझ्यानें पाहववते,’ इ०.

लिह धातूस हा प्रत्यय विकल्पे होतो; जसें—‘ माझ्यानें लिहववते,’ अथवा ‘माझ्यानें लिहववते.’

४१२ हा प्रत्यय सकर्मक आणि अकर्मक या उभय धातू वरून होतो. परंतु जेव्हां अकर्मका वरून हा प्रत्यय होऊन रूपे साधतात, तेव्हां याचा निरंतर भावकर्तारि प्रयोग होतो; जसें—‘माझ्यानें अ० मला चालवते,’ ‘त्याच्यानें अ० त्याला निजवत नाही,’ इ०.

प्रकरण १.

भेदविचार.

४१३ कोणा एका अर्थास उद्देशून मूळ धातूंच्या रूपांत विकार होऊन तदर्थी जो नवा क्रियारूप शब्द सिद्ध होतो त्यास भेद ह्मणावे. हे भेद तीन प्रकारचे आहेत,—मूलरूप भेद, प्रयोजक भेद, आणि शक्यार्थ अ० शक्य भेद; जसें—‘मीं करितों’ हा कर धातूचा मूलरूप भेद, ‘मीं करवितों’ हा प्रयोजक भेद, ‘माझ्यानें अ० मला करवते’ हा शक्यार्थ अ० शक्य भेद.

प्रकरण २.

रूपविचार.

४१४ कोणत्याहि धातूम विधिरूपांनं, अथवा निषेध रूपांनं ह्मणजे ‘होय’ अथवा ‘नाहीं’ या अर्थानं, चालविलें असतां जें त्याचें रूपांतर होतें त्यास रूप अमें ह्मणावे. हीं रूपे दोन प्रकारचीं आहेत; एक करणरूप, आणि दुसरें अकरणरूप; उदाहरण—मीं आहें, मीं होतां, म्यां केलें, तो होईल, तो करील; इ० हीं अस, हो, आणि

कर,या धातूंचीं करणरूपें. आणि—मीं नाहीं,मीं नव्हतों, म्यां केलें नाहीं, तो होणार नाहीं,तो करणार नाहीं; हीं अस, हो,आणि कर या धातूंचीं अकरणरूपें जाणावीं.

प्रकरण ३.

प्रयोगविचार.

४१५ वाक्यां मध्ये कर्तृप्रधान, कर्मप्रधान, आणि भावप्रधान, या भेदांहींकरून क्रियापदाच्या ठायीं कर्ता, कर्म, आणि भाव, यांच्या अनुरोधानें विकार होऊन जो वाक्यरचनेचा एक प्रकार होतो त्यास, अथवा या प्रमाणें विकार पावलेले जें क्रियापद त्यास, प्रयोग अशी संज्ञा आहे. हे प्रयोग चार आहेत— कर्त्तरि, कर्मणि, भावी, आणि भावकर्त्तरि.*

४१६ जेथें कर्त्या वरून क्रियापद फिरतें, ह्यणजे कर्त्याच्या लिंगवचनास अनुसरून क्रियापदाचें रूप असतें, तेथें कर्त्तरिप्रयोग जाणावा; जसें—‘रामा निजतो,’ ‘सावित्री पुस्तक वाचित्ये,’ ‘पाखरू उडालें,’ ‘आमच्या गाई ह्यर्शांच्या कळपांत शिरल्या,’ इ०.

४१७ जेथें कर्मा वरून क्रियापद फिरतें, ह्यणजे क-

* कर्त्तरि आणि कर्मणि हे शब्द मूळचे संस्कृतांत कर्तृ आणि कर्मन् या शब्दांचीं सप्तमीचीं रूपें होत. यांचा यद्यपि विशेषणा सारखा प्रयोग करणें पशस्त नाहीं, तथापि तशाच प्रयोगाची रूढि पडून गेली आहे. ह्यणोन याचरूपांचें एथें ग्रहण केले आहे. भाव शब्दाचें मात्र महाराष्ट्र नियमा प्रमाणें भावी असें विशेषण करून योजिलें आहे. कर्त्तरि आणि कर्मणि यांचा अंत्यस्वर दीर्घ करून विशेषणें करावीं, तर तसेही करण्यास कांहीं योग्य आधार दिसत नाही; ह्यणोन हीं मूळचीं सप्तमीचीं रूपें जशींची तशींच ठेविलीं आहेत.

मांच्या लिंगवचनांस अनुसरून क्रियापदानें रूप असतें, तेथें कर्मणिप्रयोग जाणावा; जसें— 'त्याणें गाडीस घोडा जुंपला,' 'रुष्णानें मुरली वाजविली,' 'धेणूनें सुंदर चित्र काढिलें,' 'त्याणें गप्प उडविली,' 'तिणें काल तीन प्रकारचे शृंगार केले होते,' इ०.

४१८ जेथें कर्त्या वरून अथवा कर्मा वरून क्रियापद फिरत नाहीं, केवळ सामान्येकरून त्याचें रूप नपुंसकलिंगीं एकवचनीं असतें, तेथें भावीप्रयोग जाणावा; जसें— 'म्यां त्यास मारिलें,' 'तिणें तिला धरावें,' इ०.

४१९ जेथें क्रियेचा जो केवळ भाव तोच कर्ता दिसतो, आणि क्रियापद निरंतर नपुंसकलिंगीं एकवचनीं मात्र असतें, तेथें भावकर्तारिप्रयोग जाणावा; जसें— 'मला कळमळतें,' 'त्यास नदी पलीकडे सांजावलें,' 'त्यास चालवतें,' 'तिच्यानें बोलवलें नाहीं,' इ०.

४२० हे प्रयोग वर्तमानकालवाचक व भूतकालवाचक धातुसाधितां वरून, अथवा त्यां वरून साधलेलीं जीं क्रियापदें त्यां वरून, अथवा विध्यर्थाच्या रूपां वरून होतात. त्यांत वर्तमान काळीं कर्तारिप्रयोग होतो; जसें— 'लक्ष्मी चित्र काढित्ये,' 'तें पोर रडून आपल्या आईस पार त्रास देतें; भूतकाळीं कर्मणि प्रयोग होतो; जसें— 'त्याणें तेव्हां दोन पत्रें लिहिलीं,' 'त्याणें तें काम केलें असावें,' दोन वर्षीत हें पोर चालूं लागावें,' 'अशा हाळांत त्या केव्हांच मराव्या,' इ०.

४२१ भूतकाळ असतां अकर्मक धातूं वरून कर्तारिप्रयोग होतो; जसें— 'विठू गेला,' 'ठकी धांवली,' 'मूळ रांगळें,' इ०.

४२२ भूतकाळ असतां—उमजणें, झुलणें, झांवणें,

विणें, समजणें, विसरणें, इ०. उमज धातूचा गण वर्ज करून सकर्मक धातू वरून कर्मणिप्रयोग होतो; जसें— 'त्याणें तें अक्षर लिहिलें,' 'तिणें तो चमत्कार दाखविला,' 'त्या पाखरानें ती चिमणी मारिली,' 'त्याणें या गोष्टी त्यास सांगितल्या असाव्या,' 'म्यां अनेक दुःखें सोसिली,' इ०.

आतां हे वर सांगितले उमज धातूच्या गणांतले मुख्यत्वे जे आढळण्यांत येतात ते सर्व धातु वर्णानुक्रमानें पुढें सांगतां.—उमजणें, ओकणें, घडणें, न्हाणें, पसवणें, पिणें, पोहणें, प्रसवणें, बोलणें, भुलणें, ह्मणणें, लेणें, विणें, विसंवणें, विसरणें, शिवणें, (स्पर्शणें या अर्थां) समजणें, स्मरणें, ह्मणें, व दुसरे काहीं असल्यास पहावे,— यांचा भूतकाळां कर्मणिप्रयोग न होतां, कर्त्तरिच प्रयोग होतो; जसें— 'तो तें उमजला,' 'तो तें सारें औषध ओकला,' 'तो दूध प्याला,' 'माझी गाई गोह्या पसवली अथवा व्याली,' 'ते नदी पोहले,' 'तीं मुलें घडे विसरलीं,' 'तो ती वाट भुलला,' 'तो ब्राह्मण ह्यारास शिवला,' 'तो तेव्हां ती गोष्ट स्मरला,' इ०

हा उमज धातूचा गण जाणावा. या गणांसहि आणखी एफ बाधक गण आहे तो माझ्या व्याकरणपूरणिकेंत उदाहरणा मुद्धां सांगितला जाईल तो पहावा.

४२३ भूतकाळ असतां जर कर्म द्वितीयान्त असलें, तर भावीप्रयोग होतो; आणि विध्यर्थी भूतकाळां अकर्मक धातू वरूनहि भावीप्रयोग होतो; जसें— 'वाघानें गाईस मारिलें,' 'तिणें त्यास सांगितलें,' 'म्यां तेशें उभें राहावें,' 'तिणें नित्य तेशें गावें,' इ०.

४२४ भावकर्तृक धातू वरून, आणि शक्यभेद असतां अकर्मक धातू वरून, नित्य भावकर्तृरिप्रयोग होतो; जसे—‘मला कळमळते,’ ‘त्यांस सांजावले,’ ‘तिला तेथे करमले नाही,’ ‘माझ्याने चालवते.’ ‘आतां मला धांववत नाही,’ इ०.

४२५ कर्तृरिप्रयोगांत सकर्मकर्तृरि आणि अकर्मकर्तृरि असे दोन भेद आहेत.

४२६ जेथे सकर्मक क्रियापदांचा योग असून कर्त्याच्या अनुरोधानें क्रियापद असतें, तेथे सकर्मकर्तृरिप्रयोग जाणावा; जसे—‘रामा काम करितो,’ ‘गंगा भाजी चिरित्ये,’ ‘त्रिमण्या दाणा टिपतात,’ इ०.

४२७ जेथे अकर्मक क्रियापदांचा योग असून कर्त्याच्या अनुरोधानें क्रियापद असतें, तेथे अकर्मकर्तृरिप्रयोग जाणावा; जसे—‘तें मुलें निजते,’ ‘गाय हंबरत्ये,’ ‘वाघ गर्जतो,’ ‘पांखरें उडतात,’ इ०.

४२८ जेव्हां या भाषेत कांहीं प्रसंगीं सकर्मक धातू वरून सहायक्रियापदाच्या योगानें अथवा दुसऱ्या प्रकारें अर्थांतर न करितां कर्मास कर्ता करण्याचें अगत्य पडतें, आणि त्या अशा झालेल्या कर्तृपदाचा अधिकार क्रियापदाच्या रूपां वर असतो, तेव्हां एक नवा कर्मकर्तृरि ह्मणून प्रयोग होतो. उदाह०—‘तो वाघ मारितो,’ यांत अर्थ तसाच ठेवून वाघ या कर्मवाचकास कर्ता करणें झाल्यास—‘त्याणें वाघ मारिला जातो,’ असें त्या पूर्व वाक्याचें रूपांतर होतें.

मराठी भाषेत हा कर्मकर्तृरिप्रयोग सर्व व्यापक नाही ह्मणोन याचें वर निरूपण केलें नाही. पुढें माझ्या भावी व्याकरणप्रणिकेंत या प्रयोगा विषयीं नवा वि-

स्तीर्ण वर्ग करायाचा आहे, त्यांत त्याचें सविस्तर विवेचन केलें जाईल तें पहावें.

प्रकरण ४.

अर्थविचार.

४२९ अर्थ ह्यणजे एकादी क्रिया अथवा व्यापार करण्या विषयींचा जो बोलणाराच्या मनांत भाव असतो तो जेणेकरून कळतो असें जें क्रियापदाचें रूप तो. हे अर्थ पांच आहेत;— स्वार्थ, आज्ञार्थ, विध्यर्थ, संकेतार्थ, आणि संशयार्थ.

४३० स्वार्थ ह्यणजे बोलणारा एकाद्या गोष्टीचें विधान करितो, ह्यणजे एकादी गोष्ट आहे किंवा नाही इतकेंच सांगतो, असा जो बोध क्रियापदाच्या रूपावरून होतो तो. अथवा तेथें तें क्रियापद स्वार्थी आहे असें ह्यणावें. उदाह०—‘मीं करितो,’ ‘त्याणें सांगितलें नाही,’ ‘तो गेला होता,’ इ०.

४३१ आज्ञार्थ ह्यणजे बोलणारा आज्ञा, उपदेश, किंवा प्रार्थना करितो, असा जो बोध क्रियापदाच्या रूपापामून होतो तो. अथवा त्या वाक्यांत तें क्रियापद आज्ञार्थी आहे असें ह्यणावें;—उदाह०—‘तूं कर,’ ‘तुझीं सांगूं नका,’ ‘तो जाऊ,’ ‘ते न करोत,’ इ०.

आपणा पेक्षां कमी योग्यतेच्या मनुष्यास, अथवा जो आपल्या ताबेदारींत असेल त्यास, काहीं करावयास सांगितलें तर त्या सांगण्यास आज्ञा म्हणतात. आपणा पेक्षां अधिक योग्यतेच्या मनुष्यास काहीं करावयास सांगितलें असतां त्या सांगण्यास प्रार्थना म्हणतात. हे दोन्ही अर्थ विवक्षित असतां क्रियापदाचीं रूपे कोठें सांगवींच असतात; परंतु बोलण्याची शैली भि-

त्र असत्ये;—‘ हे राजा, माझे संकट निवारण कर’, आणि ‘सख्या, पाय धुवायास पाणी आण’, या दोन वाक्यांत पहिल्यांत प्रार्थना, आणि दुसऱ्यांत आज्ञा समजली पाहिजे.

४३२ विध्यर्थ—आज्ञेचा अर्थ अमून धर्म, शक्यता, योग्यता, सातत्य, इ० अर्थांचा बोध ज्या क्रियापदाच्या रूपापामून होतो त्यास विध्यर्थ ह्मणावे; जमें—‘ म्हां करावें’, ‘ तिणें जावें’, इ०; एथें आज्ञार्थाची उपलब्धि अमून शक्यताहि गम्यमान होत्ये.—‘ तिणें जावें’, ह्मणजे तिला जावयास शक्ति आहे, मोकळीक आहे, दुसऱ्या कडून आडकाठी नाही, तिला जाणें योग्य आहे, असा अर्थ होतो.

या विध्यर्थापामून पुष्कळ अर्थ निष्पन्न होतात;— ‘ आपण आतां जावें’, ‘ आपण रूपा करून माझा पैका द्यावा’, ‘ आपणास सुपुत्र व्हावा,’ या वाक्यांत आज्ञा, प्रार्थना, मनोरथ, हे अर्थ निष्पन्न होतात. ‘मीं काशींत नित्य मनकर्णिकेच्या घांटा वर जावें’, ‘ तूं लहानपणीं नित्य रडावेंस,’ एथें रीति अथवा सातत्य अथवा गतकथास्मरण; ‘ आईबापांनीं मुलांस शिकवावें,’ एथें धर्म; ‘ ह्मटलें असतां आज पाऊस पडावा,’ एथें संभावना; असे अनेक अर्थ ध्वनित होतात. परंतु या सर्वांत ते ते अर्थ अमून आज्ञा आणि धर्म हे अर्थ मुख्य दिसतात; ह्मणोन हीं रूपें एका विध्यर्था खालीं लिहिलीं आहेत. अमें न केलें, आणि एकच रूप भिन्नभिन्न अर्थां खालीं लिहिलें, तर गोंधळ मात्र होईल; ह्मणोन तसें केलें नाहीं. शिकणारांनीं या रूपांचा प्रयोग भिन्न भिन्न अर्थां होतो, इतकें मात्र ध्यानांत ठेवावें. परंतु

व्याकरणपदच्छेद करिते समयां गोंधळ न व्हावा ह्यणोन या रूपास विध्यर्थी ह्यणावें.

४३३ संशयार्थ ह्यणजे क्रियापदांच्या रूपां वरून जो संशयरूप अथवा संदेहरूप अथवा संभावনারूप अर्थाचा बोध होतो तो. आणि असा बोध उत्पन्न करणारीं जीं रूपां तीं संशयार्थी आहेत असें ह्यणावें; जसें—‘ तो गेला असेल,’ ‘ ती जाणार असली,’ ‘ त्याणें तें काम केलें असलें,’ इ०.

४३४ संकेतार्थ ह्यणजे एका क्रियेची सिद्धि दुसऱ्या क्रिये वर आहे अशा अर्थाचा जो बोध क्रियापदांच्या रूपविशेषा वरून होतो तो; जसें—‘ तो राहिला असता,’ ‘ तो तसें करिता तर मीं असें करितों.’ हा संकेतार्थ अथवा संशयार्थ असतां जर, तर, ह्यणजे, इत्यादि कित्येक अव्ययांचा प्रयोग होतो, अथवा कोठेत्यांचा अध्याहार असतो.

प्रकरण ५.

काळ.

४३५ काळ ह्यणजे क्रियापदांच्या रूपविशेषा वरून ती क्रिया अमक्या काळीं घडली असा जो बोध होतो तो.

४३६ क्रियेस मुख्य काळ तीन आहेत—वर्तमान, भूत, आणि भविष्य; परंतु या प्रत्येका मध्यें आणखी उपभेद आहेत.

४३७ वर्तमान काळ ह्यणजे विद्यमानां जो काळ चालत आहे तो; जसें—‘ मीं पूजा करितों,’ यांत करितों या क्रियापदापासून विद्यमान काळाचा बोध होतो; ह्यणजे ज्या काळीं कोणी एकाही क्रिया करितो त्याच

काळीं सांगणारा तिचें विधान करितो असा अर्थ ज्या क्रियापदाच्या रूपापामून उत्पन्न होतो, त्याचा वर्तमान काळ जाणावा; अथवा तें क्रियापद वर्तमान काळीं आहे असें समजावें.

४३८ वर्तमान काळाचे प्रकार तीन आहेत;—एक वर्तमान, दुसरा अपूर्णवर्तमान, आणि तिसरा रीतिवर्तमान; यांची उदाहरणें सांगतो;—

मीं करितों.... .... वर्तमान.

मीं करित आहे, मीं करितों } अपूर्ण वर्तमान.
आहे.

मीं करित असतो... .. रीतिवर्तमान.

वर्तमान काळाच्या रूपांत आणखीहि अर्थभेद असतात; कोठें निश्चयपूर्वक एकादी गोष्ट सांगायची असतां वर्तमान काळाच्या रूपाचा प्रयोग करितात; जसें—‘मीं उद्यां खचित येतो, मीं तुम्हास खचित सांगतां, पुढल्या वर्षीं दुःकाळ पडतो इ०.’

अपूर्णवर्तमान.—या काळाच्या ठायीं असा अर्थभेद गम्यमान होतो कीं याचा प्रयोग असतां त्या त्या क्रियेची अपरिसमाप्ति, अथवा कर्त्याची त्या त्या क्रियेच्या ठायीं तात्कालिक जी उद्युक्तता अथवा सिद्धता अशा अर्थाचा बोध होतो; उदा०—‘मीं जेवित आहे, ह्मणजे जेवण्याची क्रिया अद्यापि करित आहे, तो व्यापार संपला नाहीं, कर्ता अद्यापि त्यांत गुंतला आहे, असा अर्थभेद होतो.

रीतिवर्तमान.—या काळीं कर्ता जो आहे त्याची ती ती क्रिया करण्याची रीति अथवा संवई अमत्ये, असा अर्थ होतो; जसें—‘मीं करित असतो.’ ‘तो तेथें तेंतून असतो.’ ह्मणजे माझी करण्याची आणि त्याची

खेळण्याची रीति आहे अथवा संवई आहे असा या काळापासून अर्थभेद होतो.

४३९ भूत काळ ह्यणजे वर्तमान क्षणा पूर्वी गेलेला जो काळ तो; जसें—‘गोपाळानें पोथी वाचिली’, एथें वाचिली या क्रियापदानें मागला काळ अथवा क्रियेची प्रमाप्ति सुचविली; ह्यणोन हा भूतकाळ ह्यणावा.

४४० भूतकाळाचे प्रकार सात आहेत;—भूत, अपूर्णभूत, रीतिभूत, पूर्णभूत, भूतभूत, वर्तमानभूत, आणि भविष्यभूत; हे आतां उदाहरणांनीं सांगतो—

मीं अ० म्यां केलें.....	भूत.
मीं करित होतो	अपूर्णभूत.
मीं करीं, अ० करित असें.	रीतिभूत.
मीं करिता झालों.....	पूर्णभूत.
मीं अ० म्यां केलें होतें. ..	भूतभूत.
मीं अ० म्यां केलें आहे ..	वर्तमानभूत.
मीं करणार होतो	भविष्यभूत.

४४१ अपूर्णभूत—या काळाच्या टायीं क्रियेची अपूर्णता दर्शविली जात्ये; जसें—‘मीं करित होतो’ ह्यणजे ती क्रिया करण्याच्या उद्योगांत होतो, परंतु ती त्या काळीं समाप्तिस नैली नव्हती, इतका अर्थ भेद हा काळ सुचवितो.

४४२ रीतिभूत—या काळाच्या अर्थापासून कांहीं कालमर्याद क्रियेच्या सतत चलनाचा अथवा रीतीचा बोध होतो; जसें—‘मीं करीं, अथवा करित असें,’ यांत करण्याचा व्यापार कांहीं कालमर्याद सतत चालत होता असा अर्थ निष्पन्न हांतो.

या काळाचीं रूपें साधन असतां कितीएक धातूंम

एकवचनीं शेषटीं ईकार, आणि कितीएकांस एकार असे आगम होतात; जसें— मी होई, तूं होईस, तो होई; मी असें, तूं असेस, तो असे; मी पाहीं, तो पाही; मी रडे, ती रडे, इ०. अशीं रूपें साधण्यांत इकार आणि एकार यांचें कोठें कसें सामर्थ्य असतें या विषयांचे कांहीं अत्राधित नियम माझे हातीं लागत नाहींत. परंतु थोडेंसे धोरण लागलें आहे. त्याचें सविस्तर निद. १ माझ्या भावी पूरणिकेंत करीन.

प्राकृत ग्रंथांत या रीतिभूतकाळाचा प्रयोग शुद्ध भूतकाळीं अथवा पूर्णभूतकाळींहि केला असतो.—

‘पृथुपाहतां हर्षला तो सुदामाह्मणे जाणजेलाभ हा थोर आम्हां’॥
‘रुक्मिणी पुढें मुख्य नायिका । आरती करी द्विजवर्यका.’॥

‘मीं करिते समयीं,’ ‘जेवते वेळीं,’ इत्यादि स्थळांहि हांचें रूपें जाणावीं— ‘मीं करिते समयीं’ ह्मणजे मीं करीं ते समयीं, ‘तो जेवते वेळीं’ ह्मणजे तो जेवी ते वेळीं, असा अर्थ. व्याकरण करिते समयींहि असाच पदच्छेद करून निर्वाह करावा. दुसरा उपाय मला दिसत नाहीं.

४४३ पूर्णभूत— या काळीं क्रियेची केवळ पूर्णता ह्मणजे परिसमाप्ति दर्शविली जात्ये; जसें—‘मीं करिता झालों,’ ह्मणजे ती क्रिया करून राहिलों अ० त्या क्रियेची परिसमाप्ति झाली असा अर्थ.

या पूर्णभूत काळाचा प्रयोग बहुत करून प्राकृत ग्रंथांत आढळतो; व त्यांत तो साधारणपणें भूत काळाच्या ठिकाणीं केला असतो. पहा—

‘हं देवोनि विदुरभक्तं ॥ दाखविता झाला कुम्भद्वानं ॥
भीम म्हण अभंगानं ॥ उमज अजुनि पडना ॥ ४५ ॥

गुणेश्वर.

अशा ठिकाणी 'दाखविता झाला' इ० पूर्णभूत काळाच्या प्रयोगांत दाखविता इ० शब्द मूळचे कर्तृवाचक धातुसाधित नामें होत; त्या पुढें 'झाला' या नुसत्या भूतकाळाचा प्रयोग केला असतो असें एथें समजलें पाहिजे. परंतु आणखी सूक्ष्म विचारातीं असेंहि दिसून येतें कीं ज्या कारणावरून यांस पुढें इ आगम केला असतो, त्या वरून हे शब्द अशा स्थळीं धातुसाधित अव्ययांच्या रूपांनीं प्रयोजिले जातात, म्हणून हा स्वतंत्र कालभेद मानला असतां प्रशस्त असें मला वाटतें.

४४४ भूतभूत—भूतकाळीं व्यापार होऊन तो संपला असा ज्या क्रियापदाच्या रूपापासून बोध होतो त्याचा भूतभूत काळ जाणावा; जसें— 'रामा गेला होता', यांत रामाचें जाणें भूतकाळींच संपलें असा अर्थ होतो.

४४५ वर्तमानभूत—भूतकाळीं आरंभलेली क्रिया वर्तमान काळा पर्यंत चालत आहे, किंवा भूतकाळीं केलेल्या क्रियेचें फळ वर्तमानकाळीं सिद्ध असावें, असा अर्थ या काळापासून उत्पन्न होतो; जसें—'मी चाललों आहे', एथें मागील काळापासून चलनव्यापारास आरंभ होऊन सांप्रत काळीं तो व्यापार नुकताच संपला आहे, अथवा त्या व्यापाराचें सिद्ध जें फळ तें सांप्रत उपलब्ध आहे, असा अर्थ होतो.

मागील झालेली कथा आतां सांगायची असतां कधीं कधीं या वर्तमानभूत काळाच्या रूपाचा प्रयोग करिनात; जसें—'भोजराजा सभेंत बसला आहे, व तेथें एक ब्राह्मण त्यास आशीर्वाद देत आहे, इतक्यांत असें झालें.'

४४६ भविष्यभूत—कांहीं एक व्यापार भूतकाळीं करायाचा होता, परंतु तो कांहीं व्यत्यया मुळें सिद्धीस गेला नाहीं, असा अर्थ भविष्यभूत काळाच्या ठायीं उ-

द्वोधित होतो; जसें- 'मीं करणार होतो,' ह्यणजे माझा करायचा वेत अ० इच्छा होती; परंतु त्या क्रियेस आरंभ झाला नाही असा अर्थ. कोठें हें भविष्यभूत काळाचें रूप असतां केवळ भविष्यकाळा प्रमाणेहि अर्थ उत्पन्न होतो; जसें- 'इतक्यानें तुझे काय होणार होतें,' 'यांत त्याचें काय पोट भरणार होतें,' 'दोन आण्यांनीं काय मीं श्रीमंत होणार होतो,' इ०. कोठें शुद्ध भूत काळाचाहि अर्थ निष्पन्न होतो; जसें— 'तुझीं काल त्यास सामान दिलें, परंतु तितक्यानें तो काय करणार होता'.

४४७ भविष्य काळ ह्यणजे वर्तमान क्षणा पुढें येणारा जो काळ तो; यांत क्रियापदाच्या ठायीं पुढल्या काळाचा बोध होतो; जसें- 'मीं लिहीन', 'तो जाईल', एथें लिहीन, जाईल, या क्रियापदांहींकरून पुढला काळ सुचविला जातो.

४४८ भविष्य काळाचे प्रकार पांच आहेत;—भविष्य, अपूर्णभविष्य, वर्तमानभविष्य, भूतभविष्य, आणि भविष्यभविष्य.

मीं करीन . . . . . भविष्य.

मीं करित असेन . . . . अपूर्णभविष्य.

मीं करणार आहे . . . . वर्तमानभविष्य.

म्यां केलें असेन . . . . भूतभविष्य.

मीं करणार असेन. . . . भविष्यभविष्य.

४४९ अपूर्णभविष्य—एकाद्या क्रियेस आरंभ होऊन तिचा व्यापार त्या काळीं चालू असेल, असा बोध ज्या क्रियापदापासून होतो त्याचा अपूर्णभविष्य काळ जाणावा; जसें- 'मीं करित असेन,' 'तूं जात

असशील' इ०. 'तूं उद्यां येशील ह्यणजे त्या वेळेस मीं तें कात्र करित असेन,' 'तो शेत कापित असेल, त्या वेळीं तूं त्या जवळ जा'.

४९० वर्तमानभविष्य—कर्त्याच्या मनांत एकादा व्यापार करायचा आहे, परंतु त्याणें अद्यापि त्या क्रियेस आरंभ केला नाहीं, असा बोध ज्या क्रियापदापासून होतो त्याचा वर्तमानभविष्य काळ जाणावा; जसें— 'मीं जाणार आहे', 'ती येणार आहे'.

४९१ भूतभविष्य—भविष्यकाळीं एकाद्या क्रियेचा व्यापार होऊन राहिला असेल असा अर्थ ज्या क्रियापदाच्या रूपापासून निष्पन्न होतो, त्याचा भूतभविष्य काळ जाणावा; जसें— 'ज्या वेळेस मीं जेवलों असेन, त्या वेळेस तुझीं तें काम मज जवळ घेऊन या,' 'मीं तुज कडे येईन तेव्हां त्वां किती पत्रें लिहिलीं असतील तितकी मला तूं दाखीव'.

परंतु असा अर्थ स्पष्ट दाखवायाचा असतां, विशेषकरून त्या त्या क्रियेच्या ऊनप्रत्ययान्त धातुसाधिता पुढें बस या सहाय धातूच्या भूतकाळाचा अथवा इनर धातूच्या भूतकाळाचा मध्येंच प्रयोग करितात; जसें— 'ज्या वेळेस मी जेऊन बसलों असेन, त्या वेळेस तुझीं तें काम मज जवळ घेऊन या,' 'मी तुज कडे येईन तेव्हां तूं किती पत्रें लिहून बसला असशील, अ० लिहून ठेविलीं असशील, तिनकीं दाखीव.'

[अ] हा भूतभविष्य काळ असतां बहुधा—संशय, संभव, अटकळ, असे अर्थ निष्पन्न होतात; जसें— 'त्याणें यावेळेस दक्षिणा वांटली असेल अशी अटकळ होत्ये, पण न जाणों तुझीं जाऊन पहा,' 'ती गेली असेल,' 'त्याणें तें लिहिलें असेल,' इ०.

या अशाच रूपांचा संशय व संभावना अर्थ असतां संस्कृ-
तांतहि असाच प्रयोग आढळतो; ही अर्थसाम्यता मला थोडी
आश्चर्या सारखी दिसत्ये. उदाहरण—‘तत्कार्यं तेन कृतं भविष्यति’
‘तन्नया दर्शितं भविष्यति’.

४९२ भविष्यभविष्य—विवक्षित भविष्य काळा-
च्या पुढल्या काळीं एकाद्या क्रियेचा व्यापार व्हावया-
चा आहे, असा अर्थ ज्या क्रियापदांच्या रूपांपासून
निष्पन्न होतो, त्यांचा भविष्यभविष्य काळ जाणावा;
जसें—‘तूं जर उद्यां नऊ वाजतां आलास, तर मीं जेव-
णार असेंन, परंतु वारा वाजतां आलास तर जेवलों अ-
सेंन, असें समज.

४९३ क्रियापदांच्या रूपांस—पुरुष, वचनें, आणि
लिंगें, असतात.

पुल्लिंग.

पुरु०	एक०	अनेकव०
प्र०	मीं सोडितों.	आह्मीं सोडितों.
द्वि०	तूं सोडितोस.	तुह्मीं सोडितां.
तृ०	तो सोडितो.	ते सोडितात.

स्त्रीलिंग.

पुरु०	एक०	अनेकव०
प्र०	मीं सोडित्यें.	आह्मीं सोडितों.
द्वि०	तूं सोडित्येस—तीस.	तुह्मीं सोडितां.
तृ०	ती सोडित्ये—ती.	त्या सोडितात.

नपुंसकलिंग.

प्र०	मीं सोडितें—तो.	आह्मीं सोडितों.
द्वि०	तूं सोडितेंस.	तुह्मीं सोडितां.
तृ०	तें सोडितें.	तीं सोडितात.

यांत तिन्हीं लिंगीं अनेकवचनाचीं रूपें सारखीं.

४९४ (३९६) व्या नियमांत सांगितलें आहे कीं ज्या धातूंच्या योगानें क्रियापदाचीं रूपें, काळ, आणि अर्थ, फिरतात त्यांस सहाय धातु ह्मणतात. ते सहाय धातु—अस, नस, हो, जा, ये, दे, लाग, बस, घे, ठेव, टाक, पाह, पाहिजे, नको, नये, नलगे.

४९५ यांत काळ फिरवायास अस, नस, आणि हो, या धातूंचें साहाय्य लागतें.

४९६ नियमित धातुसाधितां पुढें जा, ये, दे, लाग, बस, ठेव, टाक, पाहिजे, नको, नये, आणि नलगे, हे सहाय धातु बहुधा सर्व काळीं लागतात.

याचा विस्तार या विभागांत शेवटीं 'अवशिष्ट सहाय धातुं विषयीं विचार' या वर्गीत केला आहे.

वर्ग ८.

धातुसाधितशब्दविचार.

४९७ धातू वरून साधलेले जे शब्द त्यांस धातुसाधित शब्द ह्मणतात. यांत नाम, विशेषण, आणि अव्यय, असे भेद आहेत.

धातुसाधित अव्यय हा चांगला प्रशस्त शब्द नाही, कारण अव्यय या शब्दानें केवळ विभक्तीचा मात्र निषेध सुचविला जातो; परंतु ज्या शब्दांचा कर्तृकर्मरूप शब्दां वर अधिकार असतो, त्यास अव्यय मानणें हें योग्य दिसत नाही; अशा शब्दांस संस्कृत व्याकरणांत कृदंत म्हटलें आहे. परंतु तेंथें कृन् म्हणोन अधिकार म्हणजे प्रत्ययांचा ममुच्चय आहे तो ज्यांच्या अंती आहे त्यांस कृदंत म्हटलें आहे. परंतु तसा काहीं एथें अधिकार नसतां तो शब्द मराठी शब्दसाधितांस देणें हेंहि योग्य दिसत

नाहीं. तथापि कृदंत हा केवळ सांकेतिक शब्द मानून या प्रसंगी योजिला असता विशेष बाध येईल असें मला वाटत नाही. परंतु ज्या पेक्षां आज पावेतो मराठी व्याकरणांत धातुसाधित अव्यय म्हणण्याचा परिपाठ पडला आहे, आणि अव्यय हा शब्द एथें 'धातुसाधित' या विशेषणानें विशिष्ट आहे, त्या पेक्षां अर्थान् या शब्दाचा पूर्वोक्त अर्थ राहून धातुचक्रावरील वाक्यांन कर्तृकर्मवाचक शब्दां वर अधिकार त्याच्याहि व्य.सां-चा संग्रह होतो. म्हणोन करित, करितां, करितांनां, करून, करूं, करायस, इत्यादि शब्दांस धातुसाधित अव्ययें म्हणायची जी रूढि पडली आहे, तीस एथें अनुसरलें असतां विशेष दोष येईल असें मला वाटत नाही.

धातुसाधित नामें आणि विशेषणें.

४९८ धातुसाधित शब्दां मध्ये ज्यांच्या ठायीं नामाचे धर्म असतात, ह्याणजे ज्यांस लिंगवचनविभक्त्यादि कार्ये होतात, तीं धातुसाधित नामें; व ज्यांचीं रूपें विशेष्याच्या अनुरोधानें फिरतात तीं विशेषणें. यांत जें नाम असतें तें प्रयोगानुसंधानानें विशेषणहि होतें.

करणे..... क्रियावाचक.

करता, करणार, करणारा, कर्तृवाचक.

केला, केलेला,..... कर्मवाचक.

४९९ यांत कर्ता, भर्ता, हर्ता, शास्ता, इ० अशा रूपांनीं जीं धातुसाधितें आढळतात, तीं मूळचीं संस्कृत धातू वरून माधलेलीं धातुसाधितें जाणावीं. शुद्ध प्राकृत नियमास अनुसरून कर, भर, हर, इ० धातू वरून साधलीं असतां करता, भरता, हरता, शासता, अशीं रूपें लिहिलीं पाहिजेत.

४६० यांत कर्तृवाचक आणि कर्मवाचक या धातु-

साधितांचा विशेषणा सारखा प्रयोग होतो तो सांगतो;—
 'हंसते लेंकरू,' 'रडती मुलगी,' 'करणार मनुष्य,' 'धांव-
 णारा घोडा,' 'बांधली गाय,' 'केलेली क्रिया,' इ०.
 परंतु, 'मारत्याचा हात धरवतो पण बोलत्याचें तोंड
 धरवत नाही,' 'धर्म करणारास आड येऊं नये,' 'मेले-
 ह्यास मारून फळ काय,' इ० वाक्यांत त्या त्या धातु-
 साधिताचे केवळ नामा प्रमाणें प्रयोग जाणावे.

४६१ ताप्रत्ययान्त कर्तृवाचकांत अर्थविशेष इत-
 काच कीं ताप्रत्ययान्त कर्तृवाचकाच्या ठायीं वर्तमान
 काळाचा बोध होतो, ह्यणजे ती क्रिया चालत आहे,
 संपली नाही, असा अर्थ होतो; जसें—'जळतें लांकूड'
 झटलें ह्यणजे तें लांकूड जळत आहे, जळण्याची क्रिया
 संपली नाही, असा यापासून अर्थ निघतो.

४६२ णार प्रत्ययान्त कर्तृवाचक धातुसाधिताचा
 प्रयोग बहुधा नामा प्रमाणें, आणि णारा प्रत्ययान्ताचा
 प्रायः विशेषणी प्रयोग होतो; जसें—'देणार थोडे, आणि
 मागणार फार झाले.' 'करणार मनुष्य थोडे, हंसणार
 मनुष्य फार,' अशा ठिकाणी 'करणारे मनुष्य थोडे, हंस-
 णारे मनुष्य फार,' हें अधिक शुद्ध होय.

४६३ परंतु या भाषेत अकर्मक धातू वरून लेला
 प्रत्यय झाला असतां त्याच्या ठायीं कर्माचा अर्थ राहत
 नाही, कर्त्याचाच अर्थ असतो.

ला किंवा लेला एतत्प्रत्ययान्त कर्तृवाचकाच्या
 ठायीं भूतकाळाचा बोध होतो; ह्यणजे ती क्रिया संपली,
 परंतु तिचें कार्य राहिलें आहे, असा अर्थ होतो; जसें—
 'जळालें किंवा जळालेलें लांकूड' 'करपली अ० कर-
 पलेली भाकर,' झटलें ह्यणजे तें लांकूड अथवा ती भाकर

जळून अथवा करपून त्याज वर त्या क्रियेचें जें कार्य तें दृष्टिगोचर आहे, आणखी त्या कार्या वरूनच त्या गत क्रियेचें अनुमान होतें, असा अर्थ निष्पन्न होतो.

आतां ला आणि लेला या दोन प्रत्ययांत भेद मिळून इतकाच कीं, ला प्रत्ययान्त जीं धातुसाधितें असतात, त्यांच्याच पुढें इतर सहाय धातूंचा प्रयोग होऊन भूतवर्तमान, भूतभूत, इत्यादि काळ घडतात. लेलाप्रत्ययान्त धातुसाधिता पुढें त्या सहाय धातूंचा प्रयोग प्रशस्त रीतीनें होत नाहीं; कारण, या प्रत्ययांनं 'त्या त्या क्रियांच्या कार्यानीं विशिष्ट' अशा विशेष अर्थाचीं बोधक हीं लेलाप्रत्ययान्त विशेषणें असतात.

आतां जेथें कर्ता अथवा करण हे अर्थ नाहींत, अशा ठिकाणीं कधीं कधीं लेलाप्रत्ययान्त कर्मवाचक धातुसाधित विशेषणा पुढें सहाय धातूंचा प्रयोग करून वाक्य पूर्ण करितात; जसें—'तें घोडें तेथें बांधलेलें होतें,' 'ही गाडी रंगलेली आहे,' इ०. परंतु एथें 'बांधलेलें,' 'रंगलेली,' यांस धातुसाधित विशेषणें मानून 'होतें,' 'आहे,' हीं स्वतंत्र क्रियापदें मानावीं हें बरें.

यांत लेलाप्रत्ययान्त कर्मवाचक धातुसाधित विशेषणाच्या ठायीं नुमऱ्या कर्माचाच बोध होतो असं नाहीं; परंतु पंचमी आणि षष्ठी शिवाय (असं मला वाटतें) इतर सर्व विभक्तींचे अर्थ याच्या ठायीं संभवतात. याचें उपपादान धातुसाधित भागांत केलें आहे तेथें पहा.

४६४ अकर्मक धातू वरून हें विशेषण झालें असतां तेथें कर्त्याचाच उद्बोध होतो—'बसलेला मनुष्य,' 'निजलेली माजर,' 'मेलेले कुत्रें,' 'उडालेले पांखरूं,' इ०.

आतां अकर्मक धातू वरून अशा ला आणि लेलाप्रत्ययान्त धातुसाधितांम एथें कर्मवाचक म्हणून जी संज्ञा दिली आहे ती केवळ सांई करिना इतकेच समजलें पाहिजे. असला, असले-

ला; झाला, झालेला; निजला, निजलेला; उठला, उठले-
ला; यांस पुढें सोई करतां कर्मवाचक धातुसाधितें झटलें आहे
असें समजावें.

४६५ सकर्मक धातू वरून हें लेलाप्रत्ययान्त विशेषण
झालें असतां कर्म, करण, संप्रदान, आणि अकर्मक धातू वरून
झालें असतां कर्ता, अधिकरण, असे अर्थ निष्पन्न होतात. जसें-

कर्म .. पाजवलेला चाकू, बांधलेली गाय.

करण .. लिहिलेली लेखणी, बांधलेली दोरी.

यांत पहिल्या उदाहरणांत 'लिहिलेली लेखणी'
झणजे ज्या लेखणीनें लिहिलें गेलें ती, असा
करणी तृतीयेचा अर्थ होतो.

संप्रदान .. 'दिलेला ब्राह्मण,' झणजे ज्या ब्राह्मणा-
स दिलें तो.

कर्ता .. जळालेलें लांकूड, हरवलेला घोडा. झ०
जें लांकूड जळालें तें, जो घोडा हरवला तो.

अधिकरण. 'राहिलेलें घर,' झणजे ज्या घरांत
लोक राहिले तें घर, 'चाललेला रस्ता,' झणजे
ज्या रस्त्या वरून लोक चालले तो.

कृतीएक नियमित सकर्मक धातू वरून ईव प्रत्यय होऊन
हि कर्मार्थी, किंवा कोठें कोठें योग्यार्थी अशीं धातुसाधित विशेष-
णें आढळतात; जसें-ओतींव, कांतींव, कोरींव, पिळींव, इ०.

(पहा धातुसाधितशब्दप्रकरण.)

४६६ या धातुसाधित नामांस आणि विशेषणांस नामां
प्रमाणें लिंगवचनविभक्त्यादि कार्यें होतात तीं सांगतीं.

करणें.

विभ० एकव०

अनेकव०

प्र० करणें.

करणीं.

द्वि०	करण्यास—ला.	करण्यांस—ला.
तृ०	करण्यानें—शीं.	करण्यांनीं—शीं.
इ०.	इ०.	इ०.

रडता.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रडता.	रडते.
द्वि०	रडत्यास—ला.	रडत्यांस—ना—ला.
तृ०	रडत्यानें—शीं.	रडत्यांनीं—हीं—शीं.
इ०.	इ०.	इ०.

करणार आणि करणारा या दोहोंचीं रूपें अनुक्रमें वाग्र आणि आंवा या शब्दां सारखीं चालतात; जसें—करणारास, करणारानें; करणाऱ्यास, करणाऱ्यानें; इ०.

गेलें.

विभ०	एकव०
प्र०	गेलें.
द्वि०	गेल्यास—ला.
तृ०	गेल्यानें—शीं.
इ०.	इ०.

अशा कर्मवाचक धातुसाधित नामा वरून द्वितीया झाली असतां भूतकालवाचक अव्ययांचाहि अर्थ गम्यमान होतो; जसें—‘तुम्ही तेथें गेल्यास बरें पडेल,’ ‘हें औषध दिल्यास त्याला गुण पडेल,’ म्हणजे, गेले असतां, दिलें असतां, असा अर्थ;

या अशा रूपांपासून कारण, हेतु, संकेत, अवधि, असे अनेक अर्थहि निघतात; जसें—‘तो न भेटल्यास पुढें म्यां काय करावें?’ अ० न भेटल्या तर, एथें संकेत; ‘मी या गांवीं राहिल्यास पांच वर्षे झालीं,’ अ० राहिल्यापासून, एथें अवधि;

‘लाखे शहीनें लिहिल्यास हा कागद फुटणार नाही,’ एथें कारण; ‘रामरक्षा पढल्यास भूतवाधा होणार नाहीं असें काहीं लोक समजतात,’ एथें हेतु; इ० अशीं उदाहरणें जाणावीं.

४६७ आतां धातुसाधित अव्ययें सांगतां.

धातुसाधित अव्ययें.

करित, करितां, करितांनां, क- } वर्तमानकालवाचक.
रित असतां, करित असतांनां, }
केलें असतां, केलें असतांनां, केलें ह्यणजे, भूतकालवाचक.
करून, ... पूर्वकालवाचक.

करूं, करायास, करावयास, ... निमित्तवाचक.

करावें, करायाचें, करावयाचें, करणें, विधिवाचक.

४६८ आतां हीं धातुसाधितें मूळ धातू वरून कशीं साधतात, या विषयीं नियम सांगतां; कांकि या धातुसाधितां वरून पुढें क्रियापदांचीं रूपें सिद्ध होतात, ह्यणोन हे नियम लक्षांत ठेवण्याची फार आवश्यकता आहे.

४६९ मूळ धातू वरून णें प्रत्यय साधून क्रियावाचक धातुसाधित नामें होतात; जैसें—करणें, उठणें, चालणें, घेणें, देणें, पाळणें, इ०.

४७० मूळ धातू वरून लिंगवचनपरत्वे ता, ती, तें, इ० हे प्रत्यय लाविले असतां वर्तमानकालबोधक कर्तृवाचक धातुसाधित नामें सिद्ध होतात; उदाह०—नेता, देता, घेता, खाता, करते, पाहते; रांगती, चालती, खात्या, पित्या; रांगतें, रांगती; इ०.

४७१ अशीं ताप्रत्ययान्त धातुसाधित नामें किंवा विशेषणें असतां त्यांम मागें इ आगम करणें मयुक्तिक दिसत नाहीं—ह्यणून करता, बोलता, मारता, तारता, संभाळती, राखती, अनुसरतें, वसती, अशींच रूपें लिहावीं.

४७२ परंतु जर तीं तांप्रत्ययान्त वर्तमान कालवाचक धातुसाधित अव्ययें असलीं, तर इ आगमाच्या नियमा प्रमाणें (पहा नि० ३९३, पृ० १५९,) हा इ आगम केलाच पाहिजे; जसें— करितां, लिहितां, मानितां, बोलवितां, शिकवितां, नेसवितां, इ०.

हे वर सांगितलेले दोन नियम फार उपयोगाचे आहेत; तथापि लोक अज्ञानानें किंवा प्रमादानें या भेदावर लक्ष देत नाहींत. परंतु हा भेद लक्षांत ठेवून शुद्ध रीतीनें लिहिणें किती अगत्याचें आहे हें त्यांनीं विचार केला असतां समजेल.

तथापि मराठी ग्रंथ भाषेंत हे नियम चालत नाहींत.

४७३ जर हो धातूच्या भूतकाळाच्या रूपाचा प्रयोग कर्तव्य असला, तर अकारान्त सकर्मक धातूस इ आगम होऊन पूर्णभूतकाळीं हा ता प्रत्यय लागतो; जसें— करिता झाला, पूजिता झाला; इ०.

परंतु असा प्रयोग प्राकृत ग्रंथांत येतो, पहा याविषयीचें उपादन [नि० ४४३, पृ० १८०].

४७४ परंतु यांत-उमज, पढ, शिक, सांग, बोल, भज, भाज, वांच, इ० हा उमज धातूचा गण, आणि लिह वर्ज करून हकारान्त धातु, यांस हा इ आगम होत नाहीं.

४७५ परंतु वर सांगितलेल्या नियमा विरुद्ध प्रयोजक धातू वरून ताप्रत्ययान्त धातुसाधित नामें आणि विशेषणें असतां इ आगम केला पाहिजे; जसें— करविता, चालविता, बोलविता, हंसविता, पढविता, इ०.

‘साळंकी ही कैशी बोलें मंजुळवाणी ।

शिकविता धणी वेगळाची ॥’ तुकाराम.

४७६ णार आणि णारा एतत्प्रत्ययान्त जीं कर्तृवाचक धातुसाधितें, तीं मूळ धातूस हे प्रत्यय लावल्यानें

साधतात; जसें—करणार, हंसणार, घेणार, देणार; बोलणारा, करणारा, जाणारा, येणारा, इ०.

४७७ मूळ धातूस ला आणि लेला हे प्रत्यय लिंगवचनपरत्वे लावले असतां कर्मवाचक धातुसाधितें होतात; परंतु त्यांत उमजधातूचा गण वर्जित करून हे प्रत्यय लाविते समयीं सकर्मक धातूस इ आगम होतो; जसें—ठेविला, ठेविलेला; अर्पिला, अर्पिलेला; आकर्षिलें, आकर्षिलेलीं; मांडिली, मांडिलेल्या; इ०.

अर्थात् अकर्मक धातूस हा इ आगम होत नाही; जसें—उठला, उठलेला; बसला, बसलेला; निजला, निजलेला; इ०.

हकारान्त धातूस हा आगम अवश्य केला पाहिजे; जसें—लिहिलें, लिहिलेलें; पाहिलेला, पाहिलेले; राहिलें, राहिलेलीं, इ०.

४७८ मूळ धातूस आवें प्रत्यय लावला असतां विधिवाचक धातुसाधितें होतात. हा प्रत्यय प्रयोगविशेषीं कर्ता, कर्म, यांच्या लिंगवचनां प्रमाणें फिरतो; जसें—करावें, धरावा, फिरवावी, चाराव्या, मारावे, आठवावीं, पाहावीं, इ०.

४७९ मूळ धातूस त, तां, तांनां, हे प्रत्यय लावले असतां वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययें होतात. परंतु उमजधातूचा गण वर्जून अकारान्त सकर्मक धातूस हा प्रत्यय लावायाच्या पूर्वी इ आगम केला पाहिजे; जसें—करित, धरित, ठेवित, बोलवित, शिपितां, ठेवितांनां, इ०.

४८० मूळ धातूस ऊन प्रत्यय लावला असतां पूर्वकालवाचक अव्यय सिद्ध होतें; जसें—करून, बोलून, जाऊन, ठेवून, इ०.

एथें शिकणारानें लक्षांत ठेवावें कीं कोणी—नेवून;

जावून, घेवून, अशीं जीं रूपें लिहितात तीं अप्रशस्त;
नेऊन, जाऊन, घेऊन, अशीं रूपें लिहावीं हा मार्ग शुद्ध.

४८१ मूळ धातूस ऊं हा प्रत्यय लावला असतां
निमित्तवाचक धातुसाधित अध्यय सिद्ध होते; जसें—बोलूं,
घेऊं, नेऊं, जाऊं, इ०.

नेवूं, खावूं, घेवूं, इ० रूपें अप्रशस्त.

४८२ मूळ धातूस आवा प्रत्यय लागून विधिवाचक
धातुसाधितें होतात; प्रयोगभेदेकरून लिंगवचनानुरूप
एतत्प्रत्ययान्त रूपें फिरतात.

कोणीं करावें, जावें, इ० विधिवाचक धातुसाधितें यांस
नामें करून त्या वरून चतुर्थी आणि षष्ठी या दोन विभक्ति
मात्र मानून, जसें— करावयास, करावयाला; अ० करा-
यास, करावाला; करावयाचें, अ० करायाचें, अशीं
चतुर्थीचीं आणि षष्ठीचीं रूपें साधितात; परंतु मला असें वाटते
कीं, करायास अ० करावयास; करायाचें अ० करावया-
चें; हीं करावें या विधिवाचक धातुसाधिताचीं विभक्तिरूपें
नव्हत. हीं मुळीं करा आणि करावें या शब्दां पुढें यास
आणि याचें हीं दोन दर्शक सर्वनामें लागून करायास,
करावयास, करायाचें, करावयाचें; अशीं रूपें बोलण्यांत
संक्षिप्त होऊन झालीं असावीं अमें अनुमान होतें.

प्राकृत ग्रंथांत बहुधा कराया अ० करावया या रूपा पुढें
लागीं, मुळें, करणां, इ० शब्दयोगी अव्ययें जोडून लिहिण्याची
रीति आढळते. 'तो करावयास गेला,' म्हणजे करावें यास
गेला; 'तें नेमावयाचें वस्त्र,' म्हणजे नेमावें याचें वस्त्र; 'बसा-
याचें घोडें.' म्हणजे अर्थात् तुम्हां बसा या कामाचें घोडें, अशी
मूळची शब्दगोत्रना असावी.

आतां—'मला जावें लागे,' 'त्याला तें काम करावें

लागलें,' इत्यादि वाक्यांत लागेल, लागलें, हीं भाव-
कर्तृक क्रियापदे मानलीं पाहिजेत,— 'मला जावें लागतें,'
ह्मणजे म्यां जावें हें अवश्य आहे, असा अर्थ; 'त्यास
आपल्या कामा वर लौकर हाजर व्हावें लागतें,' या
ठिकाणीं लागतें या क्रियापदाचा—'आपल्या कामा वर
लौकर हाजर व्हावें'—हा सर्व वाक्यांश कर्ता मानावा.
अथवा या पेशां जावें, व्हावें, यांस विधिवाचक धातु-
साधित नामें मानून तीं कर्तृपदे मानावीं. या शिवाय
मला दुसरी युक्ति आढळत नाहीं.

४८३ अशां रूपां वरून जेथें भावकर्तरिप्रयोग होतो,
त्या वाक्यांत सकर्मक अकर्मक यांच्या अनुसंधानानें यांस
धातुसाधित विशेषणें अ० नामें मानणें आवश्यक आहे
असें मला वाटतें; जसें—'मला जायाचें आहे,' एथें
जायाचें हें धातुसाधित नाम; आणि 'त्यास तें काम
करायाचें आहे,' 'तिला ती घोडी बांधायाची आहे,'
या वाक्यांत करायाचें, बांधायाची, हीं धातुसाधित
विशेषणें मानावीं.

असें न मानिलें तर 'मला जायाचें आहे,' या वाक्यांत
आहे याचा कर्ता जायाचें या शिवाय दुसरा कोणीच दिसत
नाहीं. हीं जीं वर वाक्यें सांगितलीं आहेत यांचा व्याकरणपद-
च्छेद दुसऱ्या रीतीनें कोण कसा करितो हें समजल्या वाचून
या शिवाय दुसरी युक्ति आहे असें मला आढळत नाहीं.

परंतु 'नेसायाचा पंचा,' 'पांघरावयाची पासोडी,' 'रहाव-
याचें घर,' अशा स्थळां मात्र निसायाचा, पांघरावयाची,
रहावयाचें, हीं स्पष्ट धातुसाधित विशेषणें होत असें दिसतें.

तसेंच 'त्याणें केल्या शिवाय माझें काम होणार नाहीं,' 'तूं
गेत्या वर मीं जाईन,' इ० वाक्यांत त्याणें, तूं, यांस त्या त्या

धातुसाधित नामांच्या धात्वर्थास अनुलक्षून कर्ते मानिले पाहिजेत. अथवा, वर सांगितल्या प्रमाणे कित्येक विद्वानांचें जर असें मत पडेल कीं, केलें, गेलें इ० भूतकालवाचक धातुसाधित नामें नमानितां केल्यास, गेल्यानें, इ० 'केलें यास,' 'गेलें यांनें,' या पदांचीं संक्षिप्त रूपें मानावीं;— 'ती गेल्या वर,' म्हणजे 'ती गेली या वर,' म्हणजे 'ती गेली असें झाल्या वर' 'ध्याणें केल्या शिवाय,' म्हणजे 'ध्याणें केलें या शिवाय,' म्ह० 'ध्याणें केलें असें झाल्या शिवाय असा वाक्यार्थ. ही कल्पना चांगली आहे, आणि मूळचीं पदे अशींच खरीं, यांत संशय नाही. परंतु व्याकरणपद-च्छेद करिते समयीं अशीं निरनिराळीं पदे करून व्याकरण करावें, किंवा—केल्यास, गेल्यानें, हीं एकपदे मानून व्याकरण करावें, या विषयीं मीं अंमळ साशंक आहे. हे दोन पक्ष आहेत यांतून जो ज्यास बरो दिसेल तो त्याणें ध्यावा.

४८४ कधीं कधीं वक्त्याच्या मनांत एकादी क्रिया निश्चयपूर्वक करायाची असतां, अथवा कर्त्याची ती करण्याची इच्छा स्पष्टपणें दाखवायाची असतां, निवळ भविष्य काळीं हि या धातुसाधिताचा प्रयोग करितात; जसें—'त्याला तेथें जायाचें, तूं काय सांगतोस?' 'तुझीं कांहीं झणा, मला तर आजचे आज हें काम संपवायाचें,' इत्यादि स्थळीं— जायाचें, संपवायाचें, इ० हीं जा, संपिव, या क्रियापदांच्या विधिवाचक धातुसाधितांचीं भविष्यकालार्थी रूपें जाणावीं.

अशा धातुसाधितांचा संस्कृतांतहि अशाच अर्थी प्रशस्त रीतीनें प्रयोग होतो; जसें—'तत्कार्यं कर्तव्यं मया,' 'तत्र तेन गंतव्यं,' इ०.

कर्मवाचक धातुसाधित नामां वरून द्वितीया झाली असतां कार्यकारणभाव, संकेत, आणि क्रियेची वर्तमान काळीं असिद्धता, असे अर्थ गम्यमान होतात. उदाह०—'विद्या शिकल्यास

प्रतिष्ठा मिळत्ये,' यांत 'विद्या शिकणे' हें कारण, आणि 'प्रतिष्ठा मिळणे' हें कार्य. 'तो गेल्यास मी जाईन,' म्ह० 'तो गेला असतां, अ० तो गेला तर मी जाईन,' असा संकेतार्थ.

क्रियेची अवधि मानून काळगणना करायाची असतांहि वर सांगितल्या रूपाचा प्रयोग होतो. उदाह०—'मला शास्त्र पढल्यास पांच वर्षे झालीं,' इ०. म्हणजे शास्त्र पढत होतो तेंव्हां पासून पांच वर्षे झालीं.

वर्ग ९.

सहाय धातूंचें चालिवणें.

४८५ धातूंचें चालिवणें ह्मणजे—प्रयोग, अर्थ, काळ, वचन, पुरुष, लिंग, यांहींकरून त्यांचीं सर्व रूपें एका क्रमानें दाखिवणें.

४८६ सहाय धातू मध्ये ज्यांस प्रयोग, अर्थ, काळ, हीं सर्व असत नाहींत, त्यांस गौण क्रियापदें ह्मणावें— पाहिजे, नको, नये, नलगे, हीं या प्रकारचीं क्रियापदें होत.

४८७ कित्येक सहाय धातूंचीं रूपें नियमा प्रमाणें होत नाहींत, ह्मणोन आर्दी ते धातु चालवून दाखविले पाहिजेत.

असधातूंचें चालिवणें.

असधातूंचीं वर्तमान काळीं तीन प्रकारचीं, आणि भूतकाळीं दोन प्रकारचीं, रूपें होतात.

अस* धातु.

करणरूप.

मूलरूपभेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

वर्तमान काल.

प्रकार १.

पुरु० एकव०

अनेकव०

प्र० मीं आहे.

आह्मीं आहों.

द्वि० तूं आहेस.

तुह्मीं अहांत—अहां—अहा.

तृ० तो—ती—तें आहे.

ते—त्या—तीं आहेत.

* या असधातूची पहिल्या प्रकारची वर्तमान काळाची आणि भूत काळाची रूपे इतर धातूंच्या रूपां पुढें स्वार्थ असतां लाविलीं जातात. परंतु दुसऱ्या प्रकारची जीं रूपे आहेत तीं इतर धातूंच्या रूपां पुढें लावलां असतां संशयार्थ उत्पन्न होतो. असधातूंचें दुसऱ्या प्रकारचें जें भूतकाळाचें रूप होतें त्याचा नुसता प्रयोग होत नाही. गोमेतक प्रांतीं मात्र श्रेवटीळ अक्षरास द्विच करून त्याचा नुसता प्रयोग भूतभूत काळां करितात, जसें—‘हीं थें असलौं,’ ‘तूं थें असल्लौस.’ या धातूचीं दुसऱ्या प्रकारचीं भूत काळाचीं रूपे, भविष्य काळाचीं रूपे, आणि विध्यथीचीं रूपे, इतर धातूंच्या रूपां पुढें लाविलीं असतां संशयार्थ उत्पन्न होतो; आणि वर्तमान काळाचीं रूपे लाविलीं असतां संकेतार्थ उत्पन्न होतो; जसें—‘मीं गेलों असलों,’ ‘तूं गेला असशील,’ एथें संशयार्थ; आणि ‘मीं गेलों असतों’—जर अमुक गोष्टझाली असती तर मीं गेलों असतों,’ एथें संकेतार्थ. किन्त्येक विद्वान् असें म्हणतात कीं आह्मि हा स्वतंत्र धातु आहे, आणि होतें हा त्याचा भूत काल. परंतु हा असें पहाण्याचा प्रकार स्वतंत्र आहे.

यांत अहांत, अहां, अशीं द्वितीय पुरुषाच्या अनेक वचनीं सर्वत्र दोन प्रकारचीं रूपें होतात; त्यांत— अहां, होतां, असतां, गेलां, गेलां, होतां, इ० प्रकारचीं जीं रूपें तीं बहुधा तुम्हीं या सर्वनामाच्या स्थानीं बहुमानार्थी जेव्हां आपण या सर्वनामाचा प्रयोग करावा लागतो तेव्हां उपयोगांत आणावीं, हा नियम बेरा आहे. 'आपण गेलां,' आणि 'तुम्हीं गेलेत' असा भेद ठेवावा. आहां, आणि आहांत अशीं रूपें न लिहितां अहां आणि अहांत अशीं रूपें लिहिण्याचा अधिक प्रघात पडला आहे. या विपर्यायेचे उपपादन पुढे लेखनपद्धतींत केले आहे.

प्रकार २.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होंय, होई.	आम्हीं हों, होऊं.
द्वि०	तूं होस.	तुम्हीं व्हा.
तृ०	तो—ती—तें होय.	ते—त्या—तीं होत.

हीं असधातूंचीं वर्तमान काळीं जीं दोन प्रकारचीं रूपें होतात, त्यांत या दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांचा प्रयोग बहुतकरून कांहीं व्याख्या कर्तव्य असतां, अथवा कांहीं विशेष प्रकार निश्चयपूर्वक सांगायाचा असतां, करितात; जसें— 'प्रापंचिक व्यवहारास जसें द्रव्य हें मुख्य साधन होय, तसे वाग्व्यवहारास शब्द होत, 'मीं जर राघोपंताचा पुत्र होंय, तर तुला ती जागा भिळूं देणार नाहीं,' 'आम्हीं देव हों तर तुमचें कल्याण करूं.'

या दोन प्रकारच्या रूपांत अर्थभेद फार सूक्ष्म आहे असें दिसतं, म्हणोन हा भेद इतर देशाथ लोकांच्या ध्यानास येण्यास फार अवघड आहे.

४८८ खाली जीं वर्तमान काळाचीं रूपें हाखविलीं आहेत तीं, व सर्व जीं तकारान्त क्रियापदें साधतात तीं, हीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्यया वरून साधतात, हा एक नियम लक्षांत ठेवा. करित, असत, हीं जीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययें यां वरून— करितों, असतों; करित्यें, असत्यें; करितो, असतो; करितात, असतात; करितास, असतास, करितीस, असतीस; करिता, असता; इ० क्रियापदें साधतात.

प्रकार ३.

पुल्लिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असतों.	आह्मीं असतों.
द्वि०	तूं असतोस.	तुह्मीं असता.
तृ०	तो असतो.	ते असतात.

स्त्रीलिंग.

प्र०	मीं असत्यें.
द्वि०	तूं असत्येस, अ० असतीस.
तृ०	ती असत्ये, अ० असती.

नपुंसकलिंग.

प्र०	मीं असतें.
द्वि०	तूं असतेंस.
तृ०	तें असतें.

अनेकवचनीं लिंगत्रयीं रूपें मारखीं होतात.

देशावर व कोंकणांतहि स्त्रीलिंगीं प्रथम पुरुषीं—असत्यें, करित्यें, ज्ञान्यें, येन असत्यें, अशी बोलायाची रीत आहे. परंतु वाडीपानीं क'टाडगा ब्राह्मणांत, व मुंबई आणि साष्टीप्रांतांत—

असतां, करतां, जातां, येतां, अशां पुंलिंगा प्रमाणेंच स्त्रीलिंगीं रूपें होतात. परंतु ही रीत नीट दिसत नाहीं; कारण एक तर ही रीत केवळ एकदेशीय; त्यांत आगखी अशा प्रकारच्या रूढींत पुरुषां पेशां स्त्रियांच्या बोलण्यांत काहीं विशेष मार्दव असावं तें राहत नाही; स्त्रियांच्या भाषणांत जितका नाजुकपणा विशेष, तितका तो त्यांस अलंकार होय. तीं या पेशा त्यों यांत काहीं मार्दवविशेष आहे, म्हणोन सर्वाहीं 'मीं असत्यें, करित्यें, जात्यें, येत्यें, हींच रूपें स्त्रीलिंगीं घेतलीं असतां त्यांत चांगलें आहे.

दुसरें, सर्व धातूं वरून स्त्रीलिंगीं द्वितीय आणि तृतीय पुरुषां देशकौंकणपरतें दोन दोन प्रकारचीं रूपें आढळतात; कौंकणांत—असत्येस, करित्येस, देत्येस; असत्ये, करित्ये, देत्ये; आणि देशांत असतीस, करितीस, देतीस, इ० अशीं रूपें वर्ततात. यांत देशस्थ रीती प्रमाणें जीं रूपें होतात तीं कानास अंमळ चांगलीं लागतात; त्यांत लिहिण्यांत तर अशा रूपांची कधीं कधीं आवश्यकताहि वाटती; परंतु जर केवळ व्याकरण-रीतीसच अनुसरून पाहिलें, तर—असत्येस, असत्ये, हीं रूपें विशेषेंकरून प्राह्य दिसतात. कसें म्हणाल तर क्रियापदांच्या वर्तमानकाळीं एकवचनीं असा नियम आहे कीं तृतीय पुरुषाचें जें रूप त्यास शेवटीं अनुनासिक केलें असतां प्रथम पुरुषाचें रूप होतें, व त्या रूपा पुढें स हे अक्षर लाविलें म्हणजे द्वितीय पुरुषाचें रूप होतें; जसें पुंलिंगीं—तो करितो, तूं करितोस, मीं करितो; हा नियम स्त्रीलिंगीं देशस्थ रीतीच्या रूपां मध्यें राहत नाही. ती बोलित्ये, तूं बोलित्येस, मीं बोलित्यें, यां मध्यें हा नियम राहतो. आणखी पुणेंप्रांतींहि याच प्रमाणें बोलण्याची रूढि आहे, व तेथील रीतीचें सर्व महाराष्ट्र देशीं प्राधान्य आहे, अशा दोन कारणां वरून या रूपांस एथें पहिलें स्थान दिलें आहे.

४८९ आतां—करिते, देते, ठेयिते, येते, असते, बसते,

अशींहे कोणीं बहुतकरून स्त्रीलिंगाचीं रूपें लिहितात; परंतु हीं संकेतार्थीं वर्तमानकाळीं पुष्टिगीं तृतीय पुरुषीं अनेकवचनाचीं रूपें होत असें जाणावें.—‘शास्त्रीबाबा जर त्या समयीं त्यांची गोष्ट मान्य करिते, तर ते आपला पूर्ण विश्वास त्यांज वरच ठेविते,’ यांत करिते, ठेविते, हीं सांकेतिक रूपें जाणावीं. आणि ‘ती वाई स्वयंपाक चांगला करित्ये’, ‘ती आपले सर्व डागिणे माहेरीं ठेवित्ये,’ यांत करित्ये, ठेवित्ये, हीं स्वार्थीं वर्तमानकाळीं स्त्रीलिंगाचीं रूपें जाणावीं; असा भेद वाळगावा ह्यणजे या रूपां मध्यें नियम राहून अव्यवस्था होणार नाहीं.

या वर सांगितल्या नियमा वर शिकणारांनीं विशेषें करून लक्ष द्यावें अशी माझी इच्छा आहे.

माठी प्रांतांतील रहिवासी लोकां मध्यें काहीं जातींत पुष्टिगीं द्वितीय आणि तृतीय पुरुषीं—तूं असत्येस, तूं करत्येस; तो करत्ये, तो बोलत्ये; अशीं स्त्रीलिंगा सारखीं रूपें करून बोलण्याची चाल आहे. तसेंच अनेकवचनां—करतान, असतान, असें बोलितान. परंतु ही बोलण्याची रीत फार वाईट, हेत काहीं मर्दानी डोल दिसत नाहीं, यास्तव अशी घाणेरडी रीत सर्वाहीं टाकून वर सांगितली जी सर्वप्रसिद्ध व सर्वमान्य ती ध्यावी म्हणजे नीट. तसेंच अस्सल देशस्थांमध्ये—त्या करित्यान, बोलित्यान, आणि कोंकणस्थां मध्यें—केलेन, घेनलेन, सांगितलेन, अशीं विलक्षण रूपें साधून बोलतात, हेहि तसेंच ओंगळ.

अपूर्णवर्तमान काळ.

पुरुष०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं अमत आहे.	आम्हीं असत आहों.
द्वि०	तूं अमत आहेस.	तुहीं असत अहां-हा.

तृ० { तो-ती-तैं असत { ते-त्या-तीं असत आ-
 { आहेत. { हेत, अ० असताहेत.

यांत पुंलिंगीं रूपें लिहिलीं आहेत, या वरून लिंगांतरांचीं रूपें साधार्वां.

अंमळ नेट देऊन बोलायाचें असतां या काळीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधिता पुढें सहाय धातु न लावितां शुद्ध वतनां काळाच्या रूपां पुढें ते धातु लावितात; जसें—

पुरुष० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असतों आहे. आझीं असतों आहों.
 द्वि० { तूं असतोस आहेस, { तुझीं असतां अहां.
 { अ० असतो आहेस.
 तृ० तो असतो आहे. { ते असताहेत, अ०
 { असतात आहेत.

या ठिकाणीं—‘तूं असतो आहेस,’ ‘तूं करितो आहेस,’ असेंहि लिहिण्याचा परिपाठ आहे. परंतु केवळ व्याकरणदृष्टीनेंच पाहिलें तर—असतोस आहेस, करितोस आहेस, हें काहींसें शुद्ध होय; परंतु असें ह्याणण्याचा प्रघात कोंकणांतच आहे. तसेंच देशा वर आहे यांतील आचा लोप करून पुढलीं अक्षरें मात्र धातुसाधिता पुढें कित्येक पुरुषीं योजितात; जसें—मीं करितोंहें, तूं करितोहेस, तो करितोहे, ते करिताहेत, इ०. या शेवटल्या प्रकारची बोलण्याची व लिहिण्याची रूढि विशेष आहे.

रीतिवर्तमान काळ.

पुंलिंग.

पुरुष० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असत असतों. आझीं असत असतों.
 द्वि० तूं असत असतोस. तुझीं असत असतां-ता.

तृ० तो असत असतो. ते असत असतात.
या वरून अन्य लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

भूत काल.

प्रकार १.

पुल्लिग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होतो.	आह्मीं होतो.
द्वि०	तूं होतास.	तुह्मीं होतेत-होतां.
तृ०	तो होता.	ते होते.

स्त्रीलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होत्यें.	आह्मीं होतो.
द्वि०	तूं होतीस.	{ तुह्मीं होत्यात-होतींत- होतां.
तृ०	ती होती.	त्या होत्या.

नपुंसकलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होतें.	आह्मीं होतो.
द्वि०	तूं होतेंस.	तुह्मीं होतींत.
तृ०	तें होतें.	तीं होतीं.

प्रकार २.

पुल्लिग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असलों.	आह्मीं असलों.
द्वि०	तूं असलास.	{ तुह्मीं असलेत- असलां.
तृ०	तो असला.	ते असले.

स्त्रीलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असल्यें.	आह्मीं असलों.
द्वि०	तूं असलीस.	{ तुह्मीं असल्यात— असलींत—असलां.
तृ०	ती असली.	त्या असल्या.

नपुंसकलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असलें.	आह्मीं असलों.
द्वि०	तूं असलेंस.	तुह्मीं असलींत.
तृ०	तें असलें.	तीं असलीं.

मागें १९८व्या पृष्ठांत ४८७व्या नियमा खालीं टिपेंत सांगितलेंच आहे कीं, या दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांचा स्वार्थी भूत काळीं प्रयोग होत नाहीं. संशयार्थी मात्र होतो.

अपूर्णभूत काळ.

पुल्लिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असत होतो.	आह्मीं असत होतो.
द्वि०	तूं असत होतास.	{ तुह्मीं असत होतेत— होतां.
तृ०	तो असत होता.	ते असत होते.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

रीतिभूत काळ.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं असें, अ० असत असें.	{ आह्मीं असों, अ० असत असों.

द्वि०	{ तूं असेस, अ० असत असेस.	{ तुह्मीं असा, अ० असत असा.
तृ०	{ तो असे, अ० असत असे.	{ ते-त्या-तीं असत, अ० असत असत.

स्त्रीलिङ्गीं-मीं अस्यें, असत अस्यें; तूं अस्येस; ती अस्ये; इ० रूपें व्याकरणशुद्ध जाणावीं. परंतु अशा रीतीनें लिहिण्याचा प्रघात नाही; ह्यणोन तिन्ही लिङ्गीं सारखींच रूपें लिहावीं.

यांतून पहिल्या प्रकारच्या रूपांचा वर्तमान काळीं-हि प्रयोग करितात; परंतु विशेषकरून ग्रंथांत.

पूर्णभूत काळ.

पुङ्गिग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असता झालों.	आह्मीं असते झालों.
द्वि०	तूं असता झालास.	तुह्मीं असते झाले-त.
तृ०	तो असता झाला.	ते असते झाले.

या वरून इतर लिङ्गांचीं रूपें जाणावीं.

अस धातूस भूतभूत आणि वर्तमानभूत हे काळ नाहीत.

भविष्यभूत काळ.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असणार होतो.	आह्मीं असणार होतो.
द्वि०	तूं असणार होतास.	तुह्मीं असणार होतेत-होतां.
तृ०	तो असणार होता.	ते असणार होते.

या वरून इतर लिङ्गांचीं रूपें जाणावीं.

भविष्य काळ.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असेन.	आह्मीं अमूं.

द्वि०	तू असशील.	तुझीं असाळ.
तृ०	तो-ती-तें असेल,	ते-त्या-तीं असतील.

अपूर्णभविष्य काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असत असेन,	आह्मीं असत असूं.
द्वि०	तू असत असशील.	तुझीं असत असाळ.
तृ०	तो असत असेल.	ते असत असतील.

वर्तमानभविष्य काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असणार आहे.	आह्मीं असणार आहों.
द्वि०	तू असणार आहेस.	तुझीं असणार अहां-त.
तृ०	{ तो-ती-तें असणार आहे.	{ ते-त्या-तीं असणार आहेत.

असधातूचा भूतभविष्य आणि भविष्यभविष्य या काळीं प्रशस्त रीतीनें प्रयोग होत नाहीं.

आज्ञार्थ.

वर्तमान काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असूं.	आह्मीं असूं.
द्वि०	तू अस-ऐस.	तुझीं असा.
तृ०	तो-ती-तें असो.	ते-त्या-तीं असोत.

४९० यांत तृतीय पुरुषीं बहुतकरून दोन प्रकारचीं रूपे आढळतात; एक ऊकारान्त आणि एक ओकारान्त, ह्यणजे कोणी-करू, करूत; आणि कोणी-करो, करोत; अशा रूपांनीं बोलतात व लिहितान. हा भेद बहुधा देशपरत्वे व कोंकणपरत्वे होतो. कोंकणांत प-

हिल्या आणि देशी दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांची विशेषेकरून प्रवृत्ति आहे. त्यांत आणखी असा नियम आढळतो कीं अकर्मक धातु असतां बहुधा ओकाराची, आणि सकर्मक असतां ऊकाराची, प्रवृत्ति असत्ये. परंतु हा नियम प्राचीन भाषेत चालत नाही. तींत विशेषेकरून ओकाराचीच प्रवृत्ति अधिक आढळत्ये. तसेंच प्रयोजक धातूंसहि हा नियम लागत नाही.

आणखी दुसरा एक असा नियम आढळतो कीं सकर्मकाकर्मकाचा भेद न ठेवितां एकाक्षरी धातु असल्यास त्यास बहुधा ऊकार होतो; जसें— जाऊत, होऊत, न्हाऊत, खाऊत, देऊत, इ०.

हे नियम सर्वत्र चालतात असें नाही, परंतु जेथें संशय उत्पन्न होईल तेथें या नियमावर लक्ष दिलें असतां फार उपयोग पडेल.

विध्यर्थ.

वर्तमान काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुंलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असावा.	आह्मीं असावे.
द्वि०	तूं असावास.	तुह्मीं असावेत.
तृ०	तो असावा.	ते असावे, अ० असावेत.

स्त्रीलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असावी.	आह्मीं असाव्या.
द्वि०	तूं असावीस.	तुह्मीं असाव्यात.
तृ०	ती असावी.	त्या असाव्या-त,

नपुंसकलिङ्ग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असावें.	आह्मीं असावीं.
द्वि०	तूं असावेंस.	तुह्मीं असावींत.
तृ०	तैं असावें.	तीं असावीं-त.

भावीप्रयोग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं अ० म्यां असावें.	आह्मीं असावें.
द्वि०	तूं अ० त्वां असावें.	तुह्मीं असावें.
तृ०	त्याणें—तिणें असावें.	त्यांहीं असावें.

४९१ या विध्यर्थाच्या वर्तमानकाळाच्या रूपांचा भूतकार्ळाहि प्रयोग होतो; जसें— 'काल मीं तेथें जावें,' (ह्म० जावें होतें, अ० जायाचें होतें), 'ह्मटलें असतां गेल्या वर्षीच त्याचें लग्न व्हावें.'

अपूर्णवर्तमान काळ.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं अ० म्यां असत असावें.	आह्मीं असत असावें.
द्वि०	तूं अ० त्वां असत असावें.	तुह्मीं असत असावें.
तृ०	त्याणें-तिणें असत असावें.	त्यांहीं असत असावें.

या कार्ळा कर्मणिप्रयोगहि होतो.

रीतिवर्तमान काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असत असावा.	आह्मीं असत असावे.
द्वि०	तूं असत असावास.	तुह्मीं असत असावेत.
तृ०	तो असत असावा.	ते असत असावे.

या वरून इतर लिङ्गांचीं रूपें जाणावीं.

या काळीं भावीप्रयोग प्रशस्त.

भूत काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुल्लिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं असावा होतो, अ० असायाचा होतो.	{ आह्मीं असावे होतो, अ० असायाचे होतो.
द्वि०	{ तूं असावा होतास, अ० असायाचा होतास.	{ तुह्मीं असावे होतेत, अ० आसायाचे होतेत.
तृ०	{ तो असावा होता, अ० असायाचा होता.	{ ते असावे होते, अ० असायाचे होते.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

भावीप्रयोग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं अ० म्यां असावें होतें, अ० असायाचें होतें.	{ आह्मीं असावें होतें, अ० असायाचें होतें.
द्वि०	{ तूं अ० त्वां असावें होतें, अ० असायाचें होतें.	{ तुह्मीं असावें होतें, अ० असायाचें होतें.
तृ०	{ त्याणें-तिणें असावें होतें, अ० असायाचें होतें.	{ त्यांहीं असावें होतें, अ० असायाचें होतें.

४९२ 'मीं असत असावें होतें,' असा या अस धातूचा विध्यर्थी अपूर्णभूत काळाचा प्रयोग बहुधा होत नाहीं; परंतु- 'त्याणें त्या काळीं लिहित असावें अ०

असायाचें होतें,' असा हा सहाय धातू असतां प्रयोग केला तर हा विध्यर्थी अपूर्णभूत काळ जाणावा.

४९३ विध्यर्थी रीतिभूत, पूर्णभूत, भूतभूत, हे काळ नाहींत.

४९४ या अस धातूस वर्तमानभूत काळ नाहीं, ह्मणोन याच्या स्थानीं इतर धातु उदाहरणा करतां त्या काळीं चालवून दाखवितां.

वर्तमानभूत काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुष्टिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं गेलों असावा.	आह्मीं गेलों असावे.
द्वि०	तूं गेला असावास.	तुह्मीं गेले असावेत.
तृ०	तो गेला असावा.	ते गेले असावे.

स्त्रीलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं गेल्यें असावी-व्यें.	आह्मीं गेलों असाव्या.
द्वि०	तूं गेली असावीस.	तुह्मीं गेल्या असाव्यात.
तृ०	ती गेली असावी.	त्या गेल्या असाव्या.

नपुंसकलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं गेलें असावें.	आह्मीं गेलीं असावीं.
द्वि०	तूं गेलें असावेंस.	तुह्मीं गेलीं असावींत.
तृ०	तें गेलें असावें.	तीं गेलीं असावीं.

विध्यर्थी भविष्यभूत काळ नाहीं.

भविष्य काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुष्टिंग.

पुरु० एकव० अनेकव०

प्र० मीं असणार असावा. आह्मीं असणार असावे.

द्वि० तूं असणार असावास. तुह्मीं असणार असावेत.

तृ० तो असणार असावा. ते असणार असावे.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

विध्यर्थीं भविष्य काळाचे दुसरे प्रकार नाहींत. हीं जीं रूपें सांगितलीं यांचा भविष्य काळ मानावा. अथवा वर्तमान भविष्य मानिला असतांहि चिंता नाहीं.

४९५ कोणी कोणी केव्हां या विध्यर्थीं कर्तरिप्रयोग असतां वर्तमान, रीतिवर्तमान, वर्तमानभूत, भविष्य, इत्यादि काळीं तृतीय पुरुषीं त हें अक्षर जोडूनहि अनेकवचनांचीं रूपें साधितात; जसें—ते असावेत, त्या असाव्यात, तीं असावींत; ते असत असावेत, त्या गेल्या असाव्यात, तीं असणार असावींत, इ०. हीं रूपें हा असा कर्तरिप्रयोग असतां फारशीं सद्दोष ह्मणतां येणार नाहींत. परंतु कर्मणिप्रयोग असतां तृतीय पुरुषाच्या अनेकवचनीं तर असा हा त उगीच लहानशा पायखुंटी सारखा निरर्थक दिसतो, 'त्याणें त्यास पांच घोडे द्यावेत, देत असावेत; पांच गाई दिल्या असाव्यात, पांच वस्त्रें दिलीं असावींत,' इ०, अशा स्थळीं हा त इष्ट दिसत नाहीं.

संशयार्थ.

वर्तमान काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुङ्गि.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असत असलों.	आह्मीं असत असलों.
द्वि०	तूं असत असलास.	तुह्मीं असत असलेत.
तृ०	तो असत असला.	ते असत असले.

या वरून इतर लिंगाचीं रूपें जाणावीं.

अस धातूस संशयार्थीं भूत काळ नाहीं, ह्यणोन त्याच्या स्थानीं दुसरा धातु उदाहरणा करतां त्या काळीं चालवून दाखवितीं.

भूत काळ.

कर्तरिप्रयोग.

पुङ्गि.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं गेलों असलों, अ० गेला असलों.	{ आह्मीं गेलों असलों, अ० गेले असलों.
द्वि०	{ तूं गेला असलास, अ० गेलास असलास.	{ तुह्मीं गेले असलेत, अ० गेलेत असलेत. अ० गेलां अमलां.
तृ०	तो गेला असला.	ते गेले असले.

स्त्रीलिंग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं गेल्यें असल्यें, अ० गेली असल्यें.	{ आह्मीं गेलों अमलों, अ० गेल्या असलों.

द्वि० { तूं गेली असलीस, अ० { तुह्मीं गेल्या असल्यात,
 { गेलीस असलीस. { अ० गेल्यात असल्यात,
 अ० गेलां असलां.
 तृ० ती गेली असली. त्या गेल्या असल्या.
 नपुंसकलिङ्ग.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं गेलें असलें. आह्मीं गेलीं असलीं.
 द्वि० { तूं गेलें असलेंस, अ० { तुह्मीं गेलीं असलींत,
 { गेलेंस असलेंस. { अ० गेलींत असलींत.
 तृ० तें गेलें असलें. तीं गेलीं असलीं.

भविष्य काल.

पुङ्गिग.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असणार असलों. आह्मीं असणार असलों.
 द्वि० तूं असणार असलास. तुह्मीं असणार असलेत.
 तृ० तो असणार असला. ते असणार असले.

या वरून इतर लिगाचीं रूपें जाणावीं.

वर्तमानभविष्य काल.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असत असेन. आह्मीं असत असूं.
 द्वि० तूं असत असशील. तुह्मीं असत असाल.
 तृ० तो-ती-तें असत असेल. ते-त्या-तीं असत असतील.

भूतभविष्य काल.

पुङ्गिग.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० { मीं असलों असेन, अ० { आह्मीं असलों असूं,
 { असला असेन. { अ० असले असूं.

द्वि० तूं असला असशील. तुह्मीं असले असाल.
 तृ० तो असला असेल, ते असले असतील.
 या वरून इतर लिंगाचीं रूपें जाणावीं.

भविष्यभविष्य काल.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असणार असेन. आह्मीं असणार असूं.
 द्वि० तूं असणार असशील. तुह्मीं असणार असाल.
 तृ० { तो-ती-तें असणार अ- { ते-त्या-तीं असणार अ-
 { सेल. { सतील.

संकेतार्थ.

भूत काल.

कर्तरिप्रयोग.

पुष्टिंग.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असतो. आह्मीं असतो.
 द्वि० तूं असतास. तुह्मीं असतेत, अ० असतां.
 तृ० तो असता. ते असते.

स्त्रीलिंग.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असत्यें. आह्मीं असतो.
 द्वि० तूं असतीस. { तुह्मीं असत्यात, असतींत,
 { अ० असतां.
 तृ० ती असती. त्या असत्या.

नपुंसकलिंग.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं असतें. आह्मीं असतो.

द्वि० तूं असतेस. तुह्मीं असतींत,
तृ० ते असतें. तीं असतीं.

अपूर्णभूत काळ.
पुष्टिंग.

पुरु० एकव० अनेकव०
प्र० मीं असत असतो. आह्मीं असत असतो.
द्वि० तूं असत असतास. तुह्मीं असत असतेत.
तृ० तो असत असता. ते असत असते.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

भूतभूत काळ.
पुष्टिंग.

पुरु० एकव० अनेकव०
प्र० मीं असलों असतो. आह्मीं असलों असतो.
द्वि० तूं असला असतास. } तुह्मीं असले असतेत, अ०
} असलां असतां.
तृ० तो असला असता. ते असले असते.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

धातुसाधितें.

नामें आणि विशेषणें.

असणें ... .. क्रियावाचक.
असता, असणार, असणारा. कर्तृवाचक.
असला, असलेला .... .. कर्मवाचक.

अव्ययें.

असत, असतां, असतांनां, } वर्तमानकालवाचक.
असत असतां, असत असतांनां. }
असलें असतां-नां . . . . . भूतकालवाचक.

असून . . . . . पूर्वकालवाचक.
 असूं, असायास, असावयास . . निमित्तवाचक.
 असावें, असायाचें, असावयाचें, असणें. विधिवाचक.

या अस धातूस प्रयोजक भेद नाही.

शक्यभेद.

स्वार्थ.

वर्तमान काळ.

भावीप्रयोग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ माझ्यानें अ० मला असवतें.	{ आमच्यानें अ० आम्हा- ला असवतें.
द्वि०	{ तुझ्यानें अ० तुला असवतें.	{ तुमच्यानें अ० तुम्हाला असवतें.
तृ०	{ त्याच्यानें अ० त्याला असवतें; तिच्यानें अ० तिला असवतें.	{ त्यांच्यानें अ० त्यांनां असवतें.

याच प्रमाणें जर शक्यभेदीं सर्वपुरुषीं रूपें दाखवि-
 लीं तर उगीच ग्रंथविस्तार होईल; ह्यणोन त्या त्या
 अर्थीं, त्या त्या प्रयोगीं, त्या त्या काळीं, प्रथमपुरुषीं
 मात्र हीं रूपें चालवून दाखवितों. परंतु या अस धातूचीं
 शक्यभेदीं सर्वकाळीं रूपें साधतात असें होत नाहीं;
 ह्यणोन, याच्या ठिकाणीं चाल धातू घेऊन त्याचीं रूपें
 खालीं दाखविलीं आहेत.

शक्यभेद.

स्वार्थ.

भावीप्रयोग.

- माइयानें अ० मला चालवतें .....वर्तमान.
 माइयानें अ० मला चालवत आहे.....अपूर्णवर्तमान.
 माइयानें अ० मला चालवत असतें ....रीतिवर्तमान.
 माइयानें अ० मला चालवले..... भूत.
 माइयानें अ० मला चालवत होतें.... ..अपूर्णभूत.
 माइयानें अ० मला चालवे, अ० चालवत असे.रीतिभूत.
 माइयानें अ० मला चालवतें झालें.....पूर्णभूत.
 माइयानें अ० मला चालवले होतें.....भूतभूत.
 माइयानें अ० मला चालवले आहे.....वर्तमानभूत.
 माइयानें अ० मला चालवणार होतें .... भविष्यभूत.
 माइयानें अ० मला चालवेल.... ..भविष्य.
 माइयानें अ० मला चालवत असेल .... अपूर्णभविष्य.
 माइयानें अ० मला चालवणार आहे ....वर्तमानभविष्य.
 माइयानें अ० मला चालवले असेल .... भूतभविष्य.
 माइयानें अ० मला चालवणार असेल ....भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

माइयानें अ० मला चालवो.... ..वर्तमान.

विध्यर्थ.

- माइयानें अ० मला चालवावे.....वर्तमान.
 माइयानें अ० मला चालवत असावे .... रीतिवर्तमान.
 माइयानें अ० मला चालवावे होतें, चा-
 लवायावे होतें .... } भूत.

यास भविष्य काळ नाहीं.

संशयार्थ.

माइयानें अ० मला चालवत असलें.	वर्तमान.
माइयानें अ० मला चालवलें असलें.	भूत.
माइयानें अ० मला चालवणार असलें.	भविष्य.
माइयानें अ० मला चालवत असेल.	वर्तमानभविष्य.
माइयानें अ० मला चालवलें असेल.	भूतभविष्य.
माइयानें अ० मला चालवणार असेल.	भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

माइयानें अ० मला चालवतें.....	वर्तमान.
माइयानें अ० मला चालवत असतें	रीतिवर्तमान.
माइयानें अ० मला चालवलें असतें	भूत.

शक्यभेदीं धातुसाधितें, व कित्येक अर्थीं कित्येक काळांचीं रूपें, होत नाहींत; कारण, त्यांत धातूच्या ठायीं भावकर्तृत्वविशिष्ट अर्थ असतो; आणखी शक्यभेदीं आणि प्रयोजक भेदीं या रूपांचें उच्चारण बहुधा सारखेंच होतें; ह्मणोन यद्यपि बलात्कारानें या शक्यभेदीं धातुसाधितें, व कित्येक अर्थीं कित्येक काळांचीं रूपें साधिलीं, तथापि त्यांच्या ठायीं प्रयोजक भेदाची भ्रांति होत्ये; जसें—चालवतां, चालवून, चालवणार, इ० हीं शक्यभेदीं, आणि—चालवितां, चालवून, चालविणार, इ० हीं. प्रयोजक भेदीं, धातुसाधितें केलीं, तथापि यांच्या उच्चारणांत फारसा भेद दिसत नाहीं, आणि शक्यभेदीं धातुसाधितांचा प्रयोग, व कित्येक अर्थीं कित्येक काळांच्या रूपांचा प्रयोग, कधींहि करण्यांत येत नाहीं, ह्मणोन त्यांचीं रूपें एथें दाखविलीं नाहींत.

आतां या प्रमाणें सर्व सहाय धातु चालवून दाखविले तर ग्रंथ फार वाढेल. या अस धातू वरून इतर

धातूंची प्रयोग, अर्थ, काळ, पुरुष, वचन, एतत्परत्वे कसकशीं रूपें होतात हें शिकणारांनीं जाणावें.

४९६ अस धातूच्या मागें न या अव्ययाचा योग केला असतां नसणें असा तत्प्रतिपक्षी एक नवा धातू (अथवा क्रियापद ह्यणा) व्युत्पन्न होतो; याचीं रूपें अस धातूच्या सारखीं चालतात. वर्तमान काळीं अस धातू प्रमाणें याचीं तीन प्रकारचीं रूपें, आणि भूतकाळीं दोन प्रकारचीं रूपें होतात, तीं दाखवितों.

नस *धातु.

अकरण रूप.

मूलरूप भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

वर्तमान काळ.

प्रकार १.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नाहीं.	आह्मीं नाहीं.
द्वि०	तूं नाहींस.	तुह्मीं नाहीं-त.
तृ०	तो-ती-तें-नाहीं.	ते-त्या-तीं नाहींत.
	प्रकार २.	

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नव्हे.	आह्मीं नव्हे.

* जसें कित्येक अस या धातूची आहे, होना. हीं रूपें मानित नाहींत. आहे हे केवळ निराळें क्रियापद मानितात; तसें ते नाहीं, नव्हे, नव्हना. हीं नस धातूचीं रूपें मानित नाहींत; नाहीं हें निराळें क्रियापद मानितात.

द्वि० तूं नव्हेस-नव्हस. तुह्मीं नव्हां.
 तृ० तो-ती-तें नव्हे. ते-त्या-तीं नव्हेत अ०नव्हत.

प्रकार ३.

पुच्छिग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नसतो.	आह्मीं नसतो.
द्वि०	तूं नसतोस.	तुह्मीं नसता-तां.
तृ०	तो नसतो.	ते नसतात.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

भूत काळ.

प्रकार १.

पुच्छिग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नव्हतो.	आह्मीं नव्हतो.
द्वि०	तूं नव्हतास.	तुह्मीं नव्हतेत, नव्हतां.
तृ०	तो नव्हता.	ते नव्हते.

प्रकार २.

पुच्छिग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नसलों.	आह्मीं नसलों.
द्वि०	तूं नसलास.	तुह्मीं नसलेत, नसलां.
तृ०	तो नसला.	ते नसले.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

भस धातू प्रमाणें या दुसऱ्या प्रकारच्या भूत काळाचा प्रयोग संशयार्थीमात्र होतो.

या प्रमाणें नस धातूचीं वर्तमान काळीं तीन, आणि भूत काळीं दोन, प्रकारचीं रूपें होतात तीं सांगितलीं; जेथें अस धातु साहाय्यकारक असतां प्रयोजिला जातो, तेथें नस धातूचीं त्या त्या प्रकारचीं रूपें योजिलीं असतां अकरणरूपीं क्रियापदाचीं रूपें होतात.

४९७ एथें हो, दे, या धातूंचीं प्रथम पुरुषीं एकवचनाचीं सर्व रूपें लिहून दाखवितों, या वरून शिकणारांनीं इतर पुरुषांचीं रूपें जाणावीं. यांत ज्या काळाचीं रूपें कांहीं रीतिनिराळीं होतात, व जीं रूपें सांगणें अवश्य आहे, तीं संपूर्ण चालवून दाखविलीं आहेत. असें न केलें तर हे धातु चालविण्यांतच हा ग्रंथ बहुधा आटोपेल.

हो धातु.

करण रूप.

मूलरूप भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं होतो . . . . . वर्तमान.

मीं होत आहे . . . . . अपूर्णवर्तमान.

मीं होत असतो . . . . . रीतिवर्तमान.

मीं झालों . . . . . भूत.

मीं होत होतो . . . . . अपूर्णभूत.

रीतिभूत.

	एकव०	अनेकव०
पुरु०		
प्र०	{ मीं होई, अ० होत असें.	{ आहीं होऊं, अ० होत असूं.
द्वि०	{ तूं होईस, अ० होस, अ० होत असेस.	{ तुहीं व्हा, अ० होत अमा.

तृ० { तो-ती-तैं होई, { ते-त्या-तीं होत, अ०
 { अ० होत असे. { होत असत.

मीं होता झालों . . . . . पूर्णभूत.

मीं झालों होतों . . . . . भूतभूत.

मीं झालों आहे . . . . . वर्तमानभूत.

मीं होणार होतों . . . . . भविष्यभूत.

भविष्य काल.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं होईन. आर्हीं होऊं.
 द्वि० तूं होशील, तुर्हीं व्हाल.
 तृ० तो-ती-तैं होईल. ते-त्या-तीं होतील.
 मीं होत असेन . . . . . अपूर्णभविष्य.
 मीं होणार आहे . . . . . वर्तमानभविष्य.
 मीं झालों असेन . . . . . भूतभविष्य.
 मीं होणार असेन . . . . . भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

वर्तमान काल.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० मीं होऊं. आर्हीं होऊं.
 द्वि० तूं हो. तुर्हीं व्हा.
 तृ० तो-ती-तैं होऊ. ते-त्या-तीं होऊत.

विध्यर्थ.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां व्हावे . . . . . वर्तमान.
 मीं अ० म्यां होत असावे . . . . . रीतिवर्तमान.

कर्तरिप्रयोग.

मीं व्हावा . . . . . वर्तमान.

मीं होत असावा . . . . . रीतिवर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां व्हावें होतें, } भूत.
अ० व्हायाचें होतें.

कर्तरिप्रयोग.

मीं व्हावा होतो, अ० } भूत.
व्हायाचा होतो.

मीं झालों असावा . . . . . वर्तमानभूत.

मीं होणार असावा . . . . . भविष्य.

संशयार्थ.

मीं होत असलों . . . . . वर्तमान.

मीं झाला असलों, अ० } . . भूत.
झालों असलों.

मीं होणार असलों . . . . . भविष्य.

मीं होत असेन . . . . . वर्तमानभविष्य.

मीं झालों असेन . . . . . भूतभविष्य.

मीं होणार असेन . . . . . भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं होतो, तूं होतास . . . . . भूत.

मीं होत असतो, तूं होत असतास . . . . . अपूर्णभूत.

मीं झालों असतो . . . . . भूतभूत.

धातुसाधितें.

नामें आणि विशेषणें.

होणें . . . . . क्रियावाचक.

होता. होणार, होणारा . . . . . कर्तृवाचक.

झाला, झालेला .. .. . कर्मवाचक.*

अव्ययें.

होत, होतां, होतांनां; होत अ- } वर्तमानकालवाचक.
सतां, होत असतांनां.

पुराणिक, कथेकरी, व प्रौढ वक्ते, यांच्या प्रौढ भाषणाच्या शैलींत या रूपांच्या व अस धातूच्या वर्तमानकालवाचक व पूर्वकालवाचक अव्ययाच्या स्थानीं होत्सातां, व कधीं लिंगवचनपरत्वे होत्साता, होत्साती, होत्सातीं इ० अशीं हि संक्षिप्त रूपें बोलण्यांत येतात असें वारंवार आपणास आढळतें. उदाह०—‘तो राजा परम उदार होत्साता आपल्या प्रजेस मोठा प्रियकर झाला,’ ‘ती अलंकार करित होत्साती महालांत बसली होती,’ इ०.

झालें असतां, झालें असतांनां .. .. भूतकालवाचक.
होऊन .. .. पूर्वकालवाचक.
होऊं व्हायास, व्हावयास .. .. निमित्तवाचक.
व्हावें, व्हायाचें, व्हावयाचें, होणें .. विधिवाचक.

४९८ या हो धातूस प्रयोजक भेद नाहीं.

शक्य भेद.

स्वार्थ.

४९९ हो या धातूच्या अंगीं मूलरूपभेद असतां शक्यभेदाचा जो अर्थ त्याचीहि संभावना असत्ये, ह्मणोन मूलरूपभेदाचीं जीं रूपें त्यांचा प्रयोग बहुधा शक्यभेदाहि करितात.

माझ्यानें अ० मला होतें, अ० होवतें .. वर्तमान.

माझ्यानें अ० मला होत आहे, अ० } .. अपूर्णवर्तमान.
होवत आहे.

माझ्यानें अ० मला होत असतें, अ० } .. रीतिवर्तमान.
होववत असतें. }

माझ्यानें अ० मला झालें, अ० होववलें. .. भूत.

माझ्यानें अ० मला होत होतें, अ० } .. अपूर्णभूत.
होववत होतें. }

माझ्यानें अ० मला होई, *अ० होववे, होत } रीतिभूत.
असे, अ० होववत असे. }

————— होतें झालें, अ० होववतें } पूर्णभूत.
झालें. * }

————— झालें होतें, अ० होववलें } भूतभूत.
होतें. * }

----- झालें आहे .. .. . वर्तमानभूत.

----- होणार होतें, अ० होव- } भविष्यभूत.
वणार होतें. }

----- होईल, अ० होववेल. .. भविष्य.

----- होत असेल, अ० होव- } अपूर्णभविष्य.
वत असेल. }

----- होणार आहे, अ० हो- } वर्तमानभविष्य
वणार आहे. }

----- झालें असेल, अ० हो- } भूतभविष्य.
ववलें असेल. }

आज्ञार्थ.

माझ्यानें अ० मला होऊ, अ० होववो. .. वर्तमान.

* रीतिभूत, पूर्णभूत, भूतभूत, विध्यर्थी वर्तमान, इ० काळां अशा प्रकारच्या कित्येक रूपांचा यद्यपि बोलण्यांत प्रचार नाही, तथापि वर जो काळाचा अनुक्रम सांगितला आहे त्यास अनुसरून एथें सारीं रूपें दाखविली आहेत.

विध्यर्थ.

माङ्ग्यानें अ० मला व्हावें* . . . . .वर्तमान.

————— होत असावें, अ० हो- } अपूर्णवर्तमान.
ववत असावें.

माङ्ग्यानें अ० मला व्हावें होतें, अ० } . . . भूत.
व्हायाचें होतें.

————— झालें असावें, अ० हो- } वर्तमानभूत.
ववलें असावें.

————— होणार असावें, अ० } भविष्य.
होवणार असावें.

संशयार्थ.

माङ्ग्यानें अ० मला होत असलें, अ० } वर्तमान.
होवत असलें.

————— झालें असलें, अ० हो- } भूत.
ववलें असलें.

————— होणार असलें, अ० } भविष्य.
होवणार असलें.

————— होत असेल, अ० हो- } वर्तमानभविष्य
ववत असेल.

————— झालें असेल, अ० हो- } भूतभविष्य.
ववलें असेल.

————— होणार असेल, अ० } भविष्यभविष्य.
होवणार असेल.

संकेतार्थ.

माङ्ग्यानें अ० मला होतें, अ० होवतें . . भूत.

माझ्यानें अ० मला होत असते, अ० } अपूर्णभूत.
 होववत असते. }
 ————— झालें असते, अ० } भूतभूत.
 होववळें असते. }

वस्तुतः सर्व अकर्मक धातू वरून शक्यभेद असतां मूलरूपभेदाचा प्रयोग केव्हां केव्हां करण्यांत येतो; जसें— माझ्यानें चालतें, बसतें, होतें, इ०. उदाह०—‘माझ्यानें जर तें काम चालतें, तो गाडा लोटता, तें कार्य आवरतें, तर म्यां चालविलें असतें, लोटिला असता, आवरिलें असतें.’ परंतु मूलरूपभेदाचीं रूपें, आणि शक्यभेदाचीं रूपें, यां दोहों मध्यें सूक्ष्म भेद असा आहे कीं मूलरूपभेद असतां शुद्ध अकर्मकत्वाचा बोध होतो, आणि शक्यभेद असतां शक्यार्थान्वित अकर्मकत्वाचा बोध होतो; जसें—‘हा खिळा माझ्यानें अ० मला बसतो,’ आणि ‘हा खिळा माझ्यानें बसवतो;’ यां मध्यें पहिल्या उदाहरणांत—‘मीं जो त्यानें हा खिळा बसतो,’ असा शुद्ध अकर्मकत्वार्थ इंगित होतो; आणि दुसऱ्या उदाहरणांत—‘मीं जो त्या कडून अथवा त्याच्या द्वारें हा खिळा बसला जानो, बसायस शक्य अथवा योग्य होतो,’ असा शक्यार्थान्वित अकर्मकत्वार्थ इंगित होतो. असा सूक्ष्म अर्थभेद आहे झणोनच—‘माझ्यानें अ० मला ब्राह्मण होववेल तर मीं होईन,’ ‘माझ्यानें अ० मला जर त्या वेळीं ओंवळें होववतें, तर मी ओंवळा होऊन त्यास मारिलें असतें,’ असा शक्यभेदीं प्रयोग होतो. परंतु—‘माझ्यानें ब्राह्मण होईल इ०,’ अथवा ‘ओंवळें होतें’ इ०, असा प्रयोग होत नाही.

९०० आतां क्रियापदांच्या कोणत्याहि रूपांचें व्याकरण करितां यावें झणोन खालीं दे या सकर्मक धातूस सर्व रूपां, सर्व भेदीं, सर्व अर्थां, सर्व काळीं, प्रथम पुरुषीं, चालवन दाखविलें आहे.

दे धातु.

करणरूप.

मूलरूप भेद.

स्वार्थ.

मीं देतो	वर्तमान काळ.
मीं देत आहे	अपूर्णवर्तमान.
मीं देत असतो	रीतिवर्तमान.
मीं अ० म्यां दिलें	भूत.
मीं देत होतो	अपूर्णभूत.
मीं देई, अ० देत असें	रीतिभूत.

रीतिभूत.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं देई.	आह्मीं देऊं.
द्वि०	तूं देईस.	तुह्मीं द्या.
तृ०	तो-ती-तें देई.	ते-त्या-तीं देत.

मीं देता झालों	पूर्णभूत.
मीं अ० म्यां दिलें होतें	भूतभूत.
मीं अ० म्यां दिलें आहे	वर्तमानभूत.
मीं देणार होतो	भविष्यभूत.

भविष्य काळ.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं देईन.	आह्मीं देऊं.
द्वि०	तूं देशील.	तुह्मीं द्याल.
तृ०	तो-ती-तें देईल.	ते-त्या-तीं देतील.

मीं देत असेन	अपूर्णभविष्य.
मीं देणार आहे	वर्तमानभविष्य.

मीं अ० म्यां दिलें असेन-ल .. भूतभविष्य.
मीं देणार असेन .. .. भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

वर्तमान काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं देऊं.	आर्हीं देऊं.
द्वि०	तूं दे.	तुर्हीं द्या.
तृ०	तो-ती-तें देऊ.	ते-त्या-तीं देऊत.

विध्यर्थ.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां द्यावें .... .. वर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां द्यावा-द्यावी-द्यावें, इ०. वर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देत असावें .. .. अपूर्णवर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देत असावा, देत }
असावी, देत असावें इ०. } .. अपूर्णवर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां द्यावें होतें, अ० }
द्यायाचें होतें. .... } .. भूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां द्यावा होता, द्या-
वी होती, द्यावें होतें, इ०; अ० }
म्यां द्यायाचा होता, द्यायाची }
होती, द्यायाचें होतें, इ०. } ... भूत.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिलें असावें . . . . .वर्तमानभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिला असावा, दिली } वर्तमानभूत.
असावी, दिलें असावें, इ०.

मीं देणार असावा..... भविष्य.

संशयार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देत असलों..... वर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिलें असलें. . . भूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिला असला, } भूत.
दिली असली, दिलें असलें.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देणार असलों. . . भविष्य.

मीं देत असेन. . . अपूर्णभविष्य.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिलें असेन . . . भूतभविष्य.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिला असेन-ल, } भूतभविष्य.
दिली असेन-ल, दिलें असेन-ल.

मीं देणार असेन. . . भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

मीं देतां. तूं देतास. . . भूत.

मीं देत असतो, तूं देत असतास. अपूर्णभूत.

५०१ संकेतार्थी भूत काळीं आणि अपूर्णभूत काळीं केव्हां केव्हां रीतीचाहि बोध होतो; जसें— 'जर मीं औषध घेतों, तर माझी प्रकृति बिघडली नसती,' 'जर तो त्यास पथ्य देत असता, तर त्यास आरोग्य झालें असतें.'

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिलें असतें ....भूतभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिला असता, } भूतभूत.
दिली असती, दिलें असतें. }

धातुसाधितें.

नामें आणि विशेषणें.

देणें . . . . . क्रियावाचक.

देता, देणार, देणारा . . . कर्तृवाचक.

दिला, दिलेला . . . . . कर्मवाचक.

अव्ययें.

देत, देतां, देतांनां, देत } वर्तमानकालवाचक.
असतां, देत असतांनां. }

दिलें असतां, दिलें असतांनां. भूतकालवाचक.

देऊन . . . . . पूर्वकालवाचक.

देऊं, द्यायास, द्यावयास. . . निमित्तवाचक.

द्यावें, द्यायाचें, द्यावयाचें, देणें. विधिवाचक.

प्रयोजक भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देववितां . . . . . वर्तमानकाल.

मीं देववित आहे..... अपूर्णवर्तमान.

मीं देववित असतो..... रीतिवर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलें..... भूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला-ली-लें इ०. भूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देववित होतो. .... अपूर्णभूत.

मीं देववीं, अ० देववित असें. .... रीतिभूत.

मीं देवविता झालों..... पूर्णभूत.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलें होतें . . . भूतभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला होता इ०. भूतभूत.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलें आहे . . . वर्तमानभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला आहे, } . . . वर्तमानभूत.
देवविली आहे, इ०.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देवविणार होतो..... भविष्यभूत.

मीं देववीन..... भविष्य.

मीं देववित असेन... .. अपूर्णभविष्य.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देवविणार आहे..... वर्तमानभविष्य.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलें असेल....भूतभविष्य.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला-ली-लें } भूतभविष्य.
असेल.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देवविणार असेन.....भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

वर्तमान काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं देववूं.	आह्मीं देववूं.
द्वि०	तूं देवीव.	तुह्मीं देववा.
तृ०	तो-ती-तें देववो.*	ते-त्या-तीं देववोत.

विध्यर्थ.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववावें.... ..वर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववावा-वी-वें, इ०. वर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववित असावें.....अपूर्णवर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववित असा- }
वा-वी-वें, इ०. .... अपूर्णवर्तमान.

* पहा-नि० ४९०. पृ० २०७.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववावेँ होतेँ, }
 अ० देववायाचेँ होतेँ, } ....भूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववावा होता, }
 अ० देववायाचा होता. } भूत.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलेँ असावेँ. ...वर्तमानभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला असावा, इ०वर्तमानभूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देवविणार असावा.....भविष्य.

संशयार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देववित असलों..... वर्तमान.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलेँ असलेँ.....भूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला असला, }
 देवविली असली, इ०. } भूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देवविणार असलों.....भविष्य.

मीं देववित असेन.....अपूर्णभविष्य.

भावीप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविलेँ असेल. ....भूतभविष्य.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला असेल, } भूतभविष्य.
देवविली असेल, इ०.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देवविणार असेन.... भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देववितों, तूं देववितास, तो } भूत.
देवविता.
मीं देववित असतों, तूं देववित } अपूर्णभूत.
असतास.

भावीप्रयोग.

मीं अ म्यां देवविलें असतें, } ... भूतभूत.
तूं देवविलें असतेंस.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला असता, } भूतभूत.
देवविली असती, देवविलें असतें.

धातुसाधितें.

नामें आणि विशेषणें.

देविवणं. ... क्रियावाचक.

देवविता, देवविणार, देवविणारा. कर्तृवाचक.

देवविला, देवविलेला..... कर्मवाचक.

अव्ययें.

देववित, देववितां, देववितां- } वर्तमानकालवाचक.
नां, देववित अमतां, देववित }
अमनांनां.

देवविलें असतां, देवविलें } .... भूतकालवाचक.
 असतांनां. }
 देववून ..... पूर्वकालवाचक.
 देववूं, देववायास .... निमित्तवाचक.
 देववावें, देववायाचें, देविवणें .... विधिवाचक.

शक्यभेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

माझ्यानें अ० मला देववर्ते..... .. वर्तमान काळ.
 _____ देववत आहे .... अपूर्णवर्तमान.
 _____ देववत असते ... रीतिवर्तमान.
 माझ्यानें अ० मला देववले..... .. भूत.
 _____ देववत होतें.... .. अपूर्णभूत.
 _____ देववे, अ० देववत } रीतिभूत.
 _____ असे.
 _____ देववर्ते झालें.... .. पूर्णभूत.
 _____ देववले होतें... .. भूतभूत.
 _____ देववले आहे..... .. वर्तमानभूत.
 _____ देववणार होतें .... भविष्यभूत.
 _____ देववेल.... .. भविष्य.
 _____ देववत असेल..... .. अपूर्णभविष्य.
 _____ देववणार आहे .... वर्तमानभविष्य.
 _____ देववले असेल..... .. भूतभविष्य.

आज्ञार्थ.

माझ्यानें अ० मला देववो..... .. वर्तमान.

विध्यर्थ.

- माइयानें अ० मला देववावें.... ....वर्तमान.
 _____ देववत असावें. .... अपूर्णवर्तमान.
 _____ देववावें होतें, अ० } भूत.
 _____ देववायाचें होतें. }
 _____ देववलें असावें.....वर्तमानभूत.
 _____ देववणार असावें..... भविष्य.

संशयार्थ.

- माइयानें अ० मला देववत असलें.... ....वर्तमान.
 _____ देववलें असलें.... ....भूत.
 _____ देववणार असलें ....भविष्य.
 माइयानें अ० मला देववत असेल ....वर्तमानभविष्य.
 _____ देववलें असेल ....भूतभविष्य.
 _____ देववणार असेल....भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

- माइयानें अ० मला देववतें.... ....भूत.
 _____ देववत असतें .... अपूर्णभूत.
 _____ देववलें असतें.... भूतभूत.

धातुसाधितें.

नामं आणि विशेषणें.

- देववणें.... .... क्रियावाचक.
 देववलें, देववलेंलें .... कर्मवाचक.

अव्ययें.

- देववत, देववतां, देववतानां, दे- } वर्तमानकालवाचक.
 ववत असतां, देववत असतानां. }
 देववलें असतां, देववलें असतानां. भूतकालवाचक.

अकरण रूप.

मूलरूप भेद.

स्वार्थ.

मीं देत नाहीं. .... वर्तमान काळ.

मीं देत नसतो. .... रीतिवर्तमान.

- मीं अ० म्यां दिलें नाहीं. .... भूत.

मीं देत नव्हतो. .... अपूर्णभूत.

रीतिभूत काळ.

पुरु० एकव०

अनेकव०

प्र० मीं देईना, अ० नदेई. आह्मीं देऊंना, अ० नदेऊं.

द्वि० { तूं देईनास, अ० देई- { तुह्मीं द्याना, अ० द्यानात,
सना, अ० नदेईस. { अ० नद्या.

तृ० { तो-ती-तें देईना, { ते-त्या-तीं देतनां, अ०
अ० नदेई. { देईनात, नदेत.

५०२ या प्रकारच्या रूपांचे तीन चार निराळे अर्थहि होतात; ते आणखी पुरुषपरत्वे भिन्न भिन्न. एक रीत्यर्थ, उदाह०—'जेव्हां मीं त्यास देईना (ह्म० देत नसें), तेव्हां तो रागावे.' दुसरा, शुद्ध वर्तमानकालबोधक, उ०— 'तूं जर त्यास देईनास (ह्म० देत नाहींस), तर मलाहि कांहीं अगत्य नाहीं.' तिसरा, कोणताहि व्यापार करण्या विषयीं इच्छेचा अभाव दाखवायाचा असतां भूतकाळीं याचा प्रयोग करितात; जसें—'त्यास पुष्कळ सांगितलें परंतु तो जाईना'. आणखी प्रश्न करायाचा असतां हि या रूपांचा करणरूपी प्रयोग होतो; उ०— 'तितके त्याचे रुपये द्याना', ह्म० कां देत नाहीं? द्या परते. 'तूं तेथें जाईनास,' ह्म० कां जात नाहींस? जा, जाउन मोकळा हो, असा अर्थ. आ-

णखी कंटाळून आज्ञा द्यायाची असतांही याच रूपांचा प्रयोग करितात; जसें—‘तो इतकें सांगतो त्या पेशां तूं तें काम करिनास,’ ह्मणजे तें काम कर, करून मोकळा हो, करून पिडा काढ, असा अर्थ ध्वनित होतो. ‘तुझीं जाना’ ह्म० जा.

पंढरपूर, सोलापूर, व सभोंवतालच्या प्रांतीं करणरूपीं ना या अव्ययाच्या ठिकाणीं कीं हें अव्यय लावितात; उदाह०— ‘तुझीं तितके त्याचे रुपये द्या कीं,’ ह्म० द्या. ‘तुझीं तेथें जा कीं’ ह्मणजे जा.

मीं देईना, अ० देत नसें.... रीतिभूत

मीं अ० म्यां दिलें नव्हतें.... भूतभूत.

मीं देणार नव्हतो. .... भविष्यभूत.

मीं देणार नाहीं .. .. भविष्य.

मीं देत नसेन..... अपूर्णभविष्य.

मीं अ० म्यां दिलें नसेन—ल भूतभविष्य.

५०३ सकर्मकक्रियापद असतां स्वार्थी व संशयार्थी भूतभविष्य काळीं प्रथमपुरुषीं कर्मणिप्रयोग असतां मीं अ० म्यां दिलें असेल,—केलें असेल, इ० रूपें शुद्ध होत; आणि अकर्मक क्रियापद असतां—मीं गेलों असेन, दिसलों असेन, इ० रूपें शुद्ध होत; हाच नियम अकरणरूपींही जाणावा.

मीं देणार नसेन. .... भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

वर्तमान काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
म०	{ मीं देऊं नको, अ० नको देऊं.	{ आहीं देऊं नको, अ० नको देऊं.

द्वि० { तू देऊं नको, { तुम्हीं देऊं नका,
 { अ० नको देऊं { अ० नका देऊं.
 तृ० तो-ती-तें नदेऊ. ते-त्या-तीं नदेऊत.

विध्यर्थ.

वर्तमान काल.

पुरु० एकव० अनेकव०
 प्र० { मीं अ० म्यां देऊं नये, { आम्हीं देऊं नये,
 { अ० नये देऊं. { अ० नये देऊं.
 द्वि० { तू अ० त्वां देऊं नये, { तुम्हीं देऊं नये,
 { अ० नये देऊं; अ० देऊं { अ० नये देऊं.
 { नयेस, अ० नयेस देऊं.
 तृ० { त्याणें-तिणें देऊं नये, { त्यांहीं देऊं नये,
 { अ० नये देऊं. { अ० नये देऊं.
 मीं अ० म्यां देत नसावें, अ० } अपूर्णवर्तमान.
 देत असूं नये. .... }
 मीं अ० म्यां द्यावें नव्हतें, अ० } भूत.
 द्यायाचें नव्हतें..... }

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां द्यावा नव्हता, }
 द्यावी नव्हती, द्यावें नव्हतें; } भूत.
 अ० द्यायाचा नव्हता, द्याया-
 ची नव्हती, द्यायाचें नव्हतें. }

मीं अ० म्यां दिलें नसावें.... वर्तमानभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां दिली नसावा, } वर्तमानभूत.
 दिली नमावी, इ०.... }

मीं देणार नसावा... ..... भविष्य.

संशयार्थ.

मीं देत नसलों.....वर्तमान.

मीं अ० म्यां दिलें नसलें ....भूत.

मीं देणार नसलों... .. भविष्य.

मीं देत नसेन.....अपूर्णभविष्य.

मीं अ० म्यां दिलें नसेल....भूतभविष्य.

मीं देणार नसेन .... .. भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

भूत काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं नदेतां, अ० देतांना.	{ आह्मीं नदेतां, अ० देतांना.
द्वि०	{ तूं नदेतास, अ० दे- तासना.	{ तुह्मीं नदेतेत, अ० दे- तेतना, अ० देतांना, अ० नदेतां.
तृ०	तो नदेता, अ० देताना.	ते नदेते, अ० देतेना.
	मीं देत नसतां, तूं देत नसतास, ती देत नसती.	{ अपूर्णभूत.
	मीं अ० म्यां दिलें नसतें.	भूतभूत.

धातुसाधितें.

नामं आणि विशेषणं.

नदेणें .... .. क्रियावाचक.

नदेता, नदेणार, नदेणारा. कर्तृवाचक.

नदिला, नदिलेला, ... कर्मवाचक.

अव्ययै.

नदेत, नदेतां, नदेतांनां;	}	वर्तमानकालवाचक.
नदेत असतां, नदेत असतांनां.		
नदिलें असतां, नदिलें असतांनां.	}	भूतकालवाचक.
नदेऊन... ..		
मदेऊं, नद्यायास, नद्यावयास.		निमित्तवाचक.
नद्यावें, नद्यायाचें, नद्यावयाचें, नदेणें.	}	विधिवाचक.

प्रयोजक भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं देववित नाहीं.....	.....	वर्तमान काळ.
मीं देववित नसतो.	.....	रीतिवर्तमान.
मीं अ० म्यां देवविलें नाहीं	.....	भूत काळ.
मीं देववित नव्हतो	.....	अपूर्णभूत.
मीं देववींना, अ० देववित नसें, अ० नदेवीं.	}	रीतिभूत.
मीं अ० म्यां देवविलें नव्हतें		
मीं देवविणार नव्हतो	.....	भविष्यभूत.
मीं देवविणार नाहीं	.....	भविष्य.
मीं देववित नसेन	.....	अपूर्णभविष्य.
मीं अ० म्यां देवविलें नसेलें	.....	भूतभविष्य.
मीं देवविणार नसेन	.....	भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.
वर्तमान काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं देववूं नको.	आह्मीं देववूं नको.
द्वि०	तूं देववूं नको.	तूह्मीं देववूं नका.
तृ०	तो-ती-तें नदेववो.	ते-त्या-तीं नदेववोत.

विध्यर्थ.

वर्तमान काल.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं अ० म्यां देववूं नये.	आह्मीं देववूं नये.
द्वि०	तूं अ० त्वां देववूं नयेस.	तूह्मीं देववूं नये.
तृ०	त्याणें-तिणें देववूं नये.	त्यांहीं देववूं नये.

समयीं करणरूपा प्रमाणें 'नये देववूं' अशीं पदांची उलटहि या अकरणरूपां होऱ्ये.

मीं अ० म्यां देववित्त असूं नये .. अपूर्णवर्तमान.
मीं अ० म्यां देववावें नव्हतें, }
अ० देववायाचें नव्हतें. } .... भूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देववावा नव्हता, }
देववावी नव्हती, इ०; अ० दे- } भूत.
ववायाचा नव्हता, देववायाची }
नव्हती, इ०.

मीं अ० म्यां देवविलें नसावें.... वर्तमानभूत.

कर्मणिप्रयोग.

मीं अ० म्यां देवविला नसावा, }
देवविली नसावी, इ०. } वर्तमानभूत.

मीं देवविणार नसावा ..... भविष्य.

संशयार्थ.

मीं देववित नसलों.	वर्तमान काळ.
मीं अ० म्यां देवविलें नसलें.	भूत.
मीं देवविणार नसलों.	भविष्य.
मीं देववित नसेन.	अपूर्णभविष्य.
मीं अ० म्यां देवविलें नसेल.	भूतभविष्य.
मीं देवविणार नसेन.	भविष्यभविष्य

संकेतार्थ.

भूत काळ.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	{ मीं नदेववितां, स्त्री०— त्यें, अ० देववितांना, स्त्री०—त्येंना.	{ आह्मीं नदेववितां, अ० देववितांना.
द्वि०	{ तूं नदेववितास, अ० देववितासना; स्त्री०— नदेववितीस, अ० दे- ववितीसना.	{ तुह्मीं नदेववितेत, अ० देववितेतना, स्त्री०— त्याना—त्यातना; अ० नदेववितां, अ० देव- वितांना.
तृ०	{ तो नदेवविता, अ० देवविताना. ती नदे- वविती, अ० देववि- तीना. तें नदेववितें, अ० देववितेंना.	{ ते नदेवविते, अ० दे- ववितेना. त्या नदेव- वित्या, अ० देववित्या- ना. तीं नदेववितीं, अ० देववितींना.
	मीं देववित नसतो, तूं देववित नसतास....	अपूर्णभूत.
	मीं अ० म्यां देवविलें नसतें	भूतभूत.

९०४ स्वार्थी कित्येक रूपांस मार्गे न हें अव्यय लाविलें असतां संकेतार्थ ध्वनित होतो; जसें-नदिलें, नदेवविलें, नदेववलें, हीं संकेतार्थी दुसऱ्या प्रकारचीं भूतकाळार्चीं रूपें होतात, आणि यां पासून भविष्यकाळीं भूतार्थ ध्वनित होतो; उदाह०-‘तो नगेला तर मीं जाईन,’ ‘जर त्याणें नदिलें, तर मीं देईन.’ नदेईन, नदेववीन, नदेवबेल, हा संकेतार्थी भविष्यकाळ.

धातुसाधितें.

नामें आणि विशेषणें.

नदेविवणें..... क्रियावाचक.

नदेवविता, नदेवविणार, } कर्तृवाचक.
नदेवविणारा.

नदेवविला, नदेवविलेला. ...कर्मवाचक.

अव्ययें.

नदेववित, नदेववितां इ०....वर्तमानकालवाचक.

नदेवविलें असतां इ०.....भूतकालवाचक.

नदेववून ..... पूर्वकालवाचक.

नदेववूँ, नदेववायास.... निमित्तवाचक.

नदेववावें, नदेववायाचें, इ०.विधिवाचक.

शक्य भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

माझ्यानें अ०मला देववत नाहीं... वर्तमान काळ.

----- नदेववतें, अ० } रीतिवर्तमान
----- देववत नसतें. }

----- देववलें नाहीं ....भूत.

----- देववत नव्हतें....अपूर्णभूत.

माझ्यानें अ० मला देववेना, अ०
 देववत नसे, } रीतिभूत.
 अ० नदेववे.

————— देववलें नव्हते.... भूतभूत.
 ————— देववणार नव्हते.... भविष्यभूत.
 ————— देववणार नाही, } भविष्य.
 नदेववेल.
 ————— देववत नसेल..... अपूर्णभविष्य.
 ————— देववलें नसेल..... भूतभविष्य.

आज्ञार्थ.

माझ्यानें अ० मला नदेववो.... ..वर्तमान काळ.
 विध्यर्थ.

माझ्यानें अ० मला देववूं नये.....वर्तमान काळ.
 ————— देववत नसावे, अ० } अपूर्णवर्तमान.
 देववत अमूं नये.
 ————— देववावे नव्हते, अ० } भूत.
 देववायाचे नव्हते.
 ————— देववलें नसावे.... ..वर्तमानभूत.
 ————— देववणार नसावे. .... भविष्य.

संशयार्थ.

माझ्यानें अ० मला देववत नसलें.....वर्तमान काळ.
 ————— देववलें नसलें ..... भूत.
 ————— देववणार नसलें. .... भविष्य.
 ————— देववत नसेल..... वर्तमानभविष्य.
 ————— देववलें नसेल..... भूतभविष्य.
 ————— देववणार नसेल. .... भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

माझ्यानें अ० मला नदेववतें, अ० } भूत काळ.
देववतेंना..... }

माझ्यानें अ० मला देववत नसते..... अपूर्णभूत.
देववलें नसते..... भूतभूत.

धातुसाधितें.

नामें आणि विशेषणें.

नदेववणें..... क्रियावाचक.

नदेववणार..... कर्तृवाचक.

नदेववलें, नदेववलेलें..... कर्मवाचक.

अव्ययें.

नदेववतां, नदेववतांनां, इ०. वर्तमानकालवाचक.

नदेववलें असतां इ०..... भूतकालवाचक.

नदेववायाचें..... विधिवाचक.

यांत अकरणरूपां न या अव्ययाचा योग कोठें शब्दाशीं भिडवून व कोठें मध्ये अंतर ठेवून केला आहे. मागल्या आवृत्तींत भिडवून केला होता. इत अंतरानें व कोठें भिडवून केला आहे. परंतु विचारानें पाहतां निराळ्या शब्दा प्रमाणें अंतर ठेवून तें अव्यय लिहिणें हें अधिक प्रशस्त; कारण, या अव्ययाचा एकादे समयीं मध्ये दुसरे शब्द येऊन पुढल्या दूर असलेल्या क्रियापदाशीं अन्वय असतो. उदाह०— 'जरीं न कोणी हें काम केलें तरीं मी करणार,' यांत न या अव्ययाचा अन्वय पुढल्या केलें या क्रियापदाशीं आहे. काव्यांत तर बहुधा छंदाच्या धारणानें हें अव्यय अंतरानेंच असतें. परंतु साधेल तों भिडवावें.

९०९ या ज्या वर उदाहरणार्थ धातुरूपांच्या मालिका दाखविल्या आहेत, त्यांत कांहीं रूपांचा प्रयोग क्वचित्

आढळतो, व कांहींकांचा मुळांच आढळत नाही; जसें— शक्यभेदीं, आज्ञार्थीं, वर्तमानकाळीं—‘माझ्यानें अ० मला चालवो;’ विध्यर्थीं, रीतिवर्तमान काळीं—‘माझ्यानें अ० मला चालवत असावे;’ पहा ष० २२६ सा खालची टीप. अकरणरूपीं मूळरूप भेदीं विध्यर्थीं, अपूर्णवर्तमान काळीं—‘मीं अ० म्यां देत नसावे, अ० देत असूं नये,’ प्रयोजक भेदीं—‘मीं अ० म्यां देववित असूं नये,’ शक्य भेदीं, आज्ञार्थीं,—‘माझ्यानें अ० मला न देववो,’ विध्यर्थीं,—‘माझ्यानें अ० मला देववूं नये,’ इ०. तथापि सर्व रूपां, सर्व भेदीं, सर्व अर्थीं, सर्व काळीं, धातुरूपांचा क्रम दाखिवणें हाच या वरच्या मालिकांचा मुख्य उद्देश जाणावा.

वर्ग १०.

अवशिष्ट सहाय धातूंचिषयीं विचार.

५०६ शक, दे, लाग, वस, ठेव, टाक, घे, पाह, जा, आणि ये, हे सहाय धातु बहुधा, सर्व अर्थीं, सर्व काळीं, चालतात. परंतु यांत शक, दे, जा, आणि ये, इ० कित्येक धातूंचीं प्रयोगार्थकाळविशेषेकरून अधिक रूपें होतात; इतरांचीं तितकीं होत नाहीत.

५०७ त्यांत जा आणि ये या सहाय धातूंच्या योगानें तर प्रसंगोपात्त या महाराष्ट्र भाषेंत प्रयोगविशेषाहि घडतो, ह्मणोन पुढें निराळें प्रकरण करून त्या प्रयोगविशेषा सुद्धां या दोन सहाय धातूंचा उपन्यास केला आहे. तें पुढें या वर्गातलें १ लें प्रकरण पहावें.

५०८. शक—कोणताहि व्यापार करायस शक्तिमान असणें अथवा होणें या अर्थीं बहुधा सर्व धातूंच्या

निमित्तवाचक धातुसाधिता पुढें हा धातु बहुधा सर्व काळीं जोडितात; जसें—‘मीं तें काम करूं शकतो,’ ‘तो जाऊं शकतो,’ ‘वाचूं शकतो,’ ‘तो जाऊं शकला तर पहा,’ ‘मला वाटतें ती वाचूं शकेल,’ ‘वाचूं शकली असती’ इ०.

परंतु सर्वत्र व सर्व काळीं या सहाय धातूचा प्रयोग प्रौढ भाषारूढीस प्रशस्त व सुंदर दिसत नाहीं.

९०९. दे—कोणताहि व्यापार करायास मोकळीक देणें असा अर्थ विवक्षित असतां निमित्तवाचक धातुसाधित अव्यया पुढें दे या धातूचा योग करितात; जसें—‘मीं करूं देतो,’ ‘त्याणें तिला जाऊं दिलें,’ ‘ती सुनेला माहेरीं राहूं देणार नाहीं,’ ‘तूं त्यांस बोलूं दे,’ ‘रामानें गोपाळास तें पत्र वाचूं दिलें असतें तर बरें होतें,’ इ०. कोणी—‘करायास देतो,’ ‘जायास दिलें,’ ‘बोलायास दे,’ ‘रहायास देणार नाहीं,’ ‘वाचायास दिलें असतें,’ असे हि प्रयोग करितात.

स्वतां करतां अथवा इतरां करतां एकादी क्रिया करून ठेवणें असा अर्थ विवक्षित असतां पूर्वकालवाचक धातुसाधिता पुढें या सहाय धातूचा योग करितात. उदाह०—‘इतकें माझे काम करून दे,’ ‘त्याणें इतके बंद लिहून दिले,’ ‘ते उद्यां माझे शेत पेरून देतील,’ ‘हा अर्थ त्याच्या मनांत आणून देतां येता’ इ०.

९१०. लाग—या धातूचा योग निमित्तवाचक धातुसाधित अव्यया पुढें केला असतां व्यापारारंभ बोधित होतो; जसें—‘तो बोलूं लागला,’ ‘ती करूं लागेल,’ ‘तीं खाऊं लागतील,’ इ०. ‘एका वर्षांत तें मूल चांगलें बोलायास लागेल, चालायास लागेल,’ असेहि प्रयोग आढळतात.

९११. बस—कोणताहि व्यापार कोणी दीर्घकाल-पर्यंत सतत चालवितो, अथवा, तो व्यापार करित असतां दुसऱ्या व्यापारा कडेस लक्ष देत नाहीं,—असा अर्थ विवक्षित असतां तत्प्रत्ययान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाधिता पुढें बस या धातूचा प्रयोग करितात; जसें—‘तो सारादिवस लिहित बसतो’, ‘मीं काल केढोळपर्यंत तुमची वाट पाहत बसलों होतो’, परंतु तुझीं आलां नाहीं,’ ‘मीं उद्यां सारा दिवस झोंप घेत बसेन’, इ०.

एकादी क्रिया अथवा व्यापार करून पुढें त्याज विषयींची काळजी न वाहतां स्वस्थ असणें असा अर्थ विवक्षित असतां कित्येक पूर्वकालवाचक धातुसाधिता वरून या सहाय धातूचा प्रयोग होतो; उदाह०—‘तो तें काम करून बसला,’ ‘तो त्याचे रूपये घेऊन बसला,’ तूं त्यास पैका धिरून बसतोस हें ठीक नाहीं,’ इ०.

[अ]परंतु एथें एक गोष्ट शिकणारांनीं पक्की लक्षांत ठेवावी कीं धातुसाधितें, आणि त्यां पुढें योजिलेले सहाय धातु, यांच्या अर्थाच्या सामानाधिकरण्याचा ह्यणजे जुळण्याचा संभव असला पाहिजे तरच त्यांचा योग होतो; नाहीतर अर्थाचें सामानाधिकरण्य नसल्यास हा योग होत नाहीं; सांगावयास तात्पर्य सर्व धातूंच्या सर्व धातुसाधितां पुढें सर्व सहाय धातूचा योग होतो असें अगदीं समजूं नये; जसें—‘मीं लिहित बसतो’, असें होतें, परंतु ‘मीं निजत बसतो’, असें होत नाहीं; कारण, निजणें आणि बसणें या दोन्ही क्रिया एका काळीं जुळत नाहीत.

९१२ ठेव—कोणताहि व्यापार समाप्तीस नेऊन त्या त्या व्यापारापामून निष्पन्न झालेलीं कार्ये पुढें तशींच राहूं दिलीं असा अर्थ विवक्षित असतां पूर्वकालवाचक

सकर्मक धातुसाधिता पुढें या सहाय धातूचा योग करितात; उदाह०— 'तो आपल्या मुलां करतां हें दुसरें घर बांधून ठेवितो,' ' म्यां तेव्हांच दोन बंद लिहून ठेठेविले,' ' ते जर इतकें माझे काम करून ठेवितील तर बरें होईल,' ' बाळभटानें आपल्या मुलीची मागणी केव्हांच साधून ठेविली असती,' इ०.

५१३ टाक— वर सांगितल्या अर्थाच्या उलट 'कसेहि करून एकादा व्यापार त्वरित संपादून त्याच्या ओझ्या पामून मुक्त होणें' असा अर्थ विवक्षित असतां टाक या धातूचा सहाय धातू प्रमाणें पूर्वकालवाचक धातुसाधिता पुढें योग करितात. उदाह०— 'त्याला सांगितलें किं तो लागलेंच एखादें काम करून टाकितो,' 'तूं यंदां आपल्या मुलाचें लग्न करून टाक,' ' तिणें दोन पोळ्या लाटून टाकिल्या, आणि ती चालती झाली,' 'तो यंदांच या दोन्हीं मुलांचीं लग्नें करून टाकील,' इ०.

५१४ घे—तसेंच कोणताहि व्यापार कशाहि रीतीनें अथवा साधनानीं संपादनें असा अर्थ विवक्षित असतां वरल्या नियमांत सांगितल्या धातुसाधिता पुढें या सहाय धातूचा योग करितात; उदाह०— ' तो आपलें काम करून घेतो,' 'निणें आपलें कार्य साधून घेतलें,' 'त्याणें तेथे घरें बांधून घेतलीं,' 'तो त्या मुलांस सांभाळून घेईल,' इ०.

५१५ पाह— कोणताहि व्यापार करण्या विषयीं कर्ता आपली इच्छा प्रकट करितो, अथवा त्या विषयीं आपला यत्न दाखवितो, असे अर्थ विवक्षित असतां पहिल्या अर्थीं निमित्तवाचक धातुसाधिता पुढें, व दुसऱ्या अर्थीं पूर्वकालवाचक धातुसाधिता पुढें, पाहधातूचीं (विशेषकरून) वर्तमान काळाचीं रूपे योजितात; जसें—

‘ तो लिहूं पाहतो’, ‘ ते निवृं पाहतात’, ‘ रामराव जर हें काम घेऊं पाहते, तर त्यांस तें सहज मिळतें,’ ‘ तो पोर त्या पतंगास उडवायास पाहतो, परंतु तो उडत नाही,’ ‘ त्याणें तें लांकूड फोडून पाहिलें पण तें फुटत नाहीं.’

५१६ जा, ये,— एकाद्या क्रियेचें अथवा व्यापाराचें पुढल्या काळा पर्यंत निरंतर, अथवा कांहीं कालमर्याद, सातत्य, रीति, अथवा अभ्यास दाखवायाचा असतां जा, आणि मागल्या काळा पासून सांप्रत काळा पर्यंत दाखवायाचा असतां ये, या सहाय धातूंचा वर्तमानकालवाचक तत्प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्यया पुढें योग करितात; उदाह०—‘ तो लिहित जातो’, ‘ ती असेंच लिहित गेली, तर तिचें अक्षर वळेल,’ ‘ ते असेच पुढें करित जातील’, ‘ तूं बोलत जा’, ‘ मुलांनीं विद्ये कडेस चित्त देत जावें,’ इ०. ‘तो असेंच करित येतो’, ‘ त्या अश्याच लबाड्या करित आल्या’, ‘ तूं हें काम पुष्कळ वर्षे करित आलास ह्मणोन आज त्यांत इतका कुशल झालास,’ इ०.

कित्येक धातूंच्या पूर्वकालवाचक धातुसाधितां पुढें जा या धातूंच्या कर्मवाचक धातुसाधिताचा योग केला असतां ‘ ती ती क्रिया अ० व्यापार, अथवा त्यांचीं कार्ये, होऊन चुकलीं’ असा अर्थ निष्पन्न होतो. उ०— ‘ तो करून गेला आतां काय,’ ‘ तो तसें लिहून गेला,’ ‘ रोगानें तिचें शरीर आटून गेलें, वाकून गेलें’ इ०.

तसेंच एकादी क्रिया अ० व्यापार कर ह्मणून नेटानें सांगायार्चें असतां त्या क्रियापदाच्या आज्ञाकाळीं द्वितीय पुरुषाच्या रूपां पुढें या सहाय धातूंचें आज्ञाकाळाचें

द्वितीय पुरुषाच्चै रूप जोडितात; जसें—कर जा, बोल जा, दे जा, घे जा, द्या जा, वाचा जा, इ०.

५१७ ये—वर्तमानकालवाचक तांप्रत्ययान्त धातुसाधित अव्यया पुढें ये या धातूचा योग केला असतां त्या पासून शक्ति, ज्ञान, यांचा बोध होतो; उदाह०—‘मला चालतां येतें,’ ‘तुला पोहतां येईल,’ ‘मला वाचतां यावें,’ ‘तिच्या आईनें शिकविलें असतें तर तिला मंडे करितां आले असते,’ इ०.

५१८ अकर्मक धातू वरून, अथवा कर्माची अपेक्षा न धरितां सकर्मक धातू वरून, या सहाय धातूचा योग केला असतां भावकर्तरिप्रयोग होतो; जसें—‘मला चालतां येतें,’ ‘तुला धांवतां येईल,’ ‘तिला लिहितां येतें तर बरें होतें,’ इ०. या वाक्यांत क्रियेचा जो भाव तोच कर्ता होय. ‘मला चालतां येतें,’ ह्मणजे मला चालणें अथवा चलनरूप व्यापार करण्याची शक्ति आहे, अथवा मला तें काम माहीत आहे असा अर्थ.

५१९ करणरूप अथवा अकरणरूप असतां या सहाय धातू वरून चतुर्थ्यंत अ० सविकरणतृतीयान्त कर्ता होतो; जसें—‘मला अथवा माझ्यानें तें जातां येतें,’ ‘तुला अ० तुझ्यानें तसें होतां येत नाहीं,’ इ० असें बहुतांचें मत आहे; परंतु मला तसें अगदीं वाटत नाहीं. अशा ठिकाणीं क्रियेचा भाव कर्ता करून हा भावकर्तरिप्रयोग मानावा हें बरें, असें माझे मत आहे.

पहा इतर ठिकाणीं कर्त्याचा अर्थ असतां कोठेंहि चतुर्थ्यंत अथवा सविकरण तृतीयान्त कर्ता असत नाहीं, असा नियम असतां ज्या पेशां अशाच ठिकाणीं कर्तृपदें चतुर्थ्यंत अथवा सविकरण तृतीयान्त होतात, त्या पेशां तींच अपवादक रूपें ये या सहाय

क्रियापदाचे कर्ते नऱहत या विधानास दृढ प्रमाणभूत होतात. आणखी ज्या अर्थी या भाषेत प्रथमा आणि तृतीया या दोन विभक्तींचाच कर्तृपदारूढ होण्याचा निर्विवाद अधिकार असतां हीं विलक्षण रूपे तो अधिकार बळकावूं पाहतात, त्या अर्थी या भाषेच्याच मते तो अधिकार त्यास थावयाचा नाही असे सिद्ध होते.

५२०. परंतु जर हा सहाय धातु विवक्षित कर्मासहवर्तमान सकर्मक धातू वरून प्रयोजिला, तर त्या कर्माच्या लिंगवचनानुरूप या सहाय क्रियेचें रूप फिरून कर्तरिप्रयोग होतो; जसे—'मला ग्रंथ लिहितां येतो, पुतळी करितां येत्ये, आणि चित्र काढितां येतें,' 'तुला अशीं चित्रें काढितां यावीं,' या वाक्यांत ग्रंथ, पुतळी, आणि चित्र, यांस त्या त्या सकर्मक धातुसाधितांचीं कर्मे करून येतो, येत्ये, येतें, आणि यावीं, या क्रियापदांचे कर्ते मानावे.

कदाचित् एथें कोणीं पूर्वपक्ष करील किं जर पूर्वोक्त वाक्यांत ग्रंथ, पुतळी, आणि चित्र, हे त्या त्या क्रियेचे कर्ते मानून त्या त्या सकर्मक धातुसाधितांचीं कर्मे मानिलीं, तर एका क्रियेचें कर्तृत्व आणि दुसऱ्या क्रियेचें कर्तृत्व एकच पदार्थावर येऊं लागतें, म्हणजे जें एकदां कर्म होतें तेंच त्या वाक्यांत कर्ता होऊं लागतें, हा येथें दोष येतो; त्यास ही आशंका खरी आहे, परंतु असें झाल्यास यांत काहीं विशेष बाध आहे असें मला वाटत नाही. एकदां तीं तीं नामें त्या त्या सकर्मक धातुसाधितांचीं कर्मे करून त्यास ये या सहाय क्रियापदांचे कर्ते मानल्यास विशेष दोषापत्ति कोणती हें मला कळत नाही. असें न करावें तर ये या क्रियेस भावकर्तरि मानून आणखी ती न्या त्या सकर्मक धातुसाधिताच्या कर्माची लिंगवचनानुयायी अशी मानिली पाहिजे, हें अधिकच सद्दोष दिसतें; कारण, भावकर्तरि

क्रियापद निरंतर तृतीय पुरुषीं नपुंसकलिङ्गीं एकवचनीं असतें, या नियमास मोठा वाध येतो; तेव्हा मला वाटतें कीं सकर्मक धातुसाधिता पुढें ये या सहाय धातूचा योग असतां जें त्या धातुसाधिताचें कर्म तेंच त्या वाक्यांत ये या क्रियेचा कर्ता असतें. धातुसाधितास निरंतर गौणत्व असतें म्हणोन व्याकरण-पदच्छेद करिते समयीं त्याचें कर्म सांगायाची कोणी गरज ठेवीत नाहींत. असें समाधान केल्या वर आतां काहीं कदा राहिल असें मला वाटत नाहीं.

५२१ अशा ठिकाणीं व्याकरणपदच्छेद करिते समयीं गोंधळ होऊं नये ह्मणोन अर्थानुकूल या धातुसाधितांस निराळें करून पुढलें क्रियापद निराळें मानावें, किंवा त्यां सहित सर्व संयुक्त क्रियापद मानून निर्वाह करावा, या दोहोंतून जो मार्ग ज्यास सुलभ व सरळ दिसेल तो त्याणें घ्यावा.

प्रकरण १.

कर्मकर्तरिप्रयोगा विषयीं.

भासंगिक विचार.

५२२ जेव्हां कर्मासच कर्ता मानणें आहे, ह्मणजे पूर्वी जें एकाद्या क्रियेचें कर्म होतें त्यासच तो अर्थ ठेवून त्या वाक्यांत कर्ता करणें आहे, तेव्हां बहुधा जा या धातूचा योग कर्मवाचक धातुसाधित विशेषणा पुढें करितात; जसें—‘तो मारिला जातो’, ‘ती धरिली गेली’, ‘तें केलें जाईल’, इ०.

५२३ हा जाधातूचा योग बहुधा मराठी भाषेंत दरबारी बोलण्यांत व लेखांत आढळतो; प्रौढ भाषणांत याचा प्रयोग नीट दिसत नाहीं.

१२४ या जाधातूच्या योगानें इतकाच अर्थविशेष होतो कीं जें पूर्वीं एकाद्या सकर्मक क्रियापदाचें कर्म होतें, तेंच याच्या योगानें त्याच क्रियेचा कर्त्ता होतें; उदाह०—‘तो वाघ मारितो’, या वाक्यांत वाघ हें कर्म आहे. परंतु ‘त्याणें वाघ मारिला जातो’, एथें अर्थ तसाच, ह्मणजे मारणें या क्रियेच्या फळाचा अनुभविता वाघच आहे, परंतु या प्रयोगांत पूर्वींच्या वाक्यांतलें कर्म जो वाघ, तो एथें मारिला जातो, या क्रियेचा कर्त्ता होतो; आणि त्याणें ही एथें निमित्तार्थी तृतीया समजली पाहिजे; असें आमचें मत आहे.

१२५ मराठी भाषेंत सर्व सकर्मक धातू वरून हा जा धातु योजिला जाऊन कर्मकर्त्तरिप्रयोग होत नाही; आणि कित्येक स्थळां बलात्कारानें केला असतां तो प्रशस्त दिसत नाही; जसें—‘हा रथ त्याणें अ० त्याज कडून हांकला जातो’, ‘ही पोळी तिज कडून भाजली जात्ये’, या प्रमाणें बोलण्याचा परिपाठ नाही. परंतु, ‘ही गोष्ट सरकारांत लिहिली गेली असल्यास फार कठीण,’ ‘जिल्हा जडज्या कडून सदरेस अपील केलें जातें,’ ‘या प्रमाणें हुकूम मंजूर न केल्यास त्याचा हक काढिला जाईल’, इ०, असा दरवारी बोलण्यांत व लिहिण्यांत याचा परिपाठ पडला आहे, ह्मणोन त्याच प्रकारच्या लिहिण्यांत जा धातूच्या योगानें जो कर्मकर्त्तरिप्रयोग होतो तो शोभतो.

परंतु मराठी भाषेंत सकर्मक क्रियापदा वरून कर्मकर्त्तरि ह्मणून एक स्वतंत्र सर्वव्यापी असा प्रयोग होत नाही, या मुळें एकादे समर्थी मोठी अडचण पडत्ये. या प्रयोगाची भाषेंत फार आवश्यकता आहे; ह्मणोन, ज्या भाषेंत धातू वरून स्वतंत्र कर्मकर्त्तरि

रूप होत नसतें, तींत कोठें कोठें जा किंवा अशा दुसऱ्या कोणत्या सहाय धातूंच्या योगानें, अथवा आणखी कांहीं प्रकारें, हें रूप साधण्याचें व तसा कर्मकर्तरि अर्थ दाखविण्याचें अगत्य पडतें. अथवा, कोठें क्रियापदांच्या रूपांच्या अंतर्गत हा कर्मकर्तरि अर्थ दडून असतो; जसें—‘आंवा म्हटला म्हणजे सर्वांच्या जिभे वर पाणीं सुटतें,’ ‘लेंकरूं पाहिलें म्हणजे आईस हर्ष होतो,’ ‘काम केलें तर पैसे मिळतात’, इत्यादि स्थळां ह्मटला, पाहिजे, केलें, या क्रियापदांच्या रूपांनीं तसा कर्मकर्तरि अर्थ ध्वनित होतो. ‘चंद्र पाहिला असतां सर्वास हर्ष होतो,’ या वाक्याचा अर्थ असा आहे कीं— चंद्र पाहिला गेला असतां सर्वास हर्ष होतो. या प्रमाणें माझा अभिप्राय आहे. परंतु अशा ठिकाणीं—क्रीणीं, लोकांनीं, अशा बाहेरच्या कर्त्याचा अध्याहार मानणें कोणांस बरें दिसल्यास त्यांनीं असा अध्याहार मानून निर्वाह करावा.

५२६ अशा अर्थानें बोलायाची जेव्हां अपेक्षा असत्ये, तेव्हां शुद्ध सकर्मक क्रियापदाचा अकर्मक क्रियापदा प्रमाणें प्रयोग करितात; जसें— ‘या जांत्यानें हे हरबरे चांगले दळणार नाहीत,’ ह्मणजे ‘दळिले जाणार नाहीत’, असा अर्थ. ‘या चाकूनें हें खर्वूज चांगलें कापत नाही’, ह्मणजे कापिलें जात नाही. ‘या लांकडांनीं ही सारी इमारत बांधली.’ ह्म० त्या लांकडांच्या साधनांनीं ही सारी इमारत बांधिली गेली असा अर्थ.

५२७ आणखी अशा कर्मकर्तरि अर्थानें बोलायाचें अथवा लिहायाचें असतां किती एक प्रसंगीं कर्त्याचा अध्याहार करून वर्तमान काळीं तृतीय पुरुषाच्या अनेकवचनाच्या रूपांचा मध्येच प्रयोग करितात; जसें— ‘असें सांगतात कीं त्या देशांत पुरुषां पेशां बायकांचें प्राबल्य अधिक आहे,’ ‘ह्मणतात तो थोडा वेडा आहे,

मग कौणास ठाऊक,' 'त्या देशांत ही लिपि लि-
हितात,' 'छापखान्यांत निराळी शाई वापरतात,'
'बंदुकींत चेपून दारू भरितात तेव्हां गोळी दूर जात्ये,' इ०.

१२८ आणखी णेंप्रत्ययान्त क्रियावाचक धातुसा-
धितास सप्तम्यन्त करून त्या पुढें ये या सहाय धातूचा
योग केला असतां हि या भाषेंत कर्मकर्तरि प्रयोगार्चीं रूपें
कोठें कोठें साधतात; व अशा प्रयोगाचा प्रचारहि या
भाषेंत बराच आढळतो; जसें— 'असा शब्द बोलण्यांत
येत नाही,' 'एथें एक घर बांधण्यांत आलें तर बरें,'
'पुढें ही मसलत करण्यांत येईल,' 'असे बंद किती
लिहिण्यांत आले असावे हें आतां अटकळत नाही.'

१२९ कोठें कोठें कित्येक ऊनप्रत्ययान्त धातुसा-
धितां पुढें घे हे या सहाय क्रियापदाचा योग केल्यानें
हा कर्मकर्त्रर्थ निष्पन्न होतो; जसें— 'तूं त्या दाटींत
जाऊं नको चेंचून घेशील,' 'तो तेथें गेला आणि त्याणें
आपल्यास मारून घेतलें, तुडवून घेतलें' इ०.

१३० प्राकृत ग्रंथभाषेंत मूळ धातूस इजेणे प्रत्यय
लागून कर्मकर्तरि क्रियापद होतें, मग त्याचीं इतर
धातू प्रमाणें काळ, वचन, लिंग, पुरुष, यांच्या परत्वे
रूपें साधतात; जसें— करिजेतो, बोलिजेतो, करिजेले,
बोलिजेला, धरिजेले, खाइजेले, इ०. परंतु हीं ग्रंथ-
भाषेंतिल रूपें बहुधा तीन काळींच चालतात असें दिसतें.

एथें मला अशी अटकळ होत्ये कीं— करिजेतो, कथिजेतो,
खाइजेतो, इ० हीं मूळचीं संस्कृतांत य विकरण होऊन— क्रि-
यते, कथयते, खाद्यते, इ० जीं कर्मणि आत्मनेपदीं, कर्मणिवा-
च्य, अथवा भाववाच्य अशा अर्थीं रूपें होतात त्या वरूनच

यच्या स्थानांनीं जकार होउन हीं अशीं रूपें निःसंशय साधलीं असावीं.

या प्रकरणाचा आणखी विस्तार माझ्या भावी पूरणिकेंत पहावा.

प्रकरण २.

गौण अ० सिद्ध क्रियापदें.

१३१ या सहाय धातूंमधून ज्यांचीं रूपें सर्वव्यापक नसतां केवळ नियमित अर्थीं, नियमित काळीं, नियमित पुरुषीं, मात्र साधतात, त्यांस गौण अथवा सिद्ध क्रियापदें ह्मणतात. तीं गौण क्रियापदें—पाहिजे, व्हावा, नको, नये, आणि नलगे, हीं आहेत.

या गौण क्रियापदांचीं रूपें ज्या ज्या अर्थीं, ज्या ज्या काळीं, ज्या ज्या पुरुषीं, होतात, त्या त्या अर्थीं, त्या त्या काळीं, त्या त्या पुरुषीं, सर्व सांगितलीं पाहिजेत.

१३२ पाहिजे— याचा अर्थ 'अपेक्षित अ० इष्ट आहे' असा होतो; उदाह०—'मला आंत्रा पाहिजे,' ह्मणजे मला आंत्रा अपेक्षित अथवा इष्ट आहे. या वाक्यांत आंत्रा हा कर्त्ता होय, मला ही चतुर्थी, आणि पाहिजे हें क्रियापद.

असें अनुमान होतें कीं पाहिजे हें प्राचीन मराठी भाषेतलें पाहू धातूचें विध्यर्थीं वर्तमान काळाचें रूप होय; तसें—जाइजे वोलिजे, करिजे, तसें पाहिजे. पाहिजे म्हणजे पहावें, पहायाचें, अथवा पहायास योग्य, अर्थात् जें पहायास योग्य तें इच्छायासहि योग्य असतें, म्हणजे इष्ट किंवा अपेक्षित असतें, असा अर्थ.

हैं गौण क्रियापद वर्तमान काळीं चालवून दाखवितों.
कर्तरिप्रयोग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं पाहिजे.	आह्मीं पाहिजे.
द्वि०	{ तूं पाहिजे, अ० पाहिजेस.	{ तुह्मीं पाहिजे, अ० पाहिजेत.
तृ०	तो-ती-तें पाहिजे.	ते-त्या-तीं पाहिजेत.

५३३ याचें भविष्य काळीं क्वचित् पाहिजेल असें एकवचनीं रूप होतें; जसें— 'त्याला पाहिजेल तर तो जाईल.' आणि याचें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित पाहिजत असें होतें. आतां या धातुसाधिता पुढें हो आणि अस या सहाय धातूंचीं रूपें लावलीं असतां त्या त्या अर्थी त्या त्या काळीं या गौण क्रियापदाचीं रूपें साधतात; जसें—पाहिजत होतें, पाहिजत होतीं, पाहिजत असतें, पाहिजत असेल, इ०. पाहिजत होतें, पाहिजत असावें इ० स्थळीं—पाहिजे होतें, पाहिजे असावें, असाहि प्रयोग आढळतो.

५३४ हा सहाय धातु इतर धातूंच्या कर्मवाचक धातुसाधिता पुढें, व आयास— अ० आत्रयास— प्रत्ययान्त निमित्तवाचक धातुसाधिता पुढें, लाविला अमतां त्या त्या क्रियेची आवश्यकता दर्शविली जात्ये; उदाह०— 'मला गेलें पाहिजे,' 'त्याला खेळविलें पाहिजे,' 'त्यास लिहिलें पाहिजत होतें,' 'तुला वसलें पाहिजेल,' 'त्यास तेथें जायास पाहिजे,' इ० या ठिकाणीं गेलें, खेळविलें, लिहिलें, वसलें, जायास, हीं कर्मवाचक व निमित्तवाचक धातुसाधितें पाहिजे या क्रियापदाचे कर्ते होत.

५३५ व्हावा—पाहिजे याच्या अर्थी कोणी व्हावा

याचाहि गौण क्रियापदा प्रमाणे प्रयोग करितात. उदाह०—‘मला जोडा व्हावा, घोडी व्हावी, धोत्र व्हावे,’ मला तूं व्हावास, त्या व्हाव्या, तीं व्हावीं-त,’ इ०.

९३६ नको—हे पाहिजे याचे प्रतिपक्षी होय; याचा अर्थ ‘अपेक्षित अ० इष्ट नाही’ असा होतो; जसे—‘मला द्रव्य नको,’ ह्मणजे मला द्रव्य अपेक्षित अथवा इष्ट नाही. या वाक्यांत द्रव्य हा कर्त्ता, नको हे क्रियापद, आणि मला, ही चतुर्थी जाणावी.

यार्ची रूपे वर्तमान काळीं चालवून दाखवितां.

कर्त्तरिप्रयोग.

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नको.	आम्हीं नको.
द्वि०	तूं नकोस.	तुम्हीं नकोत.
तृ०	तो ती-ते नको.	ते-त्या-तीं नकोत.

९३७ हे सहाय क्रियापद असतां याचा प्रयोग आज्ञार्थी निषेध दाखवायाचा असतां मात्र होतो; तेव्हां हे निमित्तवाचक धातुसाधित अव्यया पुढे लाविले जाते; आणि अनेकवचनीं याचे रूप नका असे होते; उदाह०—‘तूं करूं नको, जाऊं नको,’ ‘तुम्हीं करूं नका, जाऊं नका’ इ०.

९३८ नये—याचा प्रयोग अकरणरूपीं विध्यर्थी होतो, तेव्हां हे मुख्य धातूच्या निमित्तवाचक धातुसाधित अव्यया पुढे योजितात; उदाह०—

पुरु०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं अ० म्यां करूं नये.	आम्हीं करूं नये.
द्वि०	तूं अ० त्वां करूं नये.	तुम्हीं करूं नये.
तृ०	त्याणें-तिणें-करूं नये.	त्यांहीं करूं नये.

कचिन् द्वितीय पुरुषीं एकवचनीं नयेस, अशाहि रूपाची बोलण्यांत रूढी आढळत्ये; परंतु ज्या पेक्षां अनेकवचनीं—कळू नयेत, जाऊं नयेत, अशीं रूपे प्रशस्त रीतीनें आढळत नाहींत, त्या पेक्षां नुस्त्या एकवचनींच हा विकल्प इष्ट दिसत नाहीं; म्हणोन तो मोडावा हेंच इष्ट.

१३९ एकादा व्यापार करायास 'येत नाहीं', 'शक्य नाहीं,' अर्थवा 'योग्य नाहीं', असा अर्थ विवक्षित असतां हें गौण क्रियापद केव्हां केव्हां तांप्रत्ययान्त धातुसाधितां पुढें योजितात; जसें— 'मला तेथें जातां नये', 'तुला हें काम करितां नये;' ह्यणजे—म्यां जाऊं नये, मला जाणें योग्य नाहीं, इ० असा अर्थ.

असां अर्थ असतां व्याकरणपदच्छेद करितानां जो ये या सहाय धातू विषयीं कर्तृकर्माचा नियम सांगितला आहे तोच एथें जाणावा; म्हणजे, अकर्मक सातुसाधिता पुढें नये हें सहाय क्रियापद असल्यास तेथें भावकर्तारिप्रयोग जाणावा, आणि सकर्मक धातुसाधिता पुढें हें क्रियापद असून त्या सकर्मक धातुसाधिताचें जें कर्म तें जर प्रथमान्त असलें, तर त्यास नये या सहाय क्रियापदाचा कर्त्ता मानावें; जसें—'मला तेथें जातां नये', या वाक्यांत भावकर्तारिप्रयोग जाणावा; आणि 'तुला तें काम करितां नये' यांत काम हें नये या क्रियापदाचा कर्त्ता मानावा; आणि 'तुला त्यास धरितां नये,' हाहि भावकर्तारिप्रयोग जाणावा; कारण, येथें 'त्यास धरणें' हा जो क्रियेचा भाव तो कर्त्ता होय. परंतु हा नियम थोडा विचारणीय आहे.

१४० नलगे*—या गौण क्रियापदाचा अर्थ 'आवश्यकता नाहीं', 'गरज नाहीं', असा होतो; उ०—'मला तुझी

* हें क्रियापद न आणि लागणें या शब्दां पासून व्युत्पन्न झालें असावें; प्रथम नलागे होऊन मग नलगे असा शब्द झाला असावा.

दक्षिणा नलगे', 'तिला तुझे वस्त्र नलगे,' एथें दक्षिणा, वस्त्र, हे शब्द नलगे या क्रियापदाचे कर्ते होत.

॥ नलगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि खटपट ती ॥ मोरोपंत.

याचे अनेकवचनीं नलगेत असें रूप होतें; उदाह०—
'मला तुझीं भांडीं नलगेत, घोडे गाज्या नलगेत,' इ०.

९४१ तो तो व्यापार करण्याची अपेक्षा नाहीं, अशा अर्थाची विवक्षा असतां त्या त्या धातूचीं जीं विधिवाचक आणि क्रियावाचक धातुसाधितें, त्यां पुढें या गौण क्रियापदाचा प्रयोग होतो; जसें—'त्यास हिंडावें नलगे,' 'मला जावें नलगे,' 'तीस बोध करणें नलगे,' त्यांस इतका आग्रह करणें नलगे,' इ०.

अशा वाक्यांत जावें, करणें, इ० धातुसाधितें नलगे या क्रियापदाचे कर्ते मानिले पाहिजेत. 'त्यांस इतका आग्रह करावा अ० करणें नलगे,' इ० वाक्यांत 'त्यांस इतका आग्रह करावा अ० करणें' हें वाक्य अथवा वाक्यांश नलगे याचा कर्ता मानिल्या शिवाय दुसरा उपाय नाहीं.

वर्ग ११.

क्रियापदांचीं रूपें साधण्याचा प्रकार.

९४२ अकर्मक मूळधातूंस त हा प्रत्यय लावला असतां वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्यय सिद्ध होतें; जसें— उठत, बसत, जात, येत, निजत, हंसत, रडत, करवत, खावत, उठवत, दळत, कापत, इ०.

९४३ पठ्धातूंचा गण वर्जून सकर्मक मूळधातूंस हा प्रत्यय लागत असतां त्याच्या मार्गे इ आगम विकल्पें

होतो; जसें—करित, बांधित, तोडित, जेवित, वेढित, ताडित, रोंवित, दळित, कापित, करवित, खाव-
वित, उठवित, इ०.

[अ] पढधातूचा गण वर्जून ह्यटलें ह्यणोन—पढत, शिकत, बोलत, ह्यणत, इ० अर्शांच रूपें होतात; एथें विकल्प नाही.

[आ] हा आगम विकल्पें होतो असें ह्यटलें या व-
रून—करत, बांधत, तोडत, जेवत, वेढत, ताडत, रोपत, करववत, उठवत, इ० अर्शांहि रूपें लिहिण्याचा अशास्त्र परिपाठ दिसण्यांत येतो, त्यास अनुलक्षून ह्यटलें आहे, असें समजावें.

परंतु यांत शिकणारांनीं लक्षांत ठेवावें कीं वर्तमानकालवाचक सकर्मक धातुसाधितास हा आगम करावा हा उत्तम पक्ष होय. या नियमास अनुसरलें असतां पुष्कळ अडचणी व संशय दूर होतील. एकादे समयीं कर्मकर्तारि अर्थ असतां सकर्मक क्रिया-पदाचा अकर्मक क्रियापदा प्रमाणें प्रयोग करितात, तेव्हां हा तारतम्यभाव लक्षांत ठेवण्याची फार आवश्यकता दिसत्ये. पहा—पृ० १५९, नि० ३९३.

९४४. लिहधातु वर्जून हकारान्त धातूस हा आग-
म होत नाही; जसें—पाहत, साहत, चाहत, नाहत, वाहत, पोहत, इ०.

लिह वर्जून म्हटलें म्हणोन लिहित असेंच बहुधा रूप होतें. निवळ देशस्थां मध्ये लिहत असें म्हणण्याचा प्रकार क्वचित् आढळतो, तो या वरल्या नियमास अनुसरून आहे. अथवा लि-
हिणें असें जर मूळचें रूप मानलें तर मग हा मुळीं अपवादच नको.

९४५. एकाक्षरी धातू वरून हा आगम होत नाही; जसें—देत, घेत, नेत, भित, खात, गात, इ०.

९४६. 'च, 'ज, 'झ, स, या वर्णास हा आगम होत असतां २० व्या नियमा प्रमाणें अनुक्रमें च, ज, झ,श, हे तालव्य आदेश होतात; जसें—खोचित, रचित, गाजित, भाजित, सोशित, वाशित, इ०.

९४७ ऋस्व इकाराच्या स्थानीं कोणी—करीत, बांधीत, ठेवीत, भरीत, इ० असा दीर्घ ईकारहि आगम करितात; परंतु तो अप्रशस्त जाणावा.

एकपक्षी पाहिलें असतां या दीर्घ ईकाराचा आगम करण्यासहि काहींसं निमित्त आहे; कांकि मराठी भाषेंत शब्दाचे उपास्य वर्ण इ अथवा उ असला, तर तो निरंतर दीर्घ असतो; परंतु हा नियम बहुधा पूर्णार्थान्वित शब्दां विषयीं जाणावा; धातुसाधित अव्ययां सारखे अर्धवट शब्दांस तो लावितां येत नाहीं. दुसरें, जेथें ऋस्व इकाराचें सहन होत नाहीं,—म्हणोनच त्याचीहि अपेक्षा न ठेवितां कित्येक—करवत, ठेवत, बांधत, अशीं रूपें लिहितात,—तेथें दीर्घ ईकाराचें सहन होणें सहजच दुर्घट दिसतें. आणखी सूक्ष्म विचारानें पाहिलें असतां अशी एक अटकळ होत्ये कीं, हा जो मराठींत इ आगम होतो तो संस्कृतांत जो धातुसाधितांस अथवा क्रियापदांच्या रूपांस मध्यें इडागम होतो, त्याचेंच अनुकरण असावें. तिसरें, असा हा दीर्घ ईकारागम केला असतां हे अर्धवट अर्थांचे शब्द जीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें, आणि पूर्णार्थान्वित जीं—करीत, बांधीत, लिहीत, नेसवीत, निजवीत, इ० रीतिभूतकाळीं तृतीय पुरुषाच्या अनेकवचनार्थीं रूपें, हीं एकरूप झाल्यानें समयीं संशय उपपन्न होण्यासहि अवकाश मिळेल, तो हिटळतो, अशा तीन सबल कारणां वरून मला वाटतें ऋस्व इकार आगम करणें हेंच अधिक प्रशस्त, असें आणखी विचारा अंतीं इतरांसहि दिसून येईल.

९४८ पूर्वोक्त नियमां प्रमाणें हें वर्तमानकालवाचक

धातुसाधित अव्यय सिद्ध झालें ह्मणजे त्या वरून, अथवा त्याच नियमास अनुसरून, ताप्रत्ययान्त— तांनां-प्रत्ययान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययें, मूलरूप भेदीं, प्रयोजक भेदीं, स्वार्थीं, वर्तमान आणि पूर्ण भूत काळीं, आणि संकेतार्थी भूत काळीं, क्रियापदांचीं रूपें, हीं सर्व सिद्ध होतात.

५४९ मूलधातूस पुढें ला, ली, लें, इ० हे प्रत्यय प्रयोगानुसंधानानें लाविले असतां लाप्रत्ययान्त कर्मवाचक धातुसाधित नाम अथवा विशेषण सिद्ध होतें; जसे— धांवला, उठली, बसलें, हंसले, खेळल्या, जेवलीं, इ०.

५५० तप्रत्ययान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययाच्या साधनांत इ आगमा विषयीं वर जे नियम सांगितले, तेच बहुधा लाप्रत्ययान्त धातुसाधित विशेषणाच्या साधनांत इ आगमा विषयीं जाणावे.

५५१ लाप्रत्ययान्त धातुसाधित विशेषणा वरून मराठींत भूत काळाचीं रूपें साधतात; जसें— निजलें, बांधिलें, शृंगारिली, करविला, घेवविले, नेशिल्या, रचिलीं, इ०.

५५२. जसा त्या धातुसाधितांच्या ठायीं तसा या धातुसाधितांच्या ठायींही हा आगम ह्कारान्त धातू वर्जून वैकल्पिक आहे, ह्मणोन— निजलें, बाधलें, शृंगारली, करवला, घेववले, नेसल्या, रचलीं, पाहिलें, लिहिलें, इ० अशींही रूपें लिहिण्याचा प्रघात आहे. या विषयीं पहा पृ० २६५, नि० ५४३, [आ].

५५३ कित्येक धातूंच्या भूत काळांचीं रूपें नियमाप्रमाणें होत नाहींत, ते धातू व त्यांचीं तीं रूपें खालीं दाखविलीं आहेत.

धातु.	भूत काळ.	धातु.	भूत काळ.
२ उडणें	उडाला	२ निवणें	निवाला
३ उभणें	उभाला	पळणें	पळाला
३ खिजणें	खिजाला	३ बुजणें	बुजाला
३ गळणें	गळाला	३ बुझणें	बुझाला
३ जळणें	जळाला	२ बुडणें	बुडाला
१ जिरणें	जिराला	१ भिजणें	भिजाला
३ झिजणें	झिजाला	२ मिळणें	मिळाला
१ टळणें	टळाला	१ मुरणें	मुराला
२ तडणें	तडाला	ह्मणणें	ह्मणाला
२ दडणें	दडाला	रिघणें	रिघाला
१ दबणें	दबाला	३ रिझणें	रिझाला
३ दिपणें	दिपाला	३ लपणें	लपाला
निघणें	निघाला	३ विझणें	विझाला
१ निभणें	निभाला	२ विरणें	विराला
निमणें	निमाला	हिंवणें	हिंवाला

या शिवाय आणखी शोधल्या वर अशा प्रकारचे आणखी धातु निवतील.

यांत ज्यांच्या मागें अंक मांडला नाहीं, त्यांचें भूत काळाचें रूप दाखविल्या प्रमाणें एक प्रकारचें मात्र होतें; ज्यांच्या मागें १ हा अंक आहे, त्यांचें रीतीनें जें रूप होतें त्याची प्रवृत्ति अधिक आहे; ज्यांच्या मागें २ हा अंक आहे, त्यांच्या वर लिहिलेल्या रूपांची प्रवृत्ति अधिक आहे; आणि ज्यांच्या मागें ३ हा अंक आहे, त्यांच्या दोन्ही रूपांची सारखी प्रवृत्ति आहे; असं एथें समजावें.

९९४ खाली लिहिलेल्या धातूंच्या भूत काळाचीं रूपें पूर्वोक्त नियमांत नाहींत.

धातु.	भूत काल.	धातु.	भूत काल.
करणे	केलें	वघर्णे	वघितलें
मरणे	मेलें	मागणे	मागितलें
जाणे	गेलें	सांगणे	सांगितलें
येणे	आलें	खणणे	खणलें, खंटलें
होणे	शालें, जहालें	ह्मणणे	ह्मटलें
ग्रणे	गाइलें, (कों०गालें)*.	हणणे	हंटलें
ध्याणे	ध्याइलें, (कों०ध्यालें)	पिणे	प्यालें
माणे	माइलें, (कों०मालें)	भिणे	भ्यालें
घेणे	घेतलें	विणे	व्यालें
घालणे	घातलें	लेणे	ल्यालें
धुणे	धुतलें	देणे	दिलें

भावीप्रयोग असतां ह्मण याचें भूतकालाचें रूप ह्मटलें असें होतें.

झालें हें रूप लिहिण्याचे तीन चार प्रकार आढळतात,—
झालें, जाहालें, जहालें, जाहलें, जसें.—

‘कृष्णानुजा सुभद्रा लक्ष्मला योग्य जाहली आहे’ ॥ मोरोपंत.

परंतु मला वाटतें ह आणि झ यांचें एका पक्षीं सावर्ण्य आहे, ह्मणोन झालें हेंच रूप लिहावें हा उत्तम पक्ष. अथवा, संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें हस ज हा अभ्यास करून जहालें असेंहि रूप साधण्याचा संभव दिसतो.

वर्ग १२.

क्रियापदां विषयीं आणखी स्फुट विचार.

१९९ इकारान्त जितके धातु आहेत, त्यांच्या आ-

* हीं क्रीडांतीलीं भूत कालाचीं रूपे जाणावी.

ज्ञार्थी, द्वितीय पुरुषी, एकवचनी, बहुधा शेवटीं आकारादेश करायाचा परिपाठ पडला आहे; व तो आकारादेश करित असतां विकल्पे पहिल्या आकारास ऱ्हस्व करितात; जसें—पाहा, पहा; साहा, सहा; राहा, रहा; चाहा, चहा; बाहा, बहा; इ०.

“माझा या बाहूंचें स्मरण करुनि तूं मनीं पहा शील
अथवा रथवाजिद्विपभटकोटिप्रशमनीं पहाशील”.—मोरोपंत.

परंतु विचारपूर्वक पाहिलें असतां असा नियम आढळतो कीं, मराठी भाषेत द्व्यक्षरी धातु अकारान्त शिवाय नसतात. तेव्हा हे हकारान्त धातुहि मूळचे अकारान्तच खरे यांत संशय नाहीं; परंतु शब्दाच्या शेवटीं व मध्ये ह असतां त्यास दीर्घ केल्यानें त्याच शब्दांच्या उच्चारणांत फारसें अंतर समजण्यांत येत नाहीं, म्हणोन यांस प्रमादानें पूर्वीपासून कोणी अकारान्त करून—पहातो, रहातो, पहा, राहाशील, रहावेल, अशीं रूपे लिहितात. परंतु मला वाटते पहा असें रूप लिहिणें व्याकरणदृष्ट्या प्रशस्त नाहीं. एकवचनीं—पाह, साह, राह, अशीं रूपे, आणि अनेकवचनीं—पाहा, साहा, राहा, अशीं रूपे लिहिणें व्याकरणदृष्ट्या अधिक शुद्ध होय.

[अ] अथापि पूर्वीपासून पूर्वोक्त रीतीनें लिहिण्याचा प्रघात पडला आहे ह्मणोन या हकारान्त धातूंचीं विकल्पे आज्ञार्थी उभयवचनीं पहा, रहा, सहा, अशीं रूपे लिहिलीं असतां चालेल.

पुढला हकार दीर्घ झाला असतां विकल्पे मागल्या आकारास ऱ्हस्व आदेश होतो असा नियम आढळतो ह्मणोन, जसें—लहान, सहान, तहान, पहाड, इ०, तसें पहातो, रहातो, वहातात, इ० अशीं रूपे कोणी लिहि-

तात; परंतु व्याकरणशुद्ध झटलीं ह्यणजे पाहतों, राह-
ती, वाहतात, इ० हींच रूपें खरीं.

९९६ कित्येक धातुसाधितांच्या योगानें अथवा इ-
तर शब्दांच्या योगानें क्रियेचे अर्थच भिन्न होतात, अ-
थवा ज्या क्रियेचीं त्या धातुसाधितांचा अथवा शब्दांचा
संबंध असतो, त्यां पासून तीं धातुसाधितें अथवा शब्द
निरसळे काढिले तर अर्थच बसत नाहीं, अथवा कित्येक
स्थळीं अर्थांत वैषम्याहि येतें. असें असल्यास व्याकरण
करिते समर्यां त्या धातुसाधितांचा अथवा शब्दांचा निर-
निराळा व्याकरणपदच्छेद नकरितां त्या त्या धातुसाधितां
सहित अथवा शब्दां सहित तीं तीं संयुक्त क्रियापदें ह्यणावीं
ह्यणजे बरें; जसें—विकत घेणें, जेऊं घालणें, चोरून
पाहणें, घेऊन बसणें, तोंडीं लावणें, अंग धुणें, गा-
शा गुंडाळणें, इ०. उदाह०—‘त्याणें घोडा विकत घे-
तला,’ ‘तो ब्राह्मणास जेऊं घालील,’ ‘त्याणें चोरून
पाहिलें,’ ‘तो माझे घर घेऊन बसला,’ ‘ती भाताशीं
पापड तोंडीं लावित्ये,’ ‘ती अंग धुतली,’ ‘त्याणें तेथून
आपला गाशा गुंडाळला’ इ०; यांत—‘विकत घेतला,’
‘जेऊं घालील,’ ‘चोरून पाहिलें,’ ‘तोंडीं लावित्ये,’
‘अंग धुतली,’ इ० हीं संयुक्त क्रियापदें ह्यणावीं.

हा राजमार्ग उघडल्यानें मला भरंवसा आहे कीं पुष्कळ सं-
शय आणि वादविवाद दूर होतील.

९९७ कोणत्याहि क्रियेचा अथवा व्यापाराचा अ-
तिशयार्थ अथवा पौनःपुन्यार्थ दाखिवणें इष्ट असल्यास
मूळ धातूस द्विवार अभ्यास करून एक नवें क्रियापद
सिद्ध करितात; मग त्याचीं इतर धातू प्रमाणें भेद, अर्थ,
काळ, प्रयोग, यांच्या अनुरोधानें रूपें साधितात; जसें-

करकरकरणें, लिहलिहलिहिणें, वाचवाचवाचणें,
निजनिजनिजणें, जाजाजाणें, चालचालचालणें,
इ०. उदाहरणें—‘ त्यास एकदां कोणी सांगितलें ह्य-
णजे तो करकरकरितो ’, ‘ त्यास लिह ह्यण ह्यणजे तो
लिहलिहलिहील,’ ‘ त्याणें मुकाम सोडिला ह्यणजे चा-
लचालचालावें अशी म्यां त्याची रीत पाहिली ’, इ०.

११८ आज्ञार्थी वर्तमान काळी तृतीय पुरुषी जो
ऊकार आणि ओकार होतो, त्यां विषयीं आणखी दु-
सरा नियम असा आढळण्यांत येतो कीं, एकाक्षरी धातु
असल्यास त्यास ऊकार, आणि अनेकाक्षरी असल्यास
ओकार, विशेषकरून होत असतो.

मराठींत हा क्रियापदविचार फार मोठा आणि अ-
तिशय गुंतलेला आहे, त्याचें एथें संक्षेपकरून विवेचन
केलें आहे; त्यांत मराठी क्रियापदांची जी ही गूत सो-
डवून कांहींशी उकळण्याच्या घोरणांत आणली आहे,
तें हे काम केवळ अपूर्व व नूतन आहे, ह्यणोन तें पूर्ण व
पक्कें नसलें तरी त्यांत ग्रंथकर्त्यास आपली सोडवणूक
करून घेण्यास मोठा अवकाश आहे.

भाग २.

अविभक्तिक किं० अव्ययें यां विषयीं विचार.

११९ अविभक्तिक शब्द किंवा अव्ययें ह्यणजे ज्यांस
कांहीं कार्यविशेष होत नाहीं, व मूळचें जसें त्यांचें
स्वरूप असतें तसेंच निरंतर अविकृत राहतें, व ज्यांचा
वाक्यरचनेत फार उपयोग पडतो, असे जे शब्द तीं;
जसें—आणि, परंतु, किंवा, जर, तर, लौकर, तेव्हां,
मग, नंतर, छी, इ०.

या अव्ययांत क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्द-योगी, उद्गारवाची अथवा केवलप्रयोगी, हे भेद आहेत.

विभाग १.

क्रियाविशेषण अव्ययें.

५६० ज्या शब्दांनीं क्रियेच्या गुणाचा, अथवा प्रकाराचा, अथवा अमुक अवस्थेत ती क्रिया घडली अशा अर्थाचा, बोध होतो, ते शब्द क्रियाविशेषणें जाणावीं; जसें—'हळू चालतो,' 'फार बोलतो,' 'खेळत जातो,' 'टपत बसतो,' 'कांपत लिहितो,' 'निमूट असतो,' इ० वाक्यांत—हळू, फार, खेळत, टपत, कांपत, निमूट, या शब्दांनीं त्या त्या क्रियेच्या प्रकाराचा किंवा गुणाचा किंवा अवस्थेचा बोध होतो.

५६१ मराठी भाषेंत क्रियाविशेषण अव्ययें तीन प्रकारचीं असतात.

प्रथम—शुद्ध अव्ययें असून जीं निरंतर क्रियाविशेषणें असतात तीं; जसें— हळू, लौकर, निमूट, पुनः, वारंवार, मात्क्यान, झट, कडकडां, इ०.

दुसरीं—धातुसाधितें असून ज्यांचा क्रियाविशेषणांप्रमाणें प्रयोग होतो तीं; जसें—खेळत, हंसत, खेळतां, हंसतां, खेळतांनां, हंसतांनां, खेळत असतां, हंसत असतांनां, खाऊन, निमून, इ०.

तिसरीं—शुद्ध गुणविशेषणें असून ज्यांचा क्रिये कडेस संबंध असतो, ह्यणजे क्रियेच्या प्रकाराचीं अथवा गुणाचीं दर्शकें असतात, तीं. यांचा भरणा या भाषेंत फार आहे, किंबहुना जितकीं गुणविशेषणें तितकीं या भाषेंत

क्रियाविशेषणें होतात असें ह्याटल्यासहि चिंता नाही; जसें—‘ तो चांगलें लिहितो,’ ‘ ती गोड बोलत्ये,’ ‘ त्या मधुर गातात,’ ‘ पांखरें उंच उडतात ’, इ०.

५६२ या भाषेत गुणविशेषणांची क्रियाविशेषणें होत असतां त्यांस क्रियाविशेषणनिमित्तक कांहीं कार्य-विशेष होत नाही, ह्याणून ज्या विशेषणांची रूपें विशेष्याच्या योगानें फिरत नाहींत, तीं क्रियाविशेषणें असतांही त्यांस कांहीं विकार होत नाही. जसें—‘तो गोड बोलतो,’ ती सुंदर लिहित्ये,’ ‘ कापूस मऊ लागतो,’ ‘ दगड कठीण लागतो,’ परंतु ज्यांचीं रूपें विशेष्याच्या लिंगवचनां वरून फिरतात, तीं क्रियाविशेषणें असतां त्यांचीं रूपें क्वचित् क्रियेच्या भावा वरून, क्वचिन् कर्त्या वरून, आणि क्वचित् कर्मा वरून, फिरतात. तेव्हां अशा ठिकाणीं कांहीं नियम करणें इष्ट आहे.

[अ] जेव्हां हीं रूपें केवळ क्रियेच्या भावा वरून अथवा प्रकारा वरून फिरतात, ह्याणजे त्या भावाशीं अथवा प्रकाराशींच त्यांचा अन्वय असतो, तेव्हां त्यांचें नपुंसक लिंगीं एकवचनांत रूप असतें; जसें—‘ तो चांगलें लिहितो,’ ‘ ती उभें शिवत्ये,’ ‘ त्या तिरवें पाहतात’, इ०. जेव्हां वाक्यांत कर्त्याशीं अथवा कर्माशीं संबंध ठेऊन क्रिये कडेस त्यांचा अन्वय असतो, तेव्हां त्यांच्या त्यांच्या विशेष्याच्या लिंगवचना प्रमाणें त्या क्रियाविशेषणांचीं रूपें फिरतात; जसें—‘तो उभा राहिला,’ ‘ ते उताणे पडले,’ ‘ त्या उग्या बसल्या’, ‘ त्याणीं आपलीं घरें तांबडीं रंगविलीं असतां तुम्ही आपलीं हिस्वीं रंगवा,’ ‘ तो तीं पुस्तकें त्या फडताळांत उभीं रचूं लागला तेव्हां त्यास साधलें नाही, परंतु जेव्हां

त्याणें तीं तिरवीं करून उताणीं रचिलीं तेव्हां तीं नीट वसलीं,' इ०.

[आ] अकर्मक क्रियापद असतां, अथवा सकर्मक क्रियापद असून त्याच्या कर्माचा स्पष्ट उल्लेख नसतां, जेथें क्रियाविशेषण पक्षीं कर्त्याच्या अनुरोधानें चालतें, अशा स्थळीं जो साधेल तो तें क्रियाविशेषण नपुंसकलिङ्गीं करून क्रियेच्या भावाचें अनुरोध करीतें ह्मणजे बरें; जसें— 'ती चांगली नाचत्ये,' 'तो बरा बोलतो,' 'खेकडीं वांकडीं चालतात'; अशा ठिकाणीं—'ती चांगलें नाचत्ये,' 'तो बरें बोलतो,' 'खेकडीं वांकडे चालतात'; असें बोलण्याचा व लिहिण्याचा परिपाठ ठेविला असतां अधिक इष्ट आहे.

[इ] परंतु कित्येक क्रियाविशेषणें कर्त्याच्याच अनुरोधानें वागतात तेथें उपाय नाहीं; जसें— 'ती उगी वसत्ये,' 'ते उभे राहतात', 'त्या खणांत या पोथ्या आडव्या मावत्या', 'हत्ती शब्द उच्चारला किं लागलीच त्याची सोंड पहिली मनांत येत्ये,' 'ही सळई त्या छिद्रांत वांकडी जात नाहीं, उभी जात्ये;' 'ती मंजूळ गात्ये खरी,' इ०.

यांत असा नियम दिसतो कीं, अकर्मकर्तारि प्रयोग असतां आकारान्त क्रियाविशेषणें बहुधा कर्त्याच्या, आणि सकर्मकर्तारि व कर्मणि असतां कर्माच्या, अनुरोधानें वागतात.

५६३ सकर्मक क्रियापद असून जेथें तें क्रियाविशेषण केल्या वर कर्मासहित क्रियेच्या प्रकाराचें विधान करित असतें, तेथें तें क्रियाविशेषण कर्माच्या अनुरोधानें वागते; जसें—'त्याणें तो ग्रंथ मोकळा केला,' 'तिणें आपली घोळी उलटी शिवली', 'त्याणें कालच्या आर्या चांगल्या ला-

विल्या,' इ०. या उदाहरणांत ग्रंथाचें मोकळें करणें, चोळीचें उलटें शिवणें, आणि आर्याचें चांगलें लावणें, यांचें विधान आहे असें जाणावें.

‘तो चांगल्या आर्या लावितो,’ आणि ‘तो आर्या चांगल्या लावितो,’ यांत विशेषणाच्या स्थलांतरानें काहींसा अर्थभेद, होतो खरा; झणजे एथें पहिल्या उदाहरणांत शुद्ध आर्यांचाच गुण प्रदर्शविला आहे, आणि दुसऱ्या उदाहरणांत त्या आर्या लावण्याचा जो प्रकार त्याचें विधान केलें आहे असें भासतें. परंतु हा अर्थभेद स्पष्ट समजण्या जोगा नाहीं.

९६४ हीं क्रियाविशेषणें क्वचित् दुसऱ्याहि क्रियाविशेषणाच्या अथवा विशेषणाच्या प्रकाराचा बोध करितात; जसें—‘तो फार त्वरित बोलतो’, ‘तो उत्कृष्ट ठक आहे,’ या वाक्यांत फार हें क्रियाविशेषण त्वरित या क्रियाविशेषणाचा प्रकार दर्शवितें, आणि उत्कृष्ट हें ठक या विशेषणाचा प्रकार दर्शवितें.

९६५ मराठी भाषेंत व्यापारादिकांचें अनुकरण कर्तव्य असतां ते अनुकार्य जे व्यापारादि, त्यांच्या स्थानीं काहीं एक ध्वनितार्थसूचक शब्द कल्पून त्या पुढें—कन, कर, दिनीं, दिशीं, हे प्रत्यय लावून जे शब्द साधतात, अथवा द्विरुक्तीनें जे या प्रकारचे शब्द सिद्ध होतात, तीं सारीं क्रियाविशेषणें होतात; जसें—फटकन, फटकर, फटदिनीं, फटदिशीं; गटकन, गटकर, गटदिनीं, गटदिशीं; झटकन कर-दिनीं-दिशीं; गपगप, धसधस; बद्बद्, झटझट; फटफटां, बद्बदां; फटाफट, सटासट, बदाबद्, कडाकड, घडाघड; इ०.

या अशा अनुकरणरूप शब्दांचा या महाराष्ट्र भाषेंत जितका भ्रणा असेल तितका मला वाटतें आणखी कोणतेहि भा-

वंत नसेल; आणि तो या भाषेचा केवळ असाधारण जिऱ्हाळा होऊन राहिला आहे. गति, वेग, मांजुल्य, कार्कश्य, सौंदर्य, परिमिति, इत्यादि क्रियेचे शतावधि प्रकार दाखवायाचे असना त्या त्या अनुकरणरूप शब्दाचा प्रयोग होतो; जसें— 'झटझट चालतो; चमचम लवत्ये; टकमक पाहत्ये; झणझण वाजतें; वदवद पडतें; टपटप झरतें; भडभड ओकतें; तडनड बोलतो; पुरपुर, भुरभुर, टुरुटुरु, पुरुपुरु, भुरुभुरु फाटतें; तोंडोतोंड भरतो; कांडोकांड चालतो; 'छडी वाजे छमछम, विया ये घमघम'.

९६६ आणखी प्रौढ संस्कृत नामा पुढें—पूर्वक, पुरः-सर, हीं अव्ययें लागलीं असतां हि तीं स्थलविशेषीं क्रियाविशेषण अव्ययें होतात; जसें—प्रीतिपूर्वक, स्नेहपूर्वक, लोभपूर्वक, बुद्धिपुरःसर, आस्थापुरःसर, इ०. कोणास प्रीतिपूर्वक दिलें तर तें त्यास विशेष ग्राह्य होतें, 'मीं तुझांस स्नेहपूर्वक सांगतो', 'त्याणें तें काम बुद्धिपुरःसर केलें,' इ०.

परंतु—'प्रीतिपूर्वक जें दान तें अधिक ग्राह्य,' 'स्नेहपूर्वक सत्कार,' 'भावपूर्वक पूजा,' आस्थापुरःसर कार्य, इ० वाक्यांत—प्रीतिपूर्वक, स्नेहपूर्वक, आस्थापुरःसर, इ० दान, सत्कार, कार्य, इ० नामांचीं विशेषणें होत. परंतु मात्ख्यान्—'स्नेहपूर्वक केलेला सत्कार' इ० प्रकारच्या वाक्यांत पुनः हीं केलेला, इ० धानुसाधितांचीं क्रियाविशेषणेंहि होतात.

९६७ किती एक विशेषणें अमून त्यांच्या योगांनै सामान्यरूप होतें ह्मणून मागें विशेषणप्रकरणीं सांगितलें (पहा पृ० १४६, नि० ३९२,), त्यांचा जर क्रियाविशेषणा प्रमाणें प्रयोग झाला तर तीं तशींच कार्यें उत्पन्न करितात, ह्मणजे ज्या नामा पुढें तीं असतात, अथवा ज्यां नामांशीं त्यांचा संबंध असतो, त्यांचीं सा-

मान्यरूपें करून क्रियाविशेषणें होतात; जसें—'त्या उलटें तो करितो,' 'त्याच्या सारखें ती लिहित्ये,' 'साकूच्या विरुद्ध सखू हटकून करित्ये,' इ०.

९६८ कित्येक स्थळीं नुसत्या नामाचाच क्रियाविशेषणा प्रमाणें प्रयोग होतो; जसें— 'तो काय माती करितो,' 'तें पोर काय दगड लिहितें,' 'तो एक क्षण निजला नाही इतक्यांत उठला,' 'त्या एक घडी एथें राहत नाहीत.'

९६९ कित्येक शब्दांस विभक्ति असतां त्यांचा प्रयोग शुद्ध अव्यया प्रमाणें होतो; ह्मणून त्यांस अव्ययेंच मानिलें तरी चिता नाही; जसें— इतक्यांत, सकाळला, दिवसास, रात्रीस, तशांत, पुरतेपणीं, चांगलेंपणें, विशेषें करून, वस्तुतः, वस्तुदृष्ट्या, इ०. उदाह०— 'इतक्यांत तो आहींसा झाला,' 'तू उद्यां सकाळला ये,' 'तशांत मीं गेलों असतां,' 'वस्तुदृष्ट्या पाहिलें असतां,' इ०; याच प्रमाणें— मोठ्यानें, मुकाट्यानें, अनशेषोटीं, अनवार्णां, अर्थाअर्थां, पुर्तेपणीं, बहुतकरून, वेळणेंवारचा, वेळणावारीं, इ० आणखीं उदाहरणें जाणावीं.

९७० प्रौढ भाषणांत व लेखांत संस्कृत विभक्त्यन्त शब्दांचाहि क्रियाविशेषण अव्ययां प्रमाणें प्रयोग या भाषेंत पुष्कळ आढळतो; जसें— तस्मात्, वस्तुतः, वस्तुदृष्ट्या, लोकरीत्या, व्यक्तिशः, जातिशः, सर्वशः, इ०.

९७१. एकाद्या समयीं अनेक अव्ययें एकत्र होऊं न, अथवा अव्ययां वरून विभक्ति अथवा शब्दयोगी अव्ययें लागूनहि क्रियाविशेषण अव्ययें सिद्ध होतात; परंतु असें होत असतां एकारान्त अव्ययास अंतीं आदेश होतो; जसें— जेथपर्यंत, जेथपावेतो, तेथपावे-

तां, एढोळपर्यंत, तेव्हांपासून, केव्हांचा, एथपासून, कितपर्यंत, एथपर्यंत, एथवर, एथोर, तेथवर, तेथोर, इ०.

५७२ प्रतिगांवास, प्रतिदेशास, एकामागेएक, एकाचकार्त्वी, इ०. अशा अर्थी त्या त्या देशवाचक व कालवाचक शब्दाची द्विरुक्ति करून पहिल्या पदास ओकारान्त व क्वचित् एकारान्त केलें असतां एक जातीचीं स्थलवाचक व कालवाचक क्रियाविशेषण अव्ययें होतात; जसें—गांवोगांव, देशोदेश, रानोरान, वेळोवेळ, घडोघडीं, परोपरीं, रातोरात, दिवसेंदिवस, इ०.

५७३ कित्येक क्रियाविशेषण अव्ययें त्यांच्या अर्था सहित सांगतो.

स्थलवाचक .. तेथें, एथें, जेथें, इकडे, तिकडे, इ०.

कालवाचक .. तेव्हां, एव्हां, जेव्हां, केव्हां, उद्यां, काल, परवां, एरवां, शेवटीं, लागलाच, वारंवार, दरसाल, यंदां, गतसालीं, इ०.

संख्यावाचक .. एकदां, दोनदां, तीनदां, शंभरदां, इ०.

क्रमवाचक. .. पहिल्यानें, दुसऱ्यानें, तिसऱ्यानें, इ०.

निश्चयार्थक. .. खचित, निःसंशय, निभ्रांत, इ०.

अनुकरणवाचक. फटकन्, गपकन्, चटदिशीं, टपकन्, टपदिनीं, गटगटां, गपागप, भडाभड, झटझट, टपटप, झणझण, इ०.

विभाग २.

उभयान्वयी अव्ययें.

५७४ ज्या अव्ययांचा संबंध दोन शब्दांच्या अथवा दोन वाक्यांच्या परस्पर अन्वया कडेस असतो, त्यांस उभयान्वयी अव्यय ह्मणावें; जसें—आणि, जर, तर, प-

रंतु, यद्यपि, तथापि, कांकीं, कांजर, जरकरतां इ०. 'रामा आणि कृष्णातेथें गेले आहेत,' या वाक्यांत आणि या शब्दानें रामा आणि कृष्णा या उभयतांचा गमन-क्रिये कडेस अन्वय करून दिला आहे, ह्मणजे रामा गेला, आणि कृष्णाहि गेला, असा अर्थ. तसेंच, 'त्याणें दहा हजार फौज घेतली, आणि दौलताबाद वेढिली'. या वाक्यांत आणि या अव्ययानें घेतली आणि वेढिली या दोन्ही क्रिया जोडिल्या आहेत.

या उभयान्वयी अव्ययांचे कित्येक अर्थ सागतों.

समुच्चयवाचक . . आणि, व, आणखी, इ०. हीं अव्ययें शब्दांचा समुच्चय करितात, ह्मणजे त्यांस एकत्र करून जोडितात; जसें— 'रामा, कृष्णा, आणि गोपाळ, यांणीं ती गाई आणिली,' एथें आणि या अव्ययानें रामा, कृष्णा, व गोपाळ, या तिघांस मिळवून गाई आणण्या कडेस त्यांचा अन्वय लावून दिला; 'मला यजमानानें दक्षिणा आणखी वर एक शालजोडी दिली,' एथें दक्षिणा आणि शालजोडी या दोन शब्दांस आणखी या अव्ययानें जोडून दिली या क्रिये कडेस त्यांचा अन्वय लाविला आहे.

पक्षांतरबोधक . . परंतु, पण, अथवा, किंवा, नाहीतर, पक्षीं, किंवाहुना, किं, इ०. हीं अव्ययें शब्दांचा वियोग करून दु-

सरा पक्ष दाखवितात; जसें— 'तो गेला, परंतु काम झालें नाहीं,' यांत परंतु या अव्ययानें जाणें, आणि काम न होणें, हे दोन निराळे पक्ष दाखविले. 'रामा लिहू किंवा गोपाळा लिहू,' 'रमा आली किंवा लक्ष्मी आली तरीं मला सारखीच,' 'तूं लिहिलेंस ह्मणून वरें झालें, नाहींतर मला कळलें नसतें,' अशा आणखी उदाहरणांतहि, त्या त्या अव्ययांनीं असेच दोन दोन निराळे पक्ष पाडून दाखविले आहेत.

न्यूनत्वबोधक... कदाचित्, क्वचित्, प्रायः, प्रायशः, बहुतकरून, फारकरून, इ०. जसें— 'तो क्वचित् तेथें जातो,' 'तो कदाचित् आला तर येईल,' यांत न्यूनत्वार्थ दर्शविले जातात.

कारणोभयान्वयी. कारण, कार्की, कांजर, त्यास, इ०. जसें— 'तो मुलगा शहाणा आहे, कांकि-कारण, तो नित्य शाळेंत जातो'.

संकेतोभयान्वयी. जर, तर, जरीं, तरीं, यद्यपि, तथापि, जरकां, इ०. जसें— 'जर तो गेला तर मीं जाईन,' 'जरीं त्याणें मला वेडा ह्मटलें, तरीं त्याच्या ह्मणण्यानें मी वेडा होत नाहीं,' यांत मुख्यत्वं संकेतादि कित्येक अर्थ निष्पन्न होतात. एथें—जर-तर, जरीं-तरीं,

यद्यपि-तथापि-इ० कित्येक अव्ययं परस्पर संबंधी असतात.

या उभयान्वयी अव्ययांचे अर्था वरून आणखी उपभेद केले असतां होतील.

विभाग ३.

शब्दयोगी अव्ययें.

१७५. ज्या अव्यया पासून दिग्रूप अथवा कालरूप अधिकरणाचा उद्बोध होतो, आणि ज्या शब्दांशीं याचा योग होतो, त्यांचें याच्या योगानें सामान्यरूप होतें, असा जो शब्द तें शब्दयोगी अव्यय होय; जसें—वर, खालीं, पुढें, मागें, नंतर, पूर्वीं, कडे, समोर, मध्यें, सभोंवतां, आसपास, इ०.

हीं अव्ययें ओळखायाची मुख्य खूण हीच आहे कीं ज्या नामांशीं यांचा योग होतो त्यांची याच्या योगानें सामान्यरूपें होत असतात.

वर लिहिलेल्या शिवाय आणखी कित्येक शब्दयोगी अव्ययें सांगतां.—

बाहेर, मध्यें, आंत, ठायीं, कडे, मुळें, करून, कडून, करवीं, पासून, प्रत, करतां, अर्धीं, जवळ, पाशीं, अलिकडे, पलिकडे, पावेतो, पर्यंत, शिवाय, साठीं, सह, सहवर्तमान, बद्दल, ऐवजीं, प्रमाणें, सन्निध, सन्निकष्ट, स्तव, समक्ष, परोक्ष, अपरोक्ष, देखत, देखतां, उलटें, व्यतिरिक्त, विरहित, जोगा, वारीं, इ०.

१७६. यांत पावेतो, पर्यंत, इ० कित्येक शब्दयोगी अव्ययांच्या योगानें ज्या शब्दांशीं यांचा योग असतो त्यांचीं सामान्यरूपें निरंतर होत नाहींत; परंतु

बहुधा ते कालवाचक असले तर; जसें—'दोन महिने पावेतो,' 'चार दिवस पर्यंत,' 'सकाळ पर्यंत,' इ०.

५७७. यांतून प्रदेशवाचक अथवा स्थलवाचक शब्दां वरून ऊन प्रत्यय लावला ह्यणजे अपादानपूर्वक गत्यर्थ-वाचक क्रियापदांशीं यांचा अन्वय असतां शब्दयोगी अव्ययें होतात; जसें—वरून, खालून, इकडून, तिकडून, धरून, गांवून, इ० जसें—वरून पडला, खालून आला, तिकडून शिरलें, धरून आलों, इ०.

५७८ या शब्दयोगी अव्ययां वरून चा आणि ला हे लिंगवचनभेदेंकरून प्रत्यय लागले असतां 'तदधिकरणसंबंधी' अशा अर्थी विशेषणें होतात; जसें—करचा, पुढला, पलिकडची, अलिकडली, मागचे, समोरलीं, बाहेरच्या इ०.

५७९ विकल्पें या शब्दयोगी अव्ययां वरून ईल प्रत्यय होऊनहि अशा अर्थी विशेषणें होतात; जसें—पुढील धोरण, मागील वहिवाट, आंतील वर्तणूक, बाहेरील डौल, इ०.

परंतु हे प्रत्यय प्राकृत शब्दां वरूनच होतात; समीप, सन्निध, सन्मुख, सह, आदिकरून संस्कृत शब्दां वरून होत नाहींत.

५८०. या शब्दयोगी अव्ययां मध्यें शुद्ध शब्दयोगी अव्यय ह्यणून एक आणखी उपभेद आहे. या शुद्ध शब्दयोगी अव्ययांचा प्रयोग शब्दां वांचून नुसता कधीच होत नाहीं, व तीं नुसतीं उच्चारिलीं असतां केवळ निरर्थक होतात; परंतु कोणत्याहि शब्दा पुढें योजलीं असतां त्यां पासून कोठें व्यावृत्ति, कोठें संग्रह, कोठें अवधारण, कोठें गौरव, इत्यादि अर्थ गम्यमान होतात.

आणखी या शुद्ध शब्दयोगी अव्ययांच्या योगानें ज्या शब्दाशीं यांचा योग होतो त्याचें सामान्यरूप होत नाहीं. हीं अव्ययें—च, हि, ना, कीं, देखील, देखीत, पण, मात्र, इ०. उदाह०— 'तूंच ये' अ० 'तूं मात्र ये,' ह्यणजे तुझ्या बदल अ० तुझ्या बराबर इतरांस आणूं नको; एथें इतरांची व्यावृत्ति होत्ये. 'तूंहि ये' अ० 'तूं देखील ये,' ह्यणजे आणखी येतील त्यांत तूं पण ये, एथें संग्रहार्थ उपलब्ध होतो; यांत 'च, मात्र, यांचा प्रयोग सर्व जातींच्या शब्दांशीं होतो; जसें—'तूं जाच,' 'ती हळूच चालत्ये,' 'तो गोळा वाटोळाच आहे,' 'तूं इतकें मात्र बोल कीं मीं जातों;' इ०. 'तूं जातोसना'? ह्य० तूं जातोस किं नाहीं? असा प्रश्न; 'तूंना जातोस'? ह्य० तूं जातोस किंवा आणखी कोणीं जातो. तूं करतोस कीं, लिहितोस कीं, हीं आणखी देशस्थ भाषेचीं उदाहरणें.

यांत च, कीं, ना, हीं वर्जून अर्थास अनुकूल पडल्यास इतरांस क्रियाविशेषणें मानिलें तरीं चिंता नाहीं असें मला वाटतें. अशा जातींच्या शब्दांस संस्कृत वैय्याकरण निपात झगून संज्ञा देतात; व त्याचे अनेक अर्थ होतात झगून सांगतात. हें वर दाखविल्या उदाहरणां वरून स्पष्ट दिसतें.

विभाग ४.

केवलप्रयोगी अ० उद्गारवाची अव्ययें.

९८१ जीं अव्ययें वाक्यांत असतां ज्यां वरून वक्त्याचे अथवा सांगणाराचे हर्षशोकादि जे मानसिक विकार अथवा उद्गार यांचा उद्बोध होतो, असें कळतें, त्यांस केवलप्रयोगी अ० उद्गारवाची अव्ययें ह्यणतात.

यांत— धिक्कार, दुःख, तिरस्कार, हर्ष, उत्कर्ष, विस्मय, इत्यादि मानसिक विकार दाखविणारीं कांहीं मुख्य अव्ययें सांगतां.

• उद्गारवाची अव्ययें.

धिक्कार....छी,छिः, छ,छित्,थू,उंः, अंः,धिक्,इ०.
दुःख ....उंः, अंः, हायहाय, आईआई,हरहर,
रामराम, इ०.

तिरस्कार. इश्श, फिशश, फूं, थत्, इ०.
हर्ष ....अहा, वाः, काय मौज! इ०.
धन्यता..वाहवा, शाबास, भले, इ०.
आर्जव....जी.

आश्चर्य ..अहा, बवव, अ० अबव, कायहो,
संबोधनीं जीं उद्गारवाची अव्ययें तीं लिंगवचनानु-
संधानानें असतात.

लिंग. एकव० अनेकव०
पुल्लिंग—अरे, रे, अगा, अजि. } अहो,हो,अगा,अजि
स्त्रीलिंग-अगे, गे, अगो,गो,ग. }

एकाद्या समयीं सर्व वाक्याचें वाक्य उद्गाराच्या अर्थी घेतें;
तेव्हां संक्षेपानें व्याकरण करणें झाल्यास त्या सर्व वाक्यास या
अव्ययांत टाकिलें तरीं चिंता नाही; उदाह०—'विष्णवेनमः तुष्ठीं
ऱ्याची गोष्ट मज जवळ काढूं नका,' 'तथास्तु महाराज,' 'कां
होईना, आतां आपण यावें,' 'तूप कोठलें, रामाय तस्मै
नमः म्हणा.'

५८२ कधीं कधीं या अव्ययाच्या प्रयोग नामा सा-
रखाहि करितात; उदाह०—'काल शाळेंत रामाची वा-
हवा झाली,' 'गोपाळाची छीथू तुष्ठीं ऐकिली असाल' इ०.

केव्हां केव्हां संबोधनीं नामाचीं रूपें असतां त्यांचा

या केवलप्रयोगी अव्यया प्रमाणे प्रयोग करितात; जसे—
हरहर ! शिवशिव ! नारायण !

९८३ या शिवाय आणखी कित्येक शब्दांचा प्रयोग शुद्ध वाक्यालंकारार्थ अथवा पादपूरणार्थ, अवधारणार्थी अ० स्वार्थीं होतो, असे शब्द या भाषेत बरेच आढळतात; ते असे कीं—आपला, वेटा, वेटे, परता, मग, बरीक, कीं, ह्मणून, घ्या, इ०. उदाह०—‘ तो आपला कांहीं तरी बोलतो ’, ‘ मग वेटे असें झालें,’ ‘ तूं जाईसना परता,’ ‘तो बरीक चंचळ, खरा,’ ‘ती बरीक गात्ये खरी,’ ‘तूं जाकीं,’ ‘तितकें तुहीं त्याला बोला कीं,’ ‘तो आमच्यांत काय ह्मणून बोलतो,’ ‘ती कोठे ह्मणून जात नाही,’ ‘ तो ह्मणून त्याशीं भांडतो,’ ‘ तुहीं कोण कोणते ह्मणून ग्रंथ आतां वाचाल,’ ‘ हा घ्या मी जातो,’ अशा शब्दांस कोणी पालव पदे ह्मणतात.

खंड ४.

साधितशब्दविचार.

९८४ एथपर्यंत, मूळ प्रकृतीस अथवा साधितांस विभक्त्यादि प्रत्यय लागून जीं जीं शब्दसिद्धिरूप कार्यें होतात, तद्विषयक प्रकरणार्थें विवेचन झालें. आतां मूळच्या सिद्धशब्दां वरून साधिलेले जे इतर शब्द त्यांचा व्युत्पत्तिप्रकार एथें संक्षेपरूपानें वर्णन करितों.

वर संक्षेपरूपानें वर्णन करितों ह्मणून सांगितलें, तें अत्यंत संक्षेपरूपानें झटलें पाहिजे होतें; कारण, हा साधितशब्दविचार इतका विस्तीर्ण व गहन आहे कीं, या महाराष्ट्र भाषेत सरावात पडलेले, व महंता सारखे आपआपल्या मरातवा प्रमाणे प्रौढस्थानारूढ असलेले, संस्कृत शब्द गाढून निवळ मराठी

शब्दांची जरी साधणूक करू लागली तरी हा ग्रंथ अनटोप वाढेल यांत किमपी संशय नाही. आणि जरी ती साधणूक फारच स्पृहणीय आहे असें मला स्पष्ट दिसते, तरी, तें प्रकरण निराळ्याच ग्रंथाचा विषय केले पाहिजे. तथापि साधेल तितकें संक्षेपरूपानें, सर्व तर नाहीच, परंतु मुख्य मुख्य व ठळक ठळक अशा या भाषेतल्या साधित शब्दांचें थोडें तरी विवरण करून दाखविलें पाहिजे तें या खंडांत केले आहे, इतकेंच प्रस्तुत एथें समजलें पाहिजे.

९८९ साधितें दोन प्रकारची आहेत; एक धातू वरून अथवा क्रियापदां वरून साधलेले जे शब्द तीं; यांस संस्कृतांत कृदंत ह्मटलें आहे, परंतु एथें धातुसाधितें ह्मटलें आहे; आणि एक धातू व्यतिरिक्त शब्दां वरून साधलेले जे शब्द तीं; यांस संस्कृतांत तद्धित, परंतु एथें शब्दसाधितें ह्मटलें आहे.

भाग १.

धातुसाधितें.

९८६ धातू वरून अथवा क्रियापदां वरून साधलेले जे शब्द तीं धातुसाधितें ह्मणावीं; यांत मुख्य तीन भेद आहेत;—नामें, विशेषणें, आणि अव्ययें. ही त्यांच्या त्यांच्या प्रत्ययांच्या अनुक्रमानें एथें सांगतीं.

क्रियापदांचे जे मूळधातु तींच केव्हां केव्हां धातुसाधित नामें होतात; जसें—आदळ, उकड, उघड, खुर-खुर, मार, तोड, रड, धांव, मोड, इत्यादि. उदाह०— 'त्याचा मार कठीण,' 'त्या गोष्टीची कांहीं तरी तोड करायाची होती,' 'ही रड माझ्यानें ऐकवत नाही,' इ०.

आ— कित्येक धातूँ वरून कर्मार्थी व भावार्थी हा आप्रत्यय लागतो; ह्यणजे मूलधातु-रूप जे शब्द त्यांस आकारान्त केल्यानें, जीं धातुसाधित नामें होतात, त्यां पामून कर्म, भाव, हे अर्थ निष्पन्न होतात; जैसे—ठेवा, ठेंचा, भरडा, लेखा, वेढा, झगडा, झिडकारा, इ०.

आऊ — ती ती क्रिया करायास योग्य अथवा शक्य, सिद्ध, अथवा प्रवण, अशा अर्थी त्या त्या धातू वरून हा प्रत्यय होऊन विशेषणें होतात; जैसे—पाळाऊ, जळाऊ, टाकाऊ, विक्राऊ, शिकाऊ, विणाऊ, लढाऊ, इ०. पाळाऊ ह्य० पाळायास योग्य, जळाऊ, ह्यणजे जळायास योग्य अथवा शक्य, इ०. लढाऊ ह्य० लढायास योग्य, सिद्ध, इ०.

आयास-ला. आवयास-ला सर्व धातू वरून निमित्तार्थी व करणार्थी हे प्रत्यय लागून धातु-साधित अव्ययें होतात; जैसे—करायास-ला, करावकास-ला; बोलायास-ला, बोलावयास-ला; ध्यायास-ला, ध्याव-यास-ला; व्हायास-ला, व्हावयास-ला. यांत थोडें उगीच लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आवयास-ला या पेशां आयास-ला याचा प्रचार बोलण्यांत अधिक आढळतो, आवयास-ला याचा लिहिण्यांत कवितेंत स-ला हे चतुर्थीचे प्रत्यय गाळून

नुसर्ती सामान्य रूपें ठेवूनहि अशा
रूपाचा प्रयोग करितात; जसे—

“सुत्रनासि ताराया ———

माराया दुष्टांतं पृथ्वीचा सर्व भार हाराया ॥” मोरोपंत.

इ ——— कोठें मूलधातुरूप जे शब्द त्यांस ईका-
रान्त केल्यानें क्रियावाचक, कर्मवाचक,
करणवाचक, अतिशयार्थवाचक अशीं धातु-
साधित नामें होतात; जसें—उडी, बुडी,
खाई, थुंकी, थापटी, थापी, इ०. जसें—
उडण्याची, बुडण्याची, जी क्रिया अथवा
व्यापार ती उडी, बुडी; अतिशय खा-
ण्याची जी क्रिया ती खाई; थुंकून टा-
कलें ती थुंकी; थापटून मारलें ती थाप-
टी; ज्याणें थापायाचें ती थापी; इ०.

ईव ——— ती ती क्रिया ज्यां वर घडली आहे, अ-
थवा घडाय्यास योग्य आहे, ते पदार्थ वि-
वक्षित असतां मूलधातू वरून हा प्रत्यय
होतो; जसें—सोलींव, कोरींव, घोटींव,
कांतींव, ओतींव, पेरींव, भरडींव, इ०. सो-
ललेलें, अ० सोलाया जोगें-तें सोलींव; कोर-
लेलें अ० कोराया जोगें-तें कोरींव; कांतलेलें
अ० कांताया जोगें-तें कांतींव; इ०. कोठें
प्राकृत ग्रंथांत स्वार्थी व भावार्थीहि हा
प्रत्यय होतो; जसें—जाणींव, नेणींव.

‘ज्ञान हाणों तरीं नाहीं जाणिंव । अज्ञान हाणों तरीं नाहीं नेणिंव ।
अभाव हाणों तरीं टेंव । नवल आनंदाची ॥’ विवेकसिंधु.

ऊ ——— खा, गा, इ० कित्येक आकारान्त धातूं.

वरून हा प्रत्यय होऊन योग्यार्थी अ० कर्मार्थी धातुसाधित नामें होतात; जसें—खाऊ, गाऊ,* इ०.

मूळ धातू वरून कर्त्रर्थी हा प्रत्यय केला असतां धातुसाधित विशेषणें होतात; जसें—भरू, काढू, मारू, खाऊ, इ०; परंतु हीं धातुसाधित विशेषणें बहुधा निरंतर तत्तत्कर्मवाचक नामांशीं जोडलेलीं असतात; जसें—पोटभरू, गरजकाढू, मनमारू, भाजीखाऊ, इ०. क्वचित् या ऊकारान्त धातुसाधितांस पुढें आणखी विनोदार्थ वा, जी, हे आदरार्थी शब्द जोडून धातुसाधित नामें करितात; जसें—देऊवा, घेऊवा; घेऊजी, देऊजी, इ०.

३ — कित्येक धातू वरून भावार्थी हा प्रत्यय होऊन धातुसाधित नामें होतात; जसें—हंसूं, रडूं, इ०. उदाह०—'त्यास हंसूं आटोपेना,' 'त्या काळीं तिला रडूं आलें,' इ०. परंतु या धातुसाधित नामांस प्रथम शिवाय इतर विभक्ति लागत नाहींत.

सर्व धातू वरून निमित्तार्थी हा प्रत्यय होऊन धातुसाधित अव्ययें होतात; जसें—देऊं, घेऊं, करूं, बोलूं, साचवूं, आठवूं, देववूं, हंसवूं, इ०.

ऊन एक क्रिया घडून दुसऱ्या क्रियेची

* तान्हा मूलांस निजवितानां अ० पाळणा हालवितानां जे गाणें गातात तो.

विवक्षा असतां या घडून गेलेल्या क्रियेच्या मूलधातू वरून हा प्रत्यय होऊन पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय होते; जसें—देऊन, घेऊन, करून, मारून, बोलून, चालून, ह्मणून, इ०. उदाह०—‘तो मला मारून गेला,’ एथें मारणें ही क्रिया पहिली घडून तदनंतर जाणें ही क्रिया घडली, असा अर्थ.

या धातुसाधिता पासून कार्यकारण-भावाचाहि बोध होतो; जसें—‘तो खाऊन माजला,’ ‘पिऊन मस्त झाला,’ इ०. एथें खाऊन, पिऊन, ह्मणजे खाण्या मुळें, पिण्या मुळें, असा अर्थ.

क्रियेस अवधि करून तेव्हां पासून काळगणना करायाची असतां हि या ऊन प्रत्ययान्त धातुसाधितांचा प्रयोग करितात; उदाह०—‘मला ही पोथी लिहून दहा वर्षे झाली,’ ‘त्याला मरून एक युग गेलें,’ इ०. ह्मणजे पोथी लिहिल्या काळा पासून, तो मेला त्या काळा पासून आजपर्यंत, असा अर्थ.

एँ—रड, हंस, इ० कित्येक धातू वरून भावार्थी हा प्रत्यय होऊन नामें होतात; जसें—रडें, हंसें, इ०.

करण — ‘तें तसें नसतां तसें करणें,’ अथवा ‘त्याचें तसें करणें,’ अशा अर्थी बहुतेक अकारान्त संस्कृत नामें, विशेषणें,

व क्रियाविशेषणं, यांस ईकारान्त करून त्या पुढें हा शब्द जोडल्यानें फार उपयोगी क्रियावाचक शब्द सिद्ध होतात; जैसें—सम नसतां सम करणें, अथवा समाला सम करणें, तें समीकरण, दृढ नसतां दृढ करणें तें दृढीकरण, प्रकट नसतां प्रकट करणें तें प्रकटीकरण; याच प्रमाणें—वशीकरण, पुष्टीकरण, जडीकरण, द्रवीकरण, अंगीकरण, संगतीकरण, स्वीकरण, इ०. आणि या शब्दां वरून कर्मवाचकें—समीकृत, दृढीकृत, अंगीकृत, स्वीकृत, इ० अशीं होतात. आणि 'तसें झालेलें' अशा अर्थां या ईकारान्तास भूत हा शब्द जोडल्यानेंही दुसऱ्या प्रकारचीं कर्मवाचकें सिद्ध होतात; जैसें—शुचिभूत, वशीभूत, द्रवीभूत, इ०.

का ——— मार, रड, फाट, इ० कित्येक धातूं वरून कर्त्र्थी अतिशयार्थी, व कोठें ईषदार्थी, स्वार्थी, करणार्थी, व अधिकरणार्थी, हा प्रत्यय होऊन विशेषणें व नामें होतात; जैसें—बसका, मारका, रडका, फाटका, तुटका, मोडका, इ०. उदाह०—, 'बसकें नाक,' 'मारकी पोरगी,' 'या मारक्याच्या वाटेस जाऊं नको,' इ०. फाटका, तुटका, मोडका, ह्यणजे फाटलेला, तुटलेला, मोडलेला, इतकाच अर्थ.

ण ——— बहुतेक धातूं वरून भाव, कर्म, करण,

अधिकरण, योग्यता, इत्याद्यर्थी हा प्रत्यय होऊन धातुसाधित नामें सिद्ध होतात; जसें-तारण, पोषण, सारवण, भांडण, इ० भावार्थ; दळण, नेसण, चाटण, मिरवण, घुसळण, इ० कर्मार्थ; चाळण, झाडण, धरण, कालवण, झाडवण, इ० करणार्थ; दडण, लवण, चढण, उतरण, इ० अधिकरणार्थ. समयविशेषी एका शब्दाच्या ठायीं हे अनेक अर्थहि संभवतात; जसें- दळण, कांडण, घुसळण, इ०. उदाह०-‘सखूचें दळण चांगलें,’ एथें दळण ह्मणजे दळण्याची क्रिया; ‘आज तुझे दळण जाड आलें,’ एथें दळण ह्मणजे दळलेलें जें तें कर्म; ‘इतकें दळण आज कोण दळील,’ एथें दळण ह्मणजे दळायाचें अथवा दळायास योग्य जें तें. ‘घुसळण घाली रखमाचाई,’ एथें-हि हाच अर्थ.

णा — कित्येक धातू वरून भावार्थी, अथवा कर्मार्थी, अथवा करणार्थी, अथवा अधिकरणार्थी, हा प्रत्यय होतो; जसें-भरणा, नितळणा, रमणा, इ०. उदाह०-‘या गोसांव्या पाशीं आर्यांचा भरणा फार आहे,’ ‘त्यारणें सरकारांत ऐवजाचा भरणा केला,’ ‘सोनाराचा नितळणा, ह्म० नितळण्याचें अवजार,’ ‘पूर्वीं पर्वती जवळ रमणा होता,’ इ०. कोठें हीं विशेष-

णेहि होतात; जसे- धारजणा-जिणा,
 'कसावास गाई धारजणी-जिणी,' धारजणे
 या क्रियापदा वरून, देखणा (देखणे)
 देखायास-पहायास योग्य, -दर्शनीय, -मुं-
 दर. कित्येक मूळ संस्कृत धातू वरून जो
 स्त्रीलिंग प्रत्यय लागून ना होतो त्या-
 च्या ठिकाणी मराठीत पूर्वोक्त अर्थी णा
 प्रत्यय होतो; जसे--हेळणा, छळणा,
 तुळणा इ०.

णाऊ—हा प्रत्यय बहुधा ती ती क्रिया करायास
 योग्य अथवा शक्य जो पदार्थ त्याच्या अर्थी
 होतो; जसे-ठेवणाऊ, खाणाऊ, इ०.

णार— सर्व धातू वरून भविष्यार्थी हा प्र-
 त्यय होऊन कोठें भविष्य काळी क्रिया-
 पदें होतात, व कोठें नामें होतात; जसे-
 जाणार, येणार, निजणार, इ०. उदाह०-
 'मी उद्यां तेथें जाणार,' 'तुझीं आलेत
 तर तोहि तेथें येणार', इ० वाक्यांत
 जाणार, येणार, हीं भविष्यकालवाचक
 क्रियापदें जाणावीं. परंतु, 'तुझीं पानें
 वाढिलींत परंतु जेवणार कोठें आहेत,'
 'एक जोडणार आणि पन्नास खाणार,'
 'मारणाराचा हात धरवेल, परंतु बोल-
 णाराचें तोंड धरितां येत नाही,' इत्यादि
 वाक्यांत हीं णारप्रत्ययान्त नामें जाणावीं.

णारा— सर्व धातू वरून कर्त्रर्थी हा प्रत्यय
 होऊन बहुधा धातुसाधित विशेषणें हो-

तात; जसें—बोलणारा, हंसणारा, खाणारा, घेणारा, देणारा, इ० विशेषणें होत. उदाह०—‘मासे खाणारीं माणसें,’ ‘फिरणाऱ्या गाई,’ ‘या गलबता वर चढणारे उतारू कोठें आहेत,’ इत्यादि वाक्यांत णाराप्रत्ययान्त जे शब्द तीं विशेषणें जाणार्वीं.

णावळ— ‘त्या त्या क्रियेचें अथवा व्यापाराचें मोल अ० मजुरी’ या अर्थी ण प्रत्ययान्त अथवा णें प्रत्ययान्त धातुसाधितां वरून आवळ प्रत्यय होऊन धातुसाधित नामें सिद्ध होतात; जसें—खाणावळ, लिहिणावळ, घडणावळ, दळणावळ, धुणावळ, इ०.

थोडक्या धातूं वरून ती ती क्रिया घडल्यानें जी कसर जात्ये त्या अर्थीं हि हा प्रत्यय होतो; जसें—सुकणावळ, झिजणावळ, कापणावळ, वेरणावळ, इ०. ह्याणजे सुकल्यानें, झिजण्यानें, कापण्यानें, वेरल्यानें, जी त्या त्या पदार्थांत कसर जात्ये ती.

णी — बहुतेक धातूं वरून भाव, कर्म, करण, इत्याद्यर्थीं हा प्रत्यय होऊन धातुसाधित नामें होतात; जसें—करणी, पाहणी, रोखणी, पेरणी, पुरवणी, लाटणी, लेखणी, चाळणी, लावणी, तासणी, इ०.

णूक — कित्येक धातूं वरून भाव, कर्म, इत्या-

द्यर्थां हा प्रत्यय होऊन धातुसाधित नामें होतात; जसें— गांजणूक, जळणूक, मिरवणूक, जाचणूक, वर्तणूक, नांदणूक, ठेवणूक, नेमणूक, इ०.

णें ——— सर्व धातूं वरून धात्वर्थसूचक हा प्रत्यय होतो; जसें— बोलणें, हंसणें, वसणें, उठणें, इ०. तसेंच भाव, कर्म, करण, इत्याद्यर्थांही हा प्रत्यय होतो; जसें—नाचणें, बोलणें, लिहिणें, बांधणें, मिरवणें, खेळणें, लाटणें, इ०.

त ——— सर्व धातूं वरून हा प्रत्यय होऊन वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययें होतात; जसें— जात, नाचत, ठेवित, करित, इ०.

उमज धातूचा गण वर्जून अकारान्त सकर्मक धातूंस हा प्रत्यय लागतांना मध्ये इ आगम होतो; जसें—करित, मारित, ठेवित, (पहा पृ० २६४, नि० ५४३.)

ता - सर्व धातूं वरून कर्त्रर्थां हा प्रत्यय होऊन नामें व विशेषणें होतात; जसें— रडता, हंसता, जाता, येता, घेता, देता, बोलता, मारता, खाता, पिता, शिकविता, खेळविता, 'रडती पोरगी,' 'करता मनुष्य,' 'रांगतें मूल,' 'अडपती नाहीं सासू, दडपता नाहीं भावा,' इ०.

प्रयोजक धातूं वरून हा प्रत्यय होत असतां मध्ये इ आगम होतो; जसें—करविता, ठेवविता इ०.

शाळुंकी ते केशी बोले मंजुळवाणी
शिकविना धणी वेगळाची.—तुकाराम.

तां— अन्यक्रियासापेक्षत्व असतां सर्व धातू वरून हा प्रत्यय होऊन धातुसाधित अव्यय होतें; (एथेहि तप्रत्ययान्त धातुसाधिता प्रमाणें इ आगमाचा नियम जाणावा.) जसें—जातां, येतां, घेतां, करितां, देववितां, अंगीकारितां, इ०.

तांनां -- सर्व धातू वरून तांप्रत्ययार्थी हाहित्याच नियमानें प्रत्यय होतो; जसें—खातांनां, जातांनां, सांगतांनां, भरवितांनां, इ०.

या -- कित्येक मराठी धातू वरून 'कर्त्र्थी,' अथवा 'तें करण्याची ज्यास टेव आहे ' अशा अर्थी, थोडा कुत्सितार्थ दाखवायाचा असतां हा प्रत्यय होतो; जसें—उपट्या, उडव्या, चुकव्या, ठकव्या, लाव्या, माऱ्या.

या शिवाय आणखी कित्येक धातू वरून पूर्वाक्त व इतर नाना अर्थी असाधारण असे अनेक प्रत्यय होऊन अनेक शब्द सिद्ध होतात, त्यांची गणना एथें कोठवर करावी; व तशी करणें हा मोठ्या ग्रंथांतराचा विषय होय; ह्मणोन ही जी एक दिशा दाखविली इज वरून वृद्धिमानांनीं धातू वरून शब्द कसकसे व्युत्पन्न होतात हें समजावें.

भाग २.

शब्दसाधितें.

५८७ धातु अथवा क्रियापद यां शिवाय जे शब्दाचे प्रकार त्यांस शब्द असें एथें संज्ञार्थ झटले आहे.

५८८ या शब्दां वरून व्युत्पन्न झालेले शब्द तीं शब्दसाधितें ह्मणार्वां. आतां हीं शब्दसाधितें अगणित आहेत, तितक्यांचे प्रकृतिप्रत्यय साधूं गेलें असतां अटोपेनासा ग्रंथ होऊन इतक्या खटाटोपी पासून नव्या शिकणारांस तादृश उपयोगहि होणार नाहीं. ह्मणोन काय जे मुख्य व व्यापक प्रत्यय तेच वर्णानुक्रमानें एथें लिहून दाखवितों.

अ. — पदार्थांचें स्थूलत्व दाखवायाचें असतां तत्पदार्थवाचक मूळ शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें—विळा, पोळा, पानगा, भाकरा, सुरा, चुला, आरसा, डवा इ०. हे मूळचे 'विळी, पोळी, पानगी,' इ० शब्दां वरून साधले आहेत असें समजावें.

असे शब्द स्वच्छंदांनं व विनोदांनं हावे तितके साधितां येतील; जसें—भाकरा, छत्रा, झोळा, धोंगटा, साडा, लेखणा, इ०. परंतु साधणारानीं मात्र जे चौघांच्या कानास गोड लागतील त्यां शिवाय भलतेच साधून आपला विनोद करून घेऊं नये, इतकें सांभाळावें.

आई — कित्येक प्राकृत शब्दां वरून भावार्थां, अधिकार, व त्या अधिकारा खालचा प्रदेश, इत्याद्यर्थां हा प्रत्यय होतो;

जसें—नवाई, धिट्टाई, नष्टाई, दांडगाई, महागाई, सस्ताई; इ०. मोगलाई, पेशवाई, एथें अधिकार, व त्या अधिकारा खालचा देश.

आळ— हा मूळचा संस्कृत आळु प्रत्यय होय; परंतु प्राकृत शब्दां वरून याचें आळ असे रूपांतर होतें; श्रौंप, लाज, इ० शब्दां वरून 'तें ज्यास आहे, अ० अतिशय आहे,' या अर्थी हा प्रत्यय होतो; जसें—श्रौंपाळ, लाजाळ, विसराळ, कृपाळ, मायाळ, दयाळ, स्नेहाळ, इ०.

परंतु शुद्ध संस्कृत शब्दां वरून हा प्रत्यय नसाधितां मूळचा जो आळु प्रत्यय तोच योजावा हा उत्तम पक्ष; जसें—दयाळु, कृपाळु, मायाळु, निद्रालु, इ०. तथापि दयाळू, मायाळू, कृपाळू, इ० शब्द आतां केवळ प्राकृत होऊन गेले आहेत, ग्रणोन ते असे लिहिण्यांत अगदीं दोष नाहीं.

आट— शब्दास प्रतिशब्द लावल्यानें अथवा द्विरुक्तीनें साधलेला जो या मराठी भाषेंत शब्दांचा मोठा भरणा आढळतो, त्यांतून अशा कितीएक अकारान्त शब्दां वरून अतिशयार्थी, पूर्णार्थी, व कोठें बलार्थी, व स्वारस्यार्थी, हा प्रत्यय होऊन एका प्रकारचे शब्द सिद्ध होतात; जसें— भरभराट, दणदणाट, खडखडाट, घडघडाट, खळखळाट, कडकडाट, इ०.

आळ — तें तें करायाची जी खोडी, व्यसन, अथवा वाईट चाल, ज्या ज्या साधनांनीं

करितात, त्या त्या साधनवाचक शब्दां वरून 'तें तें जो करितो तद्वाचक' हा प्रत्यय होऊन नामें व विशेषणें होतात; जसे—
तोंडाळ, हाताळ, लाताळ, खोड्याळ, वाचाळ, इ०; उदाह०—'हाताळाचा हात धरवेल, परंतु तोंडाळाचें तोंड धरवत नाही,' 'तें पोर हाताळ आहे संभाळा,' 'लांताळ घोडें,' 'वाचाळ बायको,' इ०.

इ

'तेथें जें उत्पन्न,' अथवा 'त्याशीं ज्याचा संबंध,' अथवा 'त्याणें अ० त्याचें जें केलेलें,' अथवा 'तें ज्या जवळ अ० ज्यास आहे,' अथवा 'त्यांत ज्याचें परिज्ञान आहे,' इत्याद्यर्था, व भाव, अधिकार, व अधिकारा खालचा देश इ० अर्थां त्या त्या शब्दा वरून ईं होतो; परंतु हे शब्द अकारान्त असावे; जसें—पैठणी, काश्मिरी, शहागडी, दौलतावादी;—सर्कारी;—गुलाबी, साखरी, कागदी;—सुगंधी, धनी, लोभी;—साधनी, विवेकी, ज्ञानी, गुणी, शास्त्री, ज्योतिषी, व्याकरणी, इ०.

आणखी भाव, मजुरी, काम, अधिकार, अधिकारा खालचा देश, इत्याद्यनेव इतर अर्थांहि हा प्रत्यय होतो; जसें—गरिबी, मातवरी, दलाली, गुलामी, चाकरी, मजुरी, कारकुनी, फ़-

- इनिसी, पुणेकरा, हाळकरा, गाय-
कवाडी, पटवर्धनी, इ०.
- इक — 'तत्संबंधी,' 'तद्विषयक,' अशा अर्थी
हा प्रत्यय कित्येक संस्कृत शब्दां वरून
होतो, परंतु त्या शब्दाच्या पहिल्या अ-
क्षराच्या अंत्य वर्णास वृद्धि होत्ये; जसें-
मायिक, व्यावहारिक, प्रापंचिक, ऐ-
हिक, आमुष्मिक, इ०.
- इत — 'तेणेंकरून जें युक्त,' अथवा 'तें ज्यास
आहे,' अशा अर्थी हा प्रत्यय संस्कृत श-
ब्दां वरून होतो; जसें-आनंदित, हर्षि-
त, संतोषित, दुःखित, मोहित, इ०.
- इष्ट — 'तें ज्यास आहे,' अशा अर्थी कित्येक
संस्कृत शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो;
जसें-कोपिष्ट, रागिष्ट, व्याधिष्ट, ब-
लिष्ट, इ०.
- इय — संस्कृत धातुसाधित नामां वरून यो-
ग्यार्थी हा प्रत्यय होतो; जसें-दर्शनीय,
प्रेयणीय, रक्षणीय, भक्षणीय, रमणीय, इ०
- हा मूळचा संस्कृतांतील भविष्यकालवाचक आणि कर्त्रर्थ-
वाचक अर्नायर् प्रत्यय जाणावा. या खेरीज आणखी 'तत्सं-
बंधी' अशा अर्थी प्रत्यय लागून जीं रूपे होतात, तीं मूळचीं
संस्कृतांत छप्रत्ययान्त जाणावीं; तीं हि अशींच असतात; जसें-
महेंद्रीय, वत्सीय, पर्वतीय, स्वक्रीय, राजक्रीय, इ०.
- ईल — शब्दयोगी अव्ययां वरून 'तत्प्रदेश
संबंधी' या अर्थी हा प्रत्यय होऊन वि-
शेषणें होतात; जसें- वरील, पुढील,

- मागील, तेथील, एथील, समोरील, इ०.
- क — 'तें करितो तो' अशा अर्थी संस्कृत शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें—गुणक, बाधक, रोचक, मोहक, इ०.
- कट — 'तेणें करून युक्त,' 'त्याचा अंश अ० संसर्ग ज्यास आहे,' अशा अर्थी, व कोठें 'इषदर्थी, व कुत्सितार्थी,' व कोठें 'स्वार्थी,' हा प्रत्यय लागून शब्द साधतात; जसें—बलकट, तेलकट, विचकट, रांकट, धांकट, फलकट, पोरकट, फुसकट, इ०.
- कर — 'तें करितो तो,' या अर्थी हा प्रत्यय होतो; जसें—सुखकर, दुःखकर, हितकर, प्रभाकर, खोडकर, विणकर, इ०. 'त्या त्या गांवचा राहणारा' अशा अर्थी ग्रामवाचक नामां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें— काशीकर, पुणेकर, वडोदेकर, मुंबईकर, पैठणकर, पंढरपूरकर, इ०.
- करी — 'तो तो व्यापार अ० धंदा करणारा,' अथवा 'त्या त्या स्थळीं राहणारा,' अशा अर्थी कित्यक शब्दां वरून, व कोठें मूळ शब्दास कांहीं विकार करून, हा प्रत्यय होतो; जसें—शेतकरी, गांवकरी, मोलकरी, यात्रेकरी, कथेकरी, मारेकरी, भाडेकरी, साठेकरी, गांवढेकरी, इ०. कोठें 'तें ज्यास आहे' अशा अर्थी, हा प्रत्यय लागतो; जसें— मानकरी, पैकेकरी, इ०.

अकारान्ता शिवाय इतर शब्दां पुढें हा प्रत्यय होत असतां अंत्यस्वरास ए आदेश होतो.

की— कित्येक शब्दां वरून 'भाव' अथवा 'धंदा', या अर्थी हा प्रत्यय होतो; जसें— पाटिलकी, सोनारकी, ह्यारकी, इ०.

खोर— 'ती ती खोडी अ० व्यसन ज्यास आहे,' अशा अर्थी त्या त्या शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें— दारूखोर, भांडखोर, कज्याखोर, छंदखोर, इ०.

हा मूळचा फारशी खुर्दन (खाणें) या धातू वरून व्युत्पन्न झालेला प्रत्यय होय; याचा अर्थ खाणारा.

गर, गीर,— 'तें तें धरणारा, अथवा धरून त्याचा धंदा, पेशा, चालविणारा,' अशा अर्थी त्या त्या मूळ शब्दां वरून हे प्रत्यय होऊन साधित शब्द होतात; जसें— सौदागर, जीनगर, शिकलगर; तमासगीर, आवदागीर, तगादगीर, इ०.

हें मूळचीं फारशी गिरिफतन धरणें या धातू पासून गरगीर धरणारा अशा अर्थी धातुसाधितें जाणावीं.

गिरी— कित्येक शब्दां वरून भावार्थी हा प्रत्यय होतो; जसें— गुलामगिरी, लुच्चेगिरी, सोदेगिरी, इ०.

हा प्रत्यय वर सांगितल्या गर, गीर, या प्रत्ययांच्या अपभ्रंशानें झाला असावा.

चा-ची-चें— शब्दयोगी अव्ययां वरून, आणि स्थलवाचक व कालवाचक क्रियाविशेषण अव्ययां वरून, हे प्रत्यय 'तत्प्रदेशसंब-

धी,' अथवा 'तत्कालभूत,' अशा अर्थां
लिंगवचनपरत्वे होतात; जसे— वरचा,
खालचा, तेथचा, एथचा, परवांचें,
आजची, कालच्या, उद्यांचें, इ०.

आतां एथें अंगांगीभावसंबंध नसतां कित्येक नामां वरून हे प्रत्यय होऊन जीं रूपें साधतात, तींहि याच प्रमाणें विशेषणें होतात; जसें— हातचा, पदरचे, मूळची, पोटचे, दोन वर्षांचा, पांच हातांचा इ०. परंतु या प्रकारचीं विशेषणें आणि षष्ठ्यन्त नामें यांचा भेद कोठें कोठें अर्थां वरून जाणावा लागतो.

आणखी जेथें षष्ठी विभक्ति होऊन तिज वरून इतर विभक्तिप्रत्यय होतात, तेथेंहि ते षष्ठ्यन्त शब्द शब्दसाधितें मानावीं; जसें— त्याच्यापासून, तुमच्यांत, 'घरच्यांनीं उपाशीं मरावें आणि दारच्यांनीं मौजा माराव्या', इ० स्थळीं, त्याचा, तुमचे, घरचीं, दारचीं, हीं शब्दसाधितें जाणावीं.

परंतु एथें शिकणारांनीं एक गोष्ट पक्रेपणीं लक्षांत ठेवावी कीं सर्वनामां वरून जेथें स्वार्थीं अशीं रूपें होतात, तेथें त्यांस शब्दसाधितें मानूं नये.— माझ्याहून, तुझ्याशीं, त्यांच्यांत, इ० रूपें जेव्हां मजहून, तुझ्याशीं, त्यांत, अशा अर्थां असतात, तेव्हां हीं त्या त्या सर्वनामांचीं त्या त्या विभक्तीचीं रूपें मानावीं. परंतु जेथें माझ्याहून, तुझ्याशीं, त्यांच्यांत, यां पासून 'मदीय जो कोणी त्याहून,' 'वदीय जो कोणी त्याशीं,' 'तदीय जे कोणी त्यांच्या ठायीं,' अशा अर्थांची उपलब्धि असत्ये, तेव्हां त्यांस शब्दसाधितें मानून त्यां वरून ती ती विभक्ति मानावी.

ट— कित्येक प्राकृत शब्दां वरून ईषद-
र्थां ह्य० किंचिदर्थां हा प्रत्यय होऊन

विशेषणें होतात; परंतु हा प्रत्यय होत असतां अंत्य स्वरास अभादेश होतो; जसें— पिंवल्लट, हिरवट, कडवट, खारट, मळकट, इ०.

डा— धंदा अथवा व्यवहार करणारे जे त्यांचे वाचक जे शब्द त्यांतून कित्येकां वरून कुत्सितार्थी हा प्रत्यय होतो; जसें— ह्यारडा, न्हावडा, सुतारडा, कांसारडा, सोनारडा, परभुडा, इ०.

भट आणि शिंपी यांचे कुत्सितार्थी भटोरा, भटुरडा, शिंपुरडा, असे शब्द आढळतात.

त्व— संस्कृत शब्दां वरून भावार्थी हा प्रत्यय होतो; जसें— ब्राह्मणत्व, गुरुत्व, लघुत्व, द्विजत्व, मनुष्यत्व, इ०.

ता— पूर्वोक्त अर्थी संस्कृत शब्दां वरून हाहि प्रत्यय होतो; जसें— विद्वत्ता, लघुता, मधुरता, आम्लता, कटुता, विषमता, इ०.

दां— 'अमुक वेळां,' असा अर्थ विवक्षित असतां तत्तत्संख्यावाचकां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें— एकदां, दोनदां, पांचदां, शंभरदां, इ०.

दार— 'तें राखतो अ० बाळगतो तो,' या अर्थी कित्येक प्राकृत व फारशी शब्दांस अकारान्त व कोठें एकारान्त करून त्यां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें— चोबदार, भालदार, पोतदार, दुकानदार, हवालदार, मुभेदार, मामलेदार, इ०.

हा मूळचा दाश्तन् (धरणें) या फारशी धातू वरून व्युत्पन्न झालेला प्रत्यय होय; याचा अर्थ धरणारा.

नीस-नवीस- 'तें लिहिणारा,' अथवा 'तो अधिकार चालविणारा,' या अर्थी कित्थेक शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें-
चिटनीस अ० चिटनवीस, फडनीस
अ० फडनवीस, पोतनीस अ० पोतन-
वीस, दफतरनीस अ० दफतरनवीस, इ०.

हा मूळचा निविश्तन् (लिहिणें) या फारशी धातू वरून व्युत्पन्न झालेला प्रत्यय होय; याचा अर्थ लिहिणारा.

पट — संख्यावाचकां वरून गुणितत्वार्थी हा प्रत्यय होऊन विशेषणें होतात; जसें-एकपट, दुप्पट, तिप्पट, चौपट, इ० (पहा पृ० १५२, नि० ३६९).

पड — 'त्याच्या विरुद्ध, अ० त्याच्या उलट,' अशा अर्थी, अथवा गौणत्वार्थी, अथवा द्वितीयाविभक्त्यर्थी, संस्कृत पर, प्रति, याचा अपभ्रंश होऊन झालेला हा उपसर्ग कित्थेक शब्दार्ंभी जोडल्यानें शब्द साधतात; जसें- पडशाळा, अ० पडसाळ, पडजीभ, पडपांपणी, पडचाकर, पडगहाण, पडदोरा, पडसाक्ष, पडताळा, पडपेंठ, पडभोजन, पडसाद, पडछाया, पडशब्द, पडनाद, इ०.

पण, पणा — भावार्थी सर्व प्राकृत शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो; जसें- वरेपण-णा,

वाइटपण-णा, खरेपण-णा, माणुसपण-णा, वायकोपण-णा, इ०.

पर— 'दुसऱ्याचें,' 'पारकें,' अशा अर्थीं हा शब्द नामारंभीं जोडितात; जसें—परघर, परदेश, परगांव, परपेंठ, इ०.

पोट— 'आंतील,' या अर्थीं हा शब्द उपसर्गा सारखा कित्येक शब्दारंभीं जोडितात; जसें—पोटघर, पोटभेद, पोटजमा, पोटजामीन, पोटबेरीज, पोटकरकम, पोटभाग, पोटहिस्सा, इ०.

कोणी पोट घणजे त्याचा त्याचा आंतील भाग असा अर्थ करून त्याचा पुढील शब्दाशीं षष्ठीतःपुरुष समास करून विग्रह केला, तरीं प्रशस्त, असें मला वाटतें.

बाज— 'त्याचें ज्यास लक्षण आहे, अ० त्याचें ज्यास व्यसन आहे,' अशा अर्थीं त्या त्या कित्येक निवळ मराठी व फारशी शब्दां पुढें हा प्रत्यय लागतो; जसें—अकडबाज, कुरेंबाज, इकबाज, नखरेबाज, दगलबाज, दारूबाज, इ०.

हें मूळचें बाखून (खेळणें) या फारशी धातूचें धातुसाधित होय; याचा अर्थ खेळणारा.

भर— कालवाचक व परिमाणवाचक शब्दा वरून 'तो अवधि व्यापून असलेला,' अथवा, 'त्या त्या परिमाणा पर्यंत,' अशा अर्थीं हा प्रत्यय होऊन विशेषणें आणि क्रियाविशेषणें साधतात; जसें—क्षणभर, घडीघर, प्रहरभर, दिवसभर, वर्ष-

भर; पसाभर, शेरभर, मणभर, खंडीभर, पल्लाभर, रतिभर, तोळाभर; कोसभर, विघाभर; हाकभर, गुढगाभर, कमरभर; इ०.

यांत परिमाणवाचकां वरून विशेषणें आणि क्रियाविशेषणें, आणि कालवाचकां वरून केवळ क्रियाविशेषणेंच होतात.

मंत-मान्- 'तें ज्यास आहे,' या अर्थी संस्कृत शब्दां वरून त्या भाषेच्या नियमा प्रमाणें हे प्रत्यय होऊन विशेषणें होतात; यांत मान् हा शुद्ध संस्कृत प्रत्यय, आणि त्याचाच प्राकृत मंत; जसें—श्रीमंत, बुद्धिमंत, श्रीमान्, बुद्धिमान्, इ०. संस्कृतांत स्त्रीलिङ्गीं मती हा प्रत्यय होतो; जसें—बुद्धिमती, श्रीमती, इ०. परंतु प्राकृतांत बहुधा बुद्धिमान् स्त्री असेंच ह्मणतात.

या— 'तें ज्यास आहे,' असा अर्थ असून कुत्सितार्थाची विवक्षा असतां, अथवा 'तो नाद अ० व्यसन ज्यास आहे,' अ० तशा सारखा, अ० त्या त्या पदार्थाचा धंदा, काम, करणारा, अशा अर्थाची विवक्षा असतां, कित्येक नामा वरून पुल्लिङ्गीं अंत्यस्वराच्या स्थानीं हा प्रत्यय होतो; जसें—दम्या, खोकल्या, धाप्या, बायक्या, चौघड्या, सारंग्या, तबल्या, गवखा, अडखा, इ०.

भांग्या याच्या इतर लिङ्गांचीं रूपें आकारान्त विशेषणाच्या रूपा प्रमाणें ईकारान्त आणि ऍकारान्त होतात; जसें—

भांग्या, भांगी, भांगें, याच प्रमाणें—धां-
दल्या, धांदली, धांदलें, इ० आणखी
शब्द जाणावे.

रा— लाज, खाज, इ० कित्येक शब्दां
वरून 'ते ज्यास अतिशय आहे,' अशा
अर्थी हा प्रत्यय होऊन साधित नामें आ-
णि विशेषणें होतात; जसें—लाजरा,
खाजरा, शिवरा, इ०.

ला— स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्ययें व
शब्दयोगी अव्ययें यां वरून 'तत्प्रदेश-
संबंधी,' या अर्थी लिंगवचनपरत्वे हा प्र-
त्यय होऊन विशेषणें होतात; परंतु अंत्य-
स्वरास अ आदेश होतो; जसें—तेथला,
एथला, जेथला, वरली, खालली,
पुढले, मागले, इ०.

वट— 'तत्संबंधी' या अर्थी, अथवा 'ईपद्धी'
कित्येक शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो;
जसें—रानवट, भोलवट, कडवट, इ०.

वत्— 'त्या सारखें,' असा अर्थ विवक्षित
असतां प्रौढ भाषणांत संस्कृत शब्दां व-
रून हा प्रत्यय होऊन अविभक्तिक वि-
शेषणें होतात; जसें—शूद्रवत्, स्वप्नवत्,
सर्पवत्, पशुवत्, विपवत्, इ०.

वंत—वान्— अकारान्त संस्कृत शब्दां शिवाय इ-
तर संस्कृत शब्दां पुढें मंत आणि मान्
प्रत्यय लागत असतां मच्या स्थानीं व
आदेश होतो, असा बहुधा नियम आहे;

जसें—यशवंत, जयवंत, द्रव्यवान्, धर्मवान्, इ०. स्त्रीलिङ्गीं संस्कृतांत वती हा प्रत्यय होतो; जसें—पुत्रवती, सौभाग्यवती, इ०. यांत वान् हा संस्कृत आणि वंत हा प्राकृत प्रत्यय जाणावा.

वार— फारशी शब्दां वरून 'तें ज्यांत आहे,' अ० 'तद्युक्त,' अशा अर्थी हा प्रत्यय होऊन विशेषणें व क्रियाविशेषणें होतात; जसें—सरफेवार, किफायतवार, वयादवार, तपसीलवार, इ०.

वाणा— स्वार्थी, सादृश्यार्थी, 'तें ज्याला आहे,' या अर्थी आणि कोठें 'ईषदर्थी,' कित्येक शब्दां वरून हा प्रत्यय होतो; तेव्हां लाजरा इ० कित्येक शब्दांच्या उपांत्यास ई भादेश होतो; जसें—गरीबवाणा, बापुडवाणा, दीनवाणा, दैन्यवाणा, लाजिरवाणा, गोजिरवाणा, इ०.

वाला— 'तें ज्यास आहे,' अथवा 'त्याचा धनी,' अथवा 'त्याचा जो धंदा करितो,' अशा अर्थी हा प्रत्यय होऊन शब्दसाधित नामें होतात; जसें—दुकानवाला, घरवाला, लेंकुरवाला, आवेवाला, तेलवाला, भाजीवाला, दूधवाली, पैकेवाले, इ०.

सर— कित्येक शब्दांस अकारान्त करून त्यां वरून ईषदर्थी हा प्रत्यय होतो; जसें—काळसर, लालसर, भोळसर, वेडसर, इ०.

सा— बहुधा सर्व विशेषणां वरून अथवा नामां

वरून ईपदर्धी व समानार्धी हा प्रत्यय होऊन विशेषणें होतात; जसें—लहानसा, पिवळीशी, काळेंसें, ब्राह्मणसा, थोडेंसें इ०.

सा हा प्रत्यय असा याचें संक्षिप्त रूप होय; हा प्रत्यय विशेष्याच्या लिंगवचनानुरूप होतो; आणि हें संक्षिप्त रूप मूळ शब्दां प्रमाणें सर्व शब्दां पुढें यथेच्छ योजितात; जसें—केलेसें, गेलीसी, भरेसें, जावीशी, इ०.

स्थ— 'त्या त्या स्थळीं अथवा प्रदेशीं राहणारा,' अशा अर्थी त्या त्या प्रदेशवाचक शब्दा पुढें हें संस्कृत धातुसाधित जोडल्यानें ते ते शब्द सिद्ध होतात; जसें—कोंकणस्थ, देशस्थ, ग्रामस्थ, मध्यस्थ, मार्गस्थ, आकाशस्थ, जलस्थ, हृदयस्थ, उदरस्थ, गर्भस्थ, इ०.

५८९ मराठींत कित्येक शब्दांशीं कित्येक शब्दांचा सामासिक योग होत असतां त्यांत उत्तर शब्दांच्या स्थानीं तत्तदर्थवाचक कांहीं अनुकल्पित शब्द अथवा आदेश होऊन एक जातीचे साधित शब्द सिद्ध होतात; ते असे—

पाणीं या शब्दाच्या स्थानीं 'त्याचें जें पाणी' या अर्थी कित्येक मराठी शब्दां वरून वणीं हा आदेश होऊन शब्दसाधितें सिद्ध होतात; जसें—चंचवणी, सोलवणी, ताकवणी, दुधवणी, गुळवणी, अकळवणी, कळसवणी, इ०.

तेल या शब्दाच्या स्थानीं 'त्याचें जें तेल,' या अर्थी ज्या पदार्थांतून तेल निघतें त्या पदार्थांचा वाचक अ-

शा मराठी शब्दां वरून (अंत्यस्वराच्या स्थानीं) एल हा-
आदेश अ० प्रत्यय होऊन कित्येक शब्दसाधितें सिद्ध
होतात; जसें—धुपेल, तिलेल, खोवरेल, एरंडेल, मो-
गरेल, उंडेल, विववेल, इ०.

घाण या शब्दाच्या स्थानीं 'त्याची जी घाण,'
या अर्थी कित्येक शब्दां वरून (अंत्यस्वराच्या स्थानीं)
आण, व कोठें कोठें याच्या स्थानीं घ्राण, हे आदेश
होऊन शब्दसाधितें सिद्ध होतात; जसें— आंवटाण,
करपटाण, कुजटाण, तेलटाण, आंवघ्राण, तेल-
घ्राण, इ०.

वेळ याच्या स्थानीं ओळ हा अनुकल्पित प्रत्यय
होऊन, केवढा, एवढा, तेवढा, वाढता, इ० कित्येक
शब्दां पुढें तो जोडत असतां यांच्या स्थानीं केढ, एढ,
तेढ, वाढ, असे आदेश होऊन देशीं ग्राम्य शब्द सा-
धतात; जसें—केढोळ, एढोळ, तेढोळ, वाढोळ, इ०.

९९० या शिवाय आणखी थोडेवहुत एकदेशीय
असे अनेक प्रकारचे प्रत्यय होऊन परोपरीचे शब्द
सिद्ध होतात; जसें—डोळस, कानपिशा, गांवठी, खोलग-
ट, पाणचट, धुपट, पाणवठा, दिवठाण, खर्चिक, इ०.

९९१ कित्येक शब्दां वरून 'ती ती क्रिया करितो,
अ० करणारा,' या अर्थी धातुसाधित प्रत्यय होऊन एक
जातीचीं साधित नामें होतात; जसें—पोटभरू, भाडखाऊ,
गरजकाढू, वाघमाच्या, भाजीविक्या, लाकूडतोड्या,
कळलाव्या, मासरांध्या, धोतरवडव्या, इ०.

९९२ या शिवाय आणखी मराठींत शब्दसाधितांचा
मोठा भरणा संस्कृत शब्दां वरून संस्कृत प्रत्यय अ-
थवा शब्द लागून होतो. या विषयीं जर यथाक्रम सं-

पूर्ण व्याख्यान करूं लागलों, तर बहुधा संस्कृत व्याकरणांतील सर्व तद्धितप्रकरण घेतलें पाहिजे; यास्तव संक्षेपरूपेंकरून जितके व्यवहारप्रसिद्ध संस्कृत शब्द या भाषेंत मिश्र झालेले आहेत, अथवा केव्हां केव्हां प्रत्यय अथवा शब्द लावून साधावे लागतात, त्यांतून मुख्य मुख्य अगत्याचे असे निवडून त्यांचेंच खाली ग्रहण केलें आहे. 'ते ज्यास आहे,' 'तेणेंकरून युक्त,' अथवा 'तेणेंकरून पीडित,' इत्याद्यर्थां संस्कृत शब्दांशीं—अन्वित, आकुल, आक्रांत, आतुर, आपन्न, आवह, आविष्ट, ग्रस्त, शाली, इ० हे शब्द जोडून परोपरीचीं आणि अत्यंत उपयोगी अशीं शब्दसाधितें होतात; जसें—क्रोधान्वित, भयाकुल, तृषाक्रांत, कामातुर, दुःखापन्न, सुखावह, लोभाविष्ट, रोगग्रस्त, पापग्रस्त, भाग्यशाली, दैवशाली, पुण्यशाली, इ०.

गुण-गुणित— सर्व संस्कृत संख्यावाचकां वरून 'आवृत्त्यर्थां' हा प्रत्यय होऊन विशेषणें होतात; जसें—द्विगुण-गुणित, त्रिगुण-गुणित, चतुर्गुण-गुणित, शतगुण-गुणित, इ०.

युक्त— 'तेणेंकरून युक्त' अशा अर्थां त्या त्या शब्दां पुढें हा शब्द लागून विशेषणें होतात; जसें—गुणयुक्त, भययुक्त, संशययुक्त, शर्करायुक्त, इ०.

रूप 'सादृश्यार्थां' अथवा 'स्वार्थां' कित्येक शब्दां पुढें हा शब्द लागून साधित विशेषणें होतात; जसें—दोषरूप, संकटरूप, भवरूप, ब्रह्मरूप, इ०.

अतिरिक्त-रहित-विरहित-व्यतिरिक्त-शून्य-हीन-

तत्तदर्थीची व्यावृत्ति अ० अभाव असा अर्थ. असतां त्या त्या शब्दांशीं या शब्दांचा योग होऊन विशेषणें व क्रियाविशेषणें होतात; जसें—ज्ञानातिरिक्त, विद्यारहित, धर्मविरहित, कर्मव्यतिरिक्त, ज्ञानशून्य, बुद्धिहीन, मतिहीन, इ०.

स-सहित— त्या त्या अर्थींचें साहचर्य विवक्षित असतां, अथवा 'तेणेंकरून युक्त,' अथवा 'तें ज्यास आहे,' अशा अर्थीची विवक्षा असतां, त्या त्या शब्दाच्या आरंभीं स या आगमाचा, अथवा त्याच्या शेवटीं सहित या शब्दाचा, योग होऊन विशेषणें अथवा क्रियाविशेषणें होतात; जसें—सकुटुंब, सपरिवार, साश्रित, सदय, साकार, साकाक्ष; वस्त्रसहित, अलंकारसहित, व्याजसहित, इ०.

५९३ आणखी संस्कृत शब्दां वरून भावार्थी अंत्य स्वराच्या स्थानीं य प्रत्यय होऊन भाववाचकें होतात, तेव्हां त्या त्या शब्दांतील प्रथम स्वरास वृद्धि होत्ये; जसें—मधुर-माधुर्य, सुंदर-सुंदर्य, कुरूप-कौरूप्य, ईश्वर-ऐश्वर्य, शीत-शैत्य, उदार-औदार्य, कृपण-कार्पण्य, दृढ-दाढर्य, एक-ऐक्य, चोर-चौर्य, गौण-गौण्य; इ०.

आणखी संस्कृत शब्दां वरून 'तत्संबंधी,' 'त्यांचें अपत्य अ० वंशज,' 'त्या पामून उत्पन्न झालेलें,' इत्याद्यनेकार्थीं ते ते प्रत्यय होऊन ते ते शब्द सिद्ध होतात; जसें—अश्वसंबंधी जें तें-आश्व, अरण्यमसंबंधी जें तें-आरण्य, शरीर-शारीर, इंद्र-ऐंद्र, इंद्रिय-ऐंद्रियक,

विष्णु-वैष्णव, शिव-शैव, शूद्र-शौद्र, शुंडा-शांड, गृह-पति-गार्हपत्य, केशिक-कैशिक, केदार-कैदार, गो-गव्य, नौ-नाव्य; कयाधूचा पुत्र तो-कायाधव, कुरूचा जो पुत्र अ०वंशज तो-कौरव, मधु-माधव, गंगा-गांगेय, शंडिल-शांडिल्य, दिति-दैत्य, तित्तिरि-तैत्तिरीय, विनता-वैनतेय, द्रुपद-द्रौपदी, पुत्र-पौत्र, उत्स-औत्स, भृंगु-भार्गव, ए-था पार्थ, एथु-पार्थव, एथिवी-पार्थिव, केकय-कैकयी, द्रोण-द्रौणि, व्यास-वैयासिक; व्याकरण-वैयाकरण, श्वापद-शौवापद; इ०.

या प्रमाणें शतावधि साधित नामें आणि विशेषणें संस्कृत व्याकरणाच्या नियमा प्रमाणें सिद्ध होतात, त्या सर्वांचा एथें विस्तार करवत नाहीं. तें सर्व यथा-स्थित समजायास त्या शास्त्राचें अध्ययन अपेक्षित आहे.

हे सविस्तर विषय ईश्वरेच्छेनें पुढें माझ्या भावी व्याकरण-पूरणिकेंत व शब्दार्थसाधनिकेंत येणार आहेत, असा मी भरंवसा धरितों. प्रसिद्ध झाल्या वर त्या ग्रंथांत जिज्ञासूनीं इष्ट असल्यास पहावें.

भाग ३.

सामासिकशब्दविचार.

५९४ सामासिक शब्द ह्यणजे दोन किंवा अधिक शब्द एकत्र जुळून त्यांपासून झाला जो एक शब्द तो; जसें—विटीदांडू, साखरभात, चांदणीचौक, महारवाडा, देवाज्ञा, चक्रपाणि, इ०. आतां पहा कीं विटीदांडू एथें विटी आणि दांडू हे दोन शब्द मिळून विटीदांडू हा एक शब्द झाला आहे. या प्रमाणें दुसरीं उदाहरणें जाणार्वीं.

[अ] निवळ मराठी शब्दांचे असे समास घडत असतां, कौठें कौठें पूर्व शब्दाच्या अंत्य स्वरास अकारादि थोडा आदेशरूप विकार होऊन मग पुढला शब्द जोडण्यांत येतो; जसें— तांबडमाती (तांबडी माती), घोडेदवड (घोडे दवड), पोळपाट (पोळी पाट), घोडेराऊत (घोडा राऊत), घ्यादेमात (प्यादा-दे मात), इ०.

९९९ या मध्ये परस्परसंचा जो संबंधप्रकार त्यास समास ह्मणतात; जसें—साखरभात, याचा मध्यमपदलोपी समास होय.

९९६ हा समास करून दाखविण्याचा जो प्रकार त्यास विग्रह ह्मणतात; जसें—पूर्व उदाहरणांत— ' साखर-युक्त जो भात ' हा विग्रह, आणि मध्यमलोपी हा समास.

९९७ हे समास आठ आहेत—द्वंद्व, तत्पुरुष, कर्मधारय, द्विगु, मध्यमपदलोपी, बहुव्रीहि, अव्ययीभाव, आणि नञ् समास. यांचीं लक्षणे उदाहरणां सुद्धां पृथक् पृथक् विभाग करून त्यांत दाखवितों.

मागल्या आवृत्तींत सातच मुख्य समास सांगितले होते; नञ् समासा विषयांचा निसळा विभाग करून दाखविला नव्हता. तो हा आठवा नञ् समास सगून एथें नव्या विभागा खालीं प्रविष्ट केला आहे.

विभाग १.

द्वंद्व.

९९८ दोन अथवा अधिक शब्दांचा संयोग होऊन मधल्या आणि या समुच्चयार्थक अव्ययाचा उर्यांत लोप होतो त्यास द्वंद्व समास ह्मणतात; जसें—आईवाप ह्मणजे 'आई आणि वाप तो,' विटीदांडू ह्मणजे 'विटी आणि

दांडू तो;’ याच प्रमाणें—बहीणभाऊ, बापलेंक, हात पाय, मातापिता, ब्रह्माविष्णुमहेश, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र, इ० आणखी उदाहरणें.

५९९ यांत कधीं आईबापें, दादलावायलें, बहिण-भावंडें, असाहि एक प्रकार थोड्या शब्दां विषयीं होतो, तेव्हां या सामासिक शब्दाचें नपुंसक लिंग आणि अनेकवचन असतें.

६०० मराठी भाषेंत आणखी एक द्वंड्याचा प्रकार होतो; तो असा कीं,—दोन शब्द जोडले असतां त्यांपासून तदंतर्गत आणखी तत्साधर्म्यवाचक अशा पुष्कळ शब्दांचा संग्रह होतो; यास समाहारद्वंद्व ह्मणतात; जसें—हातपाय झटलें ह्मणजे केवळ हात आणि पाय या दोन अवयवांचेंच ग्रहण होतें असें नाहीं; परंतु येणेंकरून इतर अवयवांचाहि संग्रह होतो; उदाह०—‘हातपाय सुखी असले तर सर्व सुख.’ अशीं समाहारद्वंद्वघटित नामें या भाषेंत पुष्कळ आहेत, त्यांतून कांहीं सांगतां;—भाजीपाला, कोळीमाळी, शेटसावकार, पानपत्रावळ, घरदार, देवब्राह्मण, शेतमळा, फंदफितूर, दिवाणदरवार, मीठभाकर, इ०.

अशा समाहारद्वंद्वघटित शब्दांचा अनेकवचनी प्रयोग केला असतां सामान्यतः सर्वांचा, आणि एकवचनी प्रयोग केला असतां त्यांतून सामान्यतः अनियमित कोणत्याहि एका व्यक्तीचा बोध होतो; उदाह०—

‘आंधळ्यापांगळ्यांस धर्म केला असतां अधिक पुण्य लागतें,’ ह्मणजे सर्व आंधळ्यापांगळ्यासारखे जे अंगहीन त्यांस, आणि ‘या गात्रांत आंधळापांगळा, अथवा कोणी शेट मावकार, नाहीं,’ ह्मणजे ‘आंधळ्यापांगळ्या मा-

रखा कोणी अंगहीन, अथवा शेटसावकारा सारखा कोणी पैकेवाला, किंवा उदमी, नाही,' असा अर्थभेद जाणावा.

६०१ पूर्व शब्दाचा अनुकरणवाचक अथवा कोणता तरी एक प्रतिशब्द कल्पून त्यास त्या शब्दाशी जोडिले असतां आणखी एक प्रकारचा समाहारद्वंद्व होतो; जसें— भाकरीविकरी, धोंडागिंडा, दगडगिगड, वाईटसाईट, लहानसहान, इ०.

[अ] यांत आणखी एक सामान्य नियम असा आहे कीं, कोणत्याहि शब्दाच्या आद्य अक्षराच्या स्थानीं वि किंवा क्वचित् गि आदेश करून जो अनुकरणवाचक शब्द होतो त्याचा त्या शब्दा पुढें योग केला असतांहि 'त्या सारखे आणखी,' 'इत्यादि,' 'वगैरे,' या अर्थी, व कोठें स्वार्थी, सामासिक शब्द होतात; जसें— घोडाबिडा, घरवीर,* कागदविगद, लेखणीबिखणी, तंटाबिटा, दगडगिगड, धोंडागिंडा, इ०. असे शब्द क्वचित् स्वार्थी-हि होतात; जसें—लेखणीबिखणी, ह्मणजे लेखणी हाच अर्थ.

६०२ कित्येक द्वंद्वसमासघटित शब्दां मध्यें शब्दांची पूर्वापर योजना नियमित असत्ये; जो बहुमानार्थी दुसऱ्या पक्षां अधिक मान्य, ह्मणून तद्वाचक शब्दाची योजना प्रथम करावी लागत्ये; जसें—आईवाप या द्वंद्वसमासघटित शब्दांत आई शब्दाची योजना पूर्वी, आणि वाप शब्दाची योजना मागून, असें बहुधा असतें; वापआई ह्मणायाची फारशी रूढि नाही; तसेंच—बहीणभाऊ, दादलावायको, रामलक्ष्मण, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र, इ०.

* घरवीर एथें उपात्त्यास जें दीर्घत्व झाले आहे त्याज विषयीचा नियम पुढें सांगण्यांत येईल.

भाग २.

तत्पुरुष.

६०३ तत्पुरुष ह्यणजे उत्तर शब्द मुख्य असून पूर्व शब्दाशीं ज्याचा संबंध असतो, अथवा पूर्व शब्दाचा विभक्तिसंबंध उत्तर शब्दाशीं असून त्या विभक्तीचा ज्यांत लोप होतो तो; ह्यणूनच— द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष, चतुर्थातत्पुरुष, इ० द्वितीये पासून जितक्या विभक्ति तितके बहुधा या समासाचे प्रकार होतात.

[अ] जेथें द्वितीयेचा लोप होतो तेथें त्यास द्वितीयातत्पुरुष ह्यणतात; जसें—अंगचोर, ह्य० 'अंग चोरितो तो,' द्विजदंड, ह्यणजे 'द्विजास अ० द्विजा प्रत जो दंडतो;' तसेंच—विप्रताडण, आर्तविमोचन, परपीडा, इ०.

[आ] जेथें तृतीयेचा लोप होतो तेथें त्यास तृतीयातत्पुरुष ह्यणतात; जसें—तांडपाठ, ह्यणजे तोडानें जें पाठ ह्य० पाठ केलेलें, कृपावलोकन, ह्यणजे रूपेण अथवा रूपेकरून जें अवलोकन तें; तसेंच—दयार्द्र, भक्तिवश्य, द्रव्यसाध्य, इ०.

[इ] जेथें चतुर्थाचा लोप होतो तेथें त्यास चतुर्थातत्पुरुष ह्यणतात; जसें—वाजारवाडा, ह्य० वाजारा करतां जो वाडा तो, पोळपाट (पोळी करतां पाट), जांवईआग्रह (जांवया करतां आग्रह); तसेंच—कृष्णार्पण, ह्य० कृष्णा कारणें जें अर्पण तें, यज्ञस्तंभ, पूजाद्रव्य, इ० आणखी उदाहरणें.

[ई] जेथें पंचमीचा लोप होतो तेथें त्यास पंचमीतत्पुरुष ह्यणतात; जसें—पापविमोचन, ह्यणजे 'पापा पासून जें विमोचन तें,' तसेंच—स्वर्गपतन, भवतारण, इ०.

[उ] जेथें षष्ठीचा लोप होतो त्यास षष्ठीतत्पुरुष ह्यणतात; जसें—केळफूल, ह्यणजे केळीचें जें फूल तें; तसेंच—हातचाला, पिंपळपान, राजदरवार, देवपूजा, इ०.

[ऊ] जेथें सप्तमीचा लोप होतो तेथें त्यास सप्तमीतत्पुरुष ह्यणतात; जसें—स्वर्गवास, ह्यणजे 'स्वर्गांत अथवा स्वर्गाच्या ठायीं जो वास तो', तसेंच—गृहप्रवेश, कर्मकुशल, शास्त्रनिपुण, शिल्पपाटव, इ०.

[ऋ] मराठींत आणखी एक तत्पुरुषसमासघटित शब्दांचा मोठा भरणा आहे, तो असा कीं, ज्यांत पूर्व शब्द पुढल्या धातुसाधिताशीं कर्मकरणसंप्रदानादिकारकसंबंधानें संयुक्त असतो; जसें—आगलाव्या, ह्यणजे 'आगीतें लावणारा,' यांत आग हें पुढल्या लाव्या या धातुसाधिताचें कर्म होय; घृतपक्क, ह्यणजे घृतानें जें पक्क तें,' यांत घृत हें पक्क या धातुसाधिताचें करण होय; याच प्रमाणें—कंवरमोड्या, पायमळ्या, मानमोड्या, भाजीविक्या, मासखाऊ, व्याजखाऊ, इ०.

६०४ प्रौढ भाषणांत अथवा लेखनांत जेव्हां सर्वनामांशीं इतर संस्कृत शब्दांचा समास करण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां तीं सर्वनामें संस्कृत योजावीं लागतात; नंतर तीं संधीच्या नियमां प्रमाणें पुढल्या शब्दांशीं जुळतात. हें खालीं दाखवितों—

मराठी स०. संस्कृत स०. उदाहरणें.

मीं . . . . मन् . . . मत्कार्य, मद्दुद्धरण, मज्जन्म, मट्टीका, मत्तात, मन्मन, मच्छास्त्र, इ०.

तू . . . . त्वन् . . . त्वत्सौंदर्य, त्वल्लीला, त्वद्गुण, इ०.

तो, ती, तें, } ते, त्या, तीं, }	} .तत् . . . . . {	तच्चरित्र, तद्गौरव, त- च्छाखा, तद्रूप, इ०.
आर्हतीं . . . . . अस्मत्		
तुह्यीं . . . . . युष्मत्		अस्मद्भाग्य, अस्मदप- राध, अस्मच्छक्ति, इ०. युष्मत्कीर्ति, युष्मदौ- दार्य, युष्मन्नाम, इ०.
हा, ही, हें, } हे, था, हीं, }	} ..एतत् . . . . . {	एतद्देशीय, एतन्मात्र, एतच्छाखीय, इ०.

आपलें या सर्वनामाच्या ठिकाणीं स्व, निज, हीं सं-
स्कृत सर्वनामं येऊन मग त्यांशीं इतर शब्दाचा स-
मास होतो; जसें—स्वजाति, स्वदेश, स्वधर्म, स्वकर्म,
स्वहस्त, स्वगोत्र, स्वभाषा, स्वस्थान, इ०.

कोठें आपलें, अथवा त्याचें, त्याचें खास, अशा
अर्थी, निज हें सर्वनाम बहुधा ग्रंथभाषेत येते; जसें—
निजकार्य, निजगूज, निजधाम, निजतनु, निजमाता,
निजधन, इ०. आणि कोठें आपलें या सर्वनामाचा अंश
आप राहून यांशीं इतर शब्दाचा समास घडतो; जसें—
आपस्वार्थ, आपसुख, आपबुद्धि, आपमतलब, इ०.

६०६ संस्कृत नियमा प्रमाणें नामास इन् प्रत्यय
लागून जे ईकारान्त शब्द होतात, त्यांशीं इतर शब्दां-
चा संयोग होऊन जर विग्रह होत असला, तर संस्कृत
भाषेच्या नियमा प्रमाणें त्या ईकारास ऱ्हस्व होतो; जसें—
हस्तिदंत, प्राणिमत्सर, इ०. एथें मूळचे हस्ती आणि
प्राणी असे शब्द होत.

विभाग ३.

कर्मधारय.

६०६ कर्मधारय ह्यणजे वक्त्याच्या मनांत उभय शब्दांचा भाव ज्यांत समान असतो, किंवा उभय शब्दांचा परस्पर उपमानोपमेयभावसंबंध ज्यांत असतो, असा जो समास तो होय; अथवा, विशेष्यविशेषणांचें सान्निध्य असून त्यांचा जो समास घडतो तो होय; जसें—भक्ति मार्ग, याचा विग्रह 'भक्ति तोच मार्ग,' किंवा 'भक्तिरूप जो मार्ग तो;' तसेंच—काल्पुरुष, ब्रह्मराक्षस, भवसागर, संसाराटवी, नीलोत्पल, इ० संस्कृत, आणि—तांबडमाती, कालमांजर, भोंगळभट, पोकळखर्च, इ० निवळ मराठी उदाहरणें.

६०७ शरीरादिसंबंधवाचक शब्द कर्मधारयसमासघटित शब्दांत विशेषणरूप उपपद होत असतां जे त्यांस विकार होतात ते उदाहरणां सुद्धां खालीं दाखवितों.

शब्द.	विकार.	उदाहरणें.
चुलता	चुलत—	चुलतभाऊ, चुलतबहीण, चुलतसामू, चुलतचुलता.
मामा	मामे—	मामेभाऊ, मामेबहीण, मामेसामू, मामेसासरा.
मावशी	माऊस—	माऊसभाऊ, माऊसबहीण, माऊससामू, माऊससासरा.
आत	आते—	आतेभाऊ, आतेबहीण, आ- तेसामू, आतेसासरा, आते- गौरव, आतेचीर.
आजा, आजी	आजे—	आजेसासरा, आजेसामू, आजेचीर, आजेगुरु.

नातू, नात	नात—	नातजांवई, नातसून.
पणतू, पणती	पणत—	पणतसासरा, पणतसासू, पणतसून, पणतजांवई, इ०.
भाचा, भाची	भाचे अ०	भाचेजांवई, भाचेसून, अ० भाचजांवई, भाचसून.
	भाच	

विभाग ४.

द्विगु.

६०८ संख्यावाचक पूर्वपद असतां पूर्वोत्तर पदांचा जेथें समास होतो, आणि हा समास बहुधा समाहारार्थी असतो, त्यास द्विगु समास ह्मणतात; जसें— पंचपालें, ह्मणजे पांचा पाळ्यांचा समूह, पंचारती, पंचखाजें, तीनताळ, तीनवार, चारखाणी, चारअक्षरें, चारखंड, पांचशेर-री, पांचपावली, बारभाई, अठरावावू, अठराटोपी, अठरापगडी, चतुर्युग, अष्टाध्यायी, इ०.

विभाग ५.

मध्यमपदलोपी.

६०९ मध्यमपदलोपी ह्मणजे दोन शब्दांच्या मधला त्यांचा अन्वय दाखविणाऱ्या पदांचा ज्यांत लोप होऊन त्यांचा समास होतो त्यास ह्मणतात; जसें— साखरभात (याचा विग्रह पूर्वी करून दाखविला आहे.) तसेंच— कर्वतकीस, लांकूडकाम, कातरविडा, घरजांवई, इ०.

सांगसिक नामान दोन किंवा अधिक शब्दांचा विग्रह करण्यांत, ह्मणजे त्यांचा यथार्थ अन्वय लावण्यांत, शब्दांतरांची व समर्थी वाक्याची अपेक्षा असत्ये, सणोम या समासाची इतर

समासा पेशां अधिक व्याप्ति असल्यास नवल मानूं नये. पहा—
गर्भश्रीमंत, व **बाळमित्र**, यांतून पहिल्याचा पंचमी अथवा
सप्तमीतत्पुरुष समास केला, आणि दुसऱ्याचा षष्ठीतत्पुरुष केला,
द्वयजे 'गर्भा पासून, अ० गर्भांत जो श्रीमंत तो,' 'बाळाचा जो मित्र
तो,' असा विग्रह केला, तरी अर्थ बसतो; परंतु त्यांत मनाचें चांगलें
समाधान होत नाही; तर **गर्भश्रीमंत** द्वयजे 'गर्भसंभवल्यापासू-
न जन्मल्या वर बहुत दिवस पर्यंत जो श्रीमंत राहिला तो,' आणि
बाळमित्र द्वयजे 'बाळपणापासून जो मित्र तो,' असे विग्रह
करून मध्यमपदलोपी समास केल्यानें चांगलें समाधान होतें.

विभाग ६.

बहुव्रीहि.

६१० जेणेंकरून दोन शब्दांचा संयोग असतां त्यां-
वरून तिसऱ्या पदार्थाची उपलब्धि होत्ये, त्यास बहु-
व्रीहि समास म्हणतात; जसें— चक्रपाणि, याचा विग्र-
ह— 'चक्र आहे पाणीच्या ठायीं द्वयजे हातांत ज्या-
च्या तो'—विष्णु; याच प्रमाणें—शशिशेखर, द्वयजे शशी
ह्य० चंद्र आहे शेखरीं ह्य० मुकुटीं ज्याच्या तो—शिव;
चतुर्भुज, मृगनयना, इ०. हे बहुव्रीहिसमासघटित शब्द
बहुधा विशेषणें असतात.

कोणी एकडोळ्या, बाबरभोंठ्या, उंचमान्या, घोड-
नोंड्या, इत्यादि शब्दांचा—'एक आहे डोळा ज्याचा तो'
एकडोळ्या, असा विग्रह करून यांस बहुव्रीहिसमासघटित श-
ब्द मानितात; परंतु मला हें प्रशस्त दिसत नाही; कारण, या
बहुव्रीहि समासाचें जें लक्षण कीं—दोन शब्दांचा संयोग अम-
तां ज्या वरून तिसऱ्या पदार्थाची उपलब्धि होत्ये, त्याची पू-
र्णपर्याप्ति होत नाही. हीं केवळ शब्दसाधितें होत; एकडोळा

ज्यास आहे तो एकडोळ्या, घोडतोंड ज्यास आहे तो घोडतोंड्या, इ०. पहा नि० ५८८, पृ० ३०८. या—

६११ जर उत्तरपद आकारान्त स्त्रीलिंग आहे, आणि त्याचा पूर्वपदार्थां बहुव्रीहि समास होऊन तें सारें पद पुल्लिंग शब्दाचें विशेषण होतें, तर संस्कृत नियमाप्रमाणें तें आकारान्त पद अकारान्त होतें; जसें—लक्ष्मी-भार्य, गौरीकांत, इ०.

एथें 'लक्ष्मी आहे भार्या ज्याची तो' लक्ष्मीभार्य, 'गौरी आहे कांता ज्याची तो' गौरीकांत, असा विग्रह जाणावा.

विभाग ७.

अव्ययीभाव.

६१२ वर जे समास सांगितले त्यां शिवाय आणखी बहुतेक विद्वान् मराठी भाषेंत नामां पुढें शब्दयोगी अव्यय असतां त्याचा संस्कृता प्रमाणें अव्ययीभाव समास मानितात; जसें—झाडावर, झाडाच्या वर—झाडावर, असा वर या शब्दयोगी अव्ययाचा झाडार्थां समास करून झाडावर एथें अव्ययीभाव मानितात. परंतु माझ्या विचारास हें अगदीं ठीक दिसत नाही. संस्कृता प्रमाणें मराठी भाषेंत हा समास अशा स्थळां संभवत नाही. संस्कृतांत उपसर्ग पूर्वी येऊन त्यार्थां ज्या शब्दाचा योग असतो, त्यास नपुंसकत्व होऊन अकारान्तास पुढें अम् होतो; आणि तें सर्व पद क्रियाविशेषण अमत्तें; जसें—'स उपसर्गं प्राप्तः,' ह्यणजे—'तो गंगे जवळ आला,' यांत उपसर्गं एथें संस्कृत वैयाकरण अव्ययीभाव समास मानितात हें योग्यच आहे; कांकी प्रथम तर त्या भाषेंत उप हा उपसर्ग पहिला येऊन त्या

चा 'गंगायाः समीपं-उपगंगं,' असा विग्रह होऊन तें सर्व विकृतरूप क्रियेचें विशेषण होतें. तेव्हां अशा ठिकाणीं त्यांस हा समास मानिल्या शिवाय गत्यंतर नाही. परंतु गंगेजवळ यांत कांहीं तसें विलक्षण रूप नाही, अथवा तशी अडचणहि नाही, गंगे हें जवळ या शब्दयोगी अव्ययाच्या योगानें गंगाशब्दाचें सामान्यरूप झालें आहे; कारण, शब्दयोगी अव्यय आणि विकृत विशेष्य यांच्या योगानें नाम, सर्वनाम, आणि विशेषण, यांचें सामान्यरूप होत असतें, हा नियम मराठी भाषेत सर्वव्यापक आहे. तेव्हां या नियमास न अनुसरितां जर गंगेजवळ, घरावर, वाड्यासमोर, इ० पदांचा अव्ययीभाव समास मानला, तर या सर्व पदांस क्रियाविशेषण अव्ययें मानलींच पाहिजेत; कारण, हीं जीं अव्ययीभावसमासघटित पदें होतात त्यांस अव्ययें मानणें आवश्यक आहे, दुसरा निर्वाह नाही; तेव्हां घरावर, गंगेजवळ, परमदेदिप्यमानविमानारूढदेवासह, या सर्व पदांस अव्ययें मानणें हा मला केवळ अप्रशस्त मार्ग दिसतो. ज्यांस असें दिसत नसेल ते यांस अव्ययें भले मानोत.

६१३ परंतु मराठी मध्ये दर, हर, प्रति, इ० कित्येक उपसर्गांचा नामांशीं अनुयोग असतां तन्निमित्त त्या नामांस अव्ययत्व प्राप्त होऊन जर तें सारें पद अव्ययरूप होत असलें, तर तेथें अव्ययीभाव समास मानिला असतां संभावनीय होय; जसें— दरमजल, दरदिवस, हरघडी, हरवक्त, प्रतिदिवस, प्रतिरात्र, प्रतिवर्ष, इ०. उदाह०—'सरकार शिपायांस दरमजल अ० दरदिवस दोन आणे भातें देतें,' इत्यादि वक्त्यांत—दरमजल,

दरदिवस, इ० शब्दांत अव्ययीभाव समासाची उपलब्धि होऊन तीं सारीं क्रियाविशेषण अव्ययें होतात; ह्यणो न अशा शब्दांत अव्ययीभाव मानावा असें माझे मत आहे.

विभाग ८.

नञ् समास.

६१४ 'त्याचा अभाव,' 'त्यापासून भिन्न,' अथवा 'तदभावविशिष्ट,' असा अर्थ विवक्षित असतां संस्कृत शब्दांच्या मागे अ या वर्णाचा योग होऊन जो एक प्रकारचा समास होतो, त्यास संस्कृत व्याकरणांत नञ् समास ह्मणतात. उदाह०—'नव्हे जो ब्राह्मण,' अथवा 'ब्राह्मणा पासून जो भिन्न' तो—अब्राह्मण, 'ज्ञानाचा जो अभाव' ते—अज्ञान, अथवा 'ज्ञानाभावविशिष्ट जो' तो—अज्ञान.

शब्दाचा प्रथम वर्ण जर स्वर असला, तर हा अवर्ण आणि पुढला शब्द यां मध्ये न विकरण होते; जसें—अ+ओळखी=अनोळखी, अ+आदर=अनादर, अ+ईश्वरवादी=अनीश्वरवादी, अ+उपपत्ति==अनुपपत्ति, अ+एक=अनेक, इ०.

या नियमाच्या अज्ञानानें असा प्रथम वर्ण स्वर नसतां हि कित्येक शब्दांत हें न् विकरण उगीच येऊन शब्द घडले अमतात; जसें—अनमान (अ+मान), अनभय (अ+भय), अनवाणा (अ+वहाण), अनहित (अ+हित), इ०.

विभाग ९.

समासां विषयीं स्फुट विचार.

६१५ मराठी भाषेंत जर सामासिक नामांचें पूर्वपद अकारवर्जितस्वरान्त असलें, तर त्यास अकारादेश किंवा

एकारादेश होतो; जसें—जितकीळसा, काळसांवळा, तोंडलेभात, घोडेराऊत, घोडेमात, इ०.

६१६ एका सामासिक शब्दाचे समर्थां दोन तीनहि समास संभवतात; परंतु त्यांतून कोणता समास ग्राह्य हैं अर्थानुसंधानावरून समजावें; जसें—'त्या राजाचा सत्यव्रताचा नियम मोठा आहे,' ह्यणजे—'सत्यरूप जें व्रत' त्याचा नियम, असा कर्मधारय समास होतो; आणि 'तो राजा मोठा सत्यव्रत होता,' ह्यणजे—'सत्य आहे व्रत ज्याचें' असा होता, एथें बहुव्रीहि समास होतो; 'तो राजा सत्यव्रत पाळण्या विषयीं मोठा दक्ष आहे,' या वाक्यांत 'सत्याचें जें व्रत तें' असा षष्ठीतत्पुरुष, अथवा, 'सत्य पाळण्या विषयीं आणि एकादश्यादि व्रत पाळण्या विषयीं' दक्ष, असा द्वंद्व समासाहि संभवतो.

व्याकरणपदच्छेद करते समर्थां अशी अडचण फार येत असत्ये; एकादि समर्थां दोन तीन प्रकारचे विग्रह केले तरीं ते सर्व अर्थास अनुकूल असतात, अशा प्रसंगीं ज्यास जो नीट दिसेल, व ज्याची जशी अर्था विषयीं रुचि असेल, तदनुरूप त्याणें तो समास मानावा. हीं व्याकरणांत निरंतर वादाचीं स्थळें असतात.

संस्कृत काव्यांत, व मोरोपंतवामनादिकृत जीं मोठीं प्रौढ प्राकृत काव्यें त्यांतहि बहुधा अनेक शब्द अनेक प्रकारच्या समासांनीं युक्त असून तें सर्व पदं सामासिक असतें, व असें सामासिक पद इतर शब्दांचें विशेषणहि असतें; उदाह०—'त्या कालीं श्रीमद्रघुवंशभूषणक्रोदंडपाणि राम भ्रातृशुश्रूषैकनिष्ठ लक्ष्मणा सह पंपामरतटीं आगमन करिता झाला,' या वाक्यांत—श्रीमन् असा, आणि 'रघूना जो वंश तो'—रघुवंश षष्ठीतत्पुरुष), 'श्रीमन् असा जो रघुवंश' हा सारा कर्मधारय,

‘त्याचें जें भूषण तें’—रघुवंशभूषण (षष्ठीतत्पुरुष), अथवा, ‘रघुवंशास आहे भूषण ज्याणेंकरून’ असा बहुव्रीहि समास करून,—रघुवंशभूषण, आणि ‘कोदंड आहे पाणीच्या ठायीं म्हणजे हस्तीं ज्याच्या’ तो—कोदंडपाणि (बहुव्रीहि), या तिन्ही विशेषणांचा पुनः द्वंद्व समास करून तें सारें राम या-शब्दाचें विशेषण करावें. यांत एक कर्मधारय, एक द्वंद्व, दोन तत्पुरुष, आणि दोन बहुव्रीहि, असे समास आहेत. तसेंच ‘भ्रात्याची जी शुश्रूषा ती’—भ्रातृशुश्रूषा (षष्ठीतत्पुरुष), ‘एक अशी जी निष्ठा ती’—एकनिष्ठा (कर्मधारय), ‘भ्रातृशुश्रूषा आहे एकनिष्ठा ज्याची तो’—भ्रातृशुश्रूषैकनिष्ठ असा शेवटीं बहुव्रीहि समास करून तें सर्व पद लक्ष्मणाचें विशेषण करावें.

खंड ५.

कारकविचार.

६१७ क्रियेच्या अन्वयें जो विभक्तीचा अर्थ त्यास कारक असें ह्मणतात. हीं कारकें सहा आहेत;—कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, आणि अधिकरण.

भाग १.

प्रथमा.

६१८ ही विभक्ति कोणत्याहि शब्दास असतां क्रियेच्या अन्वयें तिचे मराठी भाषेंत तीन अर्थ असतात;—कर्ता, कर्म, आणि परिमाण.

[अ] प्रथमाविभक्त्यंत जितके शब्द तितक्यांतून कित्येकांच्या ठायीं क्रियाजनकत्वधर्म संभवतो, ह्मणजे ज्यांपामून क्रिया उत्पन्न होत्ये, असा अर्थ असतो,

तेव्हां त्यांस त्या क्रियांचे कर्ते ह्मणावे; जसें—‘रामा मारितो,’ यांत मारितो या क्रियेचा उत्पन्न कर्ता रामा, ह्मणजे रामापासून ही क्रिया उत्पन्न होत्ये असा अर्थ; ह्मणोन रामा हा प्रथमान्त शब्द मारितो या क्रियेचा कर्ता होय. सांगायास तात्पर्य कौणत्याहि क्रियेचें कर्तृत्व प्रथमाविभक्त्यन्त अथवा तृतीयाविभक्त्यन्त* शब्दा वर असतें, मग ती क्रिया स्पष्ट त्या वाक्यांत उक्त असो, अथवा अध्याहृत असो; जसें—‘सूर्य उगवतो,’ या वाक्यांत सूर्य ही प्रथमा विभक्ति होय, आणि उगवतो या क्रियेचा कर्ता होय; तसेंच—‘काय चांगला मुलगा,’ एथें मुलगा हें प्रथमान्त नाम, आहे इत्यादि अध्याहृत क्रियेचा कर्ता होय.

[आ] अथवा, ज्या वर एकाद्या क्रियेचा व्यापार घडतो, असा ज्याच्या विभक्तीचा त्याचे क्रियेशी संबंध असतो, आणि ज्यास त्या क्रियेचें कर्म असें ह्मणतात, अशा अर्थीचे दर्शकहि कित्येक शब्द प्रथमान्त असतात; जसें—‘पारधी वाघ मारितो,’ यांत मारणें या क्रियेचा व्यापार पारध्यापासून उत्पन्न होऊन वाघा वर घडतो, ह्मणोन वाघ ही जी प्रथमा विभक्ति आहे तिचा अर्थ कर्म जाणावें.

क्रियाजनकत्वधर्माचा संभव नसतां केवळ त्या त्या क्रियेचा व्यापार ज्या पदार्था वर होतो तद्वाचक जो प्रथमान्त शब्द तो त्या क्रियेचें कर्म जाणावें; जसें—पूर्व उदाहरणांत पारधी हें प्रथमान्त नाम कर्ता, आणि वाघ हें प्रथमान्त नाम कर्म होय. हा प्रथमा विभक्तीचा कर्तृकर्मरूपभेद केवळ अर्थी वरून जाणावा.

* हा भेद पुढें वाक्यरचनेंत कर्तृक्रियासंबंधा विषयीं जे नियम

[इ] जर वाक्यांत एक कर्ता आहे, आणि दुसरे त-
त्पर्यायवाचक शब्द प्रथमान्त असले, तर क्रियाजनक-
त्व ज्याच्या ठायीं संभवते, त्यास कर्ता मानून वरकड
प्रथमाविभक्तींचाहि कर्त्रर्थ मानावा; परंतु त्यांत जर ए-
काद्या अर्थाचें विधान आहे, तर त्या विधेयार्थवाचक श-
ब्दांच्या प्रथमेस विधानार्थी अथवा विधेयार्थी प्रथमा
मानावी; आणि त्या विधेयाचें उद्देश्य असेल त्याची त-
त्संबंधानें उद्देश्यार्थी प्रथमा मानावी; उदाह०—‘तो गृह-
स्थ ब्राह्मण आहे,’ एथें तो हें प्रथमान्त सर्वनाम आहे
या क्रियेचा कर्ता होय, आणि गृहस्थ या पर्यायवाचक
शब्दाचीहि प्रथमा कर्तरि होय; परंतु एथें गृहस्थास उद्दे-
शून त्याच्या ब्राह्मणत्वाचें विधान केलें आहे, ह्मणोन ब्रा-
ह्मण ही विधानार्थी अथवा विधेयार्थी प्रथमा ह्मणावी,
आणि गृहस्थ ही उद्देश्यार्थी प्रथमा ह्मणावी.

[ई] या शिवाय आणखी जेथें कोणत्याहि द्रव्याच्या
परिमाणाचें विधान केलें असतें, तेथें परिमाणवाचक शब्दा
वरून जी प्रथमा होत्ये ती परिमाणार्थी प्रथमा जाणा-
वी; जसें—‘एक पायली मीठ,’ ‘दोन तोळे सोने,’ ‘पांच
चाहूर जमीन,’ ‘पन्नास हात पागोटें;’ इ०. यांत—पायली,
तोळे, चाहूर, हात, या शब्दाची परिमाणार्थी प्रथमा
जाणावी.

भाग २.

द्वितीया.

६१९ पूर्वोक्त कर्मरूप अर्थ द्वितीयेच्या ठायींहि
संभवतो; जसें—‘पारधी सशास पळवितो,’ एथें सशास
या द्वितीयेचा अर्थ कर्म होय; तसेंच—‘बाप मुलांस पोशि-

तो,' 'आई मुलीस सासरीं पाठवित्ये,' 'कावळे ककुत-
रांस चोंचितात'; या वाक्यांत जितकीं द्वितीयान्त नामें
तितकीं सारीं कर्में होत. कर्मार्था व्यतिरिक्त इतर अर्थ
संभवत-असतां ती चतुर्थी मानावी. (पहा, पृ० ६१,
नि० १७६, टीप.)

भाग ३.

तृतीया.

६२० तृतीयेचे मुख्य अर्थ पांच आहेत;—कर्ता,
करण, हेतु, अंगविकार, आणि साहित्य.

[अ] कर्ता—पूर्वोक्त कर्त्रर्थां तृतीया होत्ये; उदाह०—
'गोपाळानें गाय बांधिली,' 'विनायकानें आपली पोथी
लिहिली,' इ०. एथें गोपाळानें, विनायकानें, हे तृ-
तीयान्त शब्द अनुक्रमेंकरून बांधिली, लिहिली, या
क्रियापदांचे कर्ते होत.

[आ] करण- कोणतीहि क्रिया करावयास जें सा-
धन त्यास त्या क्रियेच्या अन्वयें करण असें ह्मणतात;
जसें— 'रामानें बाणानें रावण मारिला,' यांत मारणें
या क्रियेचें साधन बाण आहे, असा अर्थ बाणानें हा
तृतीयान्त शब्द दर्शवितो; ह्मणोन बाणानें ही करणी
तृतीया होय. तसेंच—'गोपाळानें दांव्यानें गाय बांधिली,'
'विनायकानें लेखणीनें पोथी लिहिली,' 'भक्तीनें ईश्वर
प्राप्त होतो,' 'द्रव्यानें सर्व मिळते,' इ०. आणखी क-
रणी तृतीयेचीं उदाहरणें.

[इ] हेतु—कोणतीहि क्रिया व्हावयास अथवा क-
रावयास जें निमित्त अथवा कारण असतें, तद्वाचक जे
शब्द त्यां वरून तृतीया होत्ये; उदाह०— 'पैश्यानें

महाग, 'वयानें वडील,' 'तो गांव दुष्कालानें आस पडला,' तुम्हीं आल्यानें माझे कार्य झालें;' इ०. यांत पै-
वयानें, वयानें, दुष्कालानें, आल्यानें, इ०. ही हेत्व-
र्थी तृतीया होय.

[ई] अंगविकार— कोठें अंगविकाराची विवक्षा असतां विकृतांगवाचक शब्दां वरूनहि तृतीया होत्ये; ईस अंगविकारी तृतीया ह्यणतात; उदाह०— 'अंगानें पुष्ट,' 'पायानें लंगडा,' 'मुखानें जड,' 'रंगानें गोरा,' 'डोळ्यांनीं आंधळा,' इ० ही अंगविकारी तृतीया.

[उ] साहित्य- कर्ता कोणतीहि क्रिया करित असतां त्याच्या साहचर्यानें राहणारा जो पदार्थ तद्वाचक शब्दां वरून तृतीया होत्ये; उदाह०— 'भिकंभट एका अंगवस्त्रानें आले,' यांत अंगवस्त्रानें ह्यणजे अंगवस्त्रा सहित; तसेंच— 'अशा मळक्या पागोट्यानें तूं तेथें जाऊं नको,' 'त्या काळीं बारा हजार स्वारांनीं शिवाजी मुसलमानां वर पडला,' इ०. यांत— अंगवस्त्रानें, पागोट्यानें, स्वारांनीं, इ० साहित्यार्थी तृतीया होय.

[ऊ] तृतीयेचा अर्थ कर्ता आणि करण असतां बहुधा नें, एं, हे प्रत्यय होतात, आणि सन्निधान अ० वरोवरी असा अर्थ असतां शीं प्रत्यय होतो, असा बहुधा या भाषेंत नियम आडळतो. 'पारध्यानें बंदुकीनें वाघ मारिला,' 'त्या उंदरास त्याणें सांपळ्यानें धरिलें,' 'रामें दिलें तिस्र उपद्रव कोण देता,' या उदाहरणांत तृतीयेचे अर्थ अनुक्रमें कर्ता आणि करण होत. 'त्याणें त्याशीं मारामारी केली,' 'तूं मजशीं कांहीं चोळूं नको,' एथें त्याशीं, मजशीं, या तृतीयेनें सन्निधान, संघटन, अशा अर्थाची उपलब्धि होत्ये.

कोठें करण अर्थ असतां हि शीं या प्रत्ययाच्चा प्रयोग करितात; जसें— 'त्याणें चोरास काठीशीं मारिलें,' 'इंग्रेज लोक तरवारीशीं लढत नाहींत,' इ०. परंतु असा प्रयोग बहुधा मुंबई प्रांतीं आढळतो; अशा ठिकाणीं नें याच्चा प्रयोग करणें हाच उत्तम पक्ष.

कोठें करण अथवा साहित्य अर्थ असतां नीं आणि शीं हे तृतीयेचे दोन्ही प्रत्यय एकत्र जोडून लावितात; जसें— 'मग पंवारानें एक हजार स्वारांनिशीं तो किड्या घेतला,' 'महमूद वीस हजार घोड्यांनिशीं पंजाबांत शिरला,' इ०.

या ठिकाणीं नीच्या स्थानीं व्हख नि होतो, व कोठें नहि होतो;—स्वारांनिशीं, घोड्यांनिशीं, असाहि प्रयोग आढळतो.

भाग ४.

चतुर्थी.

६२१ विभक्तिप्रकरणीं सांगितलेंच आहे कीं मराठींत द्वितीयेचीं आणि चतुर्थीचीं रूपें सारखींच होतात; ह्मणोन हा विभक्तिभेद अर्थां वरून जाणावा लागतो. त्यांत जेथें कर्म अर्थ असतो ती द्वितीया, आणि या शिवाय इतर सर्व अर्थ असतां चतुर्थी मानावी.

संप्रदान ह्मणजे ज्या अर्थां, अथवा ज्या कारणें, अथवा ज्यास उद्देशून, एकादी क्रिया घडत्ये असा जो त्या क्रियेशीं विभक्तीचा संबंध असतो तें; जसें—'रावजी ब्राह्मणाला दक्षिणा देतात,' 'ती मुलांनां दूधभात जेऊं घालित्ये,' 'त्याणें हा आंबा मला कापिला आहे,' या वाक्यांत ब्राह्मणाला, मुलांनां, आणि मला, ही चतुर्थी जाणावी.

कित्येक ठिकाणीं देशकालवाचक शब्दां वरून अधिकरणार्थी चतुर्थी होत्ये; जसें— ' तो पुण्यास गेला,' 'त्याचें लष्कर दिल्लीला जाऊन पोहचले,' 'तो दिवसास निजतो, आणि रात्रीस जागतो,' इ०. तसेंच—'डोक्यास पागोटें,' 'अंगास अंगरखा,' अशा ठिकाणीं ही अधिकरणीं चतुर्थी जाणावी; उदाह०—' तो आला त्या वेळेस त्याच्या डोक्यास पागोटें होतें,' इ०.

भाग ५.

पंचमी.

६२२ एकाद्या क्रियेशीं विभक्तीचा संबंध असतां जेणेंकरून अवधीचा अथवा वियोगाचा अथवा न्यूनाधिक्याचा बोध होतो, त्यास अपादान ह्मणावें. पंचमी विभक्ती वरून अशा अर्थाची उपलब्धि होत्ये; जसें— 'मुंबईहून पुणें साठ कोश आहे,' एथें मुंबईहून या पंचमीपासून मुंबई आणि पुणें यांतील अवधीचा बोध होतो; तसेंच—' तो घरून आला,' ' काशीहून कलकत्ता दूर आहे,' ' गोपालाहून राघोबा अधिक देखणा आहे,' इ०.

भाग ६.

सप्तमी.

६२३ ज्या स्थळां, किंवा ज्या वर, किंवा ज्याच्या ठायीं, एकादी क्रिया घडत्ये त्यास अधिकरण ह्मणावें. सप्तमीचा अर्थ अधिकरण असतो; जसें—'तो घरांत जेवित नाही,' एथें घरांत हें अधिकरण होय; तसेंच—

‘तो देशांत फिरतो,’ ‘लोकांत वागतो,’ ‘त्या पुरुषांत चातुर्य फार आहे,’ इ०.

मन रामीं रंगलें अवघें मनचि राम झालें. एकनाथ.

६२४ जीं वस्त्रालंकारादिक त्यांचा आधाराधेयभाव-संबंध असतां या भाषेत जनरूढी प्रमाणें आधेया वरून सप्तमी होत्ये; जसें— ‘जोड्यांत पाय’ असा अर्थ असतां ‘पायांत जोडा’ असें बोलण्याची रूढिपडून गेली आहे; तसेंच— ‘अंगांत अंगरखा,’ ‘डोकींत पागोटें,’ ‘बोटांत आंगठी,’ ‘पायांत जोडवे,’ इ० आणखी उदाहरणें.

अकारान्त शब्दां वरून क्वचित् करणार्थीहि सप्तमी होत्ये; जसें— ‘हें काम त्याणें आपल्या हातीं केलें,’ ‘तो आपल्या तोंडीं बोलला,’ ‘ती पायीं आली,’ इ०.

कोठे सप्तमीचाहि साहित्यार्थी तृतीये सारखा अर्थ होतो; जसें— ‘रिकाम्या हातीं बाजारांत जाऊं नये,’ ‘उग्रज्या पायीं रानांत फिरूं नये,’ इ०.

भाग ७.

षष्ठी.

६२५ संस्कृत वैयाकरण षष्ठीचा अर्थ जो संबंध तो कारकांत लेखित नाहीत हें सयुक्तिक आहे; कारण, षष्ठी कांहीं साक्षात् क्रियेशी संबंध ठेवित नाही; षष्ठीचा संबंध इतर शब्दांशीं होऊन त्या शब्दांचा संबंध क्रियेशीं राहतो. उदाह०— ‘गोपाळाच्या बापांनं एक दुकान घातलें,’ यांत घातलें या क्रियेशीं जो कर्त्रन्वयें संबंध तो बाप या शब्दाशीं होय; गोपाळ या शब्दाशीं घातलें या क्रियापदाचा कांहीं संबंध नाही; ह्यणोन षष्ठी कारकांत गणित नाहीत.

आतां हा षष्ठीचा संबंध अनेक प्रकारचा असतो, त्याचा विस्तार केला असतां ग्रंथ वाढेल, ह्यणोन त्यांतील कांहीं मुख्य प्रकार एथें सांगतो.—

अंगांगिभावसंबंध. जसें—हाताचें बोट.

स्वस्वामिभावसंबंध. जसें—बाजीरावाचा वाडा.

सेव्यसेवकभावसंबंध. जसें—राजाचा दूत.

आधाराधेयभावसंबंध. जसें—
 { नदीचा मासा, रा-
 { त्रीचा अंधार.

जन्यजनकभावसंबंध. जसें—या बाईचें अपत्य.

इ०.

इ०.

६२६ क्वचित् अधिकरणार्थीहि षष्ठी होत्ये; जसें—
 'तो दिवसाचा निजतो आणि रात्रीचा काम करितो,'
 यांत दिवसाचा आणि रात्रीचा ह्यणजे दिवस असतो त्या
 काळीं, आणि रात्र असत्ये त्या काळीं, असा अर्थ; तसेंच—
 'तो शिमग्याचा बाहेर पडत नाही,' 'ती पहां-
 टेची उठून ईश्वराचें स्मरण करित्ये.'

यां मधून कित्येक क्रियाविशेषण अर्थ्यें मानिलीं तरीं चालेल (पहा. पृ० २७८, नि० ५६९).

६२७ क्वचित् करणार्थी व हेत्वर्थीहि षष्ठी होत्ये; जसें—
 'माझ्या बोलण्याचा इला राग येतो,' ह्यणजे माझ्या
 बोलण्यानें—बोलण्या मुळें, असा अर्थ.

६२८ क्वचित् कालवाचक अथवा स्थलवाचक कित्येक शब्दां वरून अपादानार्थी षष्ठी होत्ये; जसें—
 'मीं कालचा त्यास सांगतो आहे, परंतु तो ऐकत नाही,' ह्यणजे
 कालपामून असा अर्थ. 'तो केव्हांचा एथें उभा आहे,' ह्य०
 केव्हांपामून.

या प्रमाणें हें कारकप्रकरण एथें संक्षेपरूपानें सांगितलें.

यांत शिकणारांनीं लक्षांत ठेवावें कीं एका विभक्तीचे जे अनेक अर्थ होतात, ते त्या त्या प्रसंगीं जसे अर्थास अनुकूल दिसतील तसे मानावे.

खंड ६.

वाक्यरचना.

६२९ वाक्या मध्ये शब्दांची योजना कसकशी करावी, व कोणता शब्द कोणत्या शब्दार्शी संबंध ठेवितो, व जो ज्याशी संबंध ठेवितो तो त्या वाक्यांत तत्संबंधानें मागें पुढें कसा असावा, हा विचार या खंडांत केला आहे. वाक्यरचनेंत जे नियम आहेत, त्यां विषयीं पुढें कित्येक रीति सांगून त्यांचें विवेचन केलें आहे, त्या वर शिकणाराचें लक्ष अवश्य असावें.

६३० वाक्य ह्यणजे, ज्यांस उद्देशून आपण कांहीं एक विधान करितों ते उद्देश्य शब्द, आणि ज्यांचें विधान करितों ते विधेय शब्द, यांचा समाहार; अर्थात्, उद्देश्य तो कर्ता, आणि विधेय ती क्रिया, ह्यणजे कर्ता आणि क्रियापद यांचा जो समाहार त्यास वाक्य ह्यणावें; उदाह०—'रामा येतो,' यांत रामास उद्देशून येतो या शब्देकरून त्याच्या येण्याचें विधान केलें आहे; ह्यणोन यांत रामा हा कर्ता, आणि येतो हें क्रियापद; हे दोन शब्द मिळून वाक्य झालें आहे.

या वरून कोणीं असं समजूं नये कीं वाक्यांत कर्ता आणि क्रियाच असत्ये; नाही, तर निदानपक्षीं कर्ता आणि क्रिया तरी असली पाहिजे; या दोहों शब्दां शिवाय वाक्याची पूर्णता होत नाही इतकेंच एथें समजलें पाहिजे.

६३१ वाक्यांत जो शब्दांचा परस्पर संबंध त्यास अन्वय ह्मणतात; जसें—‘दशरथाचा परम देदीप्यमान व अत्यंत पराक्रमी पुत्र जो राम,’ यांत दशरथाचा या शब्दाचा अन्वय पुत्र या शब्दा कडे आहे; तसेंच—‘गोपाळानें केलेली जी काळ्या बोरूची लेखणी,’ यांत केलेली या धातुसाधित विशेषणाचा लेखणी या नामा कडे अन्वय आहे.

—६३२ एका शब्दाचा अन्वय दुसऱ्या शब्दा कडे असून त्या अन्वित शब्दाच्या रूपांत विकार करण्याचें जें त्याच्या ठायीं सामर्थ्य असतें त्यास अधिकार ह्मणतात; जसें—‘गोविंदाच्या बापानें,’ यांत बापानें या तृतीयाविभक्त्यंत शब्दाचा अधिकार गोविंदाच्या या शब्दा वर आहे; कारण, त्याच्या विभक्तीच्या योगानें गोविंदाचा (बाप) असा मूळचा शब्द असतां त्याचें गोविंदाच्या असें विकृत रूपांतर झालें आहे.

६३३ वाक्ये तीन प्रकारचीं असतात,—पूर्ण, अपूर्ण, आणि संयुक्त.

६३४ पूर्ण वाक्य ह्मणजे ज्या वाक्यांत कर्ता आणि क्रिया असून अर्थाची समाप्ति होत्ये तें; जसें—‘रामा आला,’ ‘गोपाळानें गाय बांधिली,’ ‘ते उद्यां जातील,’ ‘काल शाळेंत अध्यक्षां समोर त्याची परीक्षा झाली,’ इ०.

६३५ अपूर्ण वाक्य ह्मणजे ज्या वाक्यांत अर्थाची समाप्ति होत नाही, आणि ती होण्यास इतर शब्दाची अपेक्षा असत्ये तें; जसें—‘जो माणूस काल आला होता, त्याणें तें काम करून,’ यांत अर्थाची समाप्ति होत नाही; करून नंतर काय केले हें सांगायचें राहिलें, ह्मणून हें अपूर्ण वाक्य.

६३६ संयुक्त वाक्य ह्यणजे अनेक वाक्ये पूर्ण किंवा अपूर्ण एकत्र होऊन जे एक वाक्य होते ते; जसे—‘रामा तेंथे आला, आणि तो रावजीचा निरोप त्या गृहस्थांस सांगून, मग त्या गोष्टीच्या योजनेस लागून, ती मसलत त्याणें सिद्धीस नेली, परंतु मला कांहींच कळविलें नाहीं.’

६३७ संयुक्त वाक्यांत मुख्यार्थाचें प्रतिपादक जें वाक्य त्यास मुख्य वाक्य ह्यणावें, आणि तदंतर्गत जीं अवांतर वाक्ये तीं गौण वाक्ये ह्यणावीं; जसे—‘त्याणें तें पत्र बारीक कागदावर लिहून पुण्यास कालचेकाल रवाना केलें,’ यांत ‘त्याणें तें पत्र रवाना केलें’ हें मुख्य वाक्य, ‘आणि बारीक कागदा वर लिहून कालचेकाल’ हें अपूर्ण गौण वाक्य जाणावें.

या प्रमाणें वाक्यांत मुख्यार्था वर दृष्टि ठेवून त्यांतील सर्व शब्दांचा व पदांचा यथा योग्य अन्वय लावणें हें कार्य विद्वत्तेचें व विचाराचें आहे, असं सगळें पाहिजे. व अशा विचारांनं वाक्यांत मुख्यगौणादि भेद, व त्यांतील पदांचे उपभेद पडतात, त्यांचें अर्थशास्त्रांत विस्तारपूर्वक निदर्शन केलें असतें; परंतु त्याचें एथें मासल्या करतां उगीच दिग्दर्शन केलें आहे, कारण तो विषय मोठ्या ग्रंथाचा होय.

नियम १.

६३८ जर वाक्यांत एकच विशेष्य असलें, तर त्याचें लिंग, वचन, आणि विभक्ति, यां वरून तदन्वित विशेषण आणि विशेषणसर्वनाम, यांचीं रूपें फिरतात; जसे—‘त्या वर्गांत सर्व मुलां मध्ये तो मुलगा चांगला आहे,’ ‘त्या वर्गांत रमा समजूत घेण्या जोगी आहे,’ ‘तीं फुलें पिवळीं आहेत,’ ‘या पोंरी दांडग्या आहेत,’ इ०.

परंतु ज्या विशेषणादिकांचें रूपांतर विशेष्याच्या

लिंगादिभेदेंकरून होत नाही, त्यांस हा नियम लागत नाही; जसे—‘नारंगी रंग,’ ‘गुलाबी जांब,’ ‘लुटारू वा-टाडे,’ ‘तासींब पाटल्या,’ ‘गोड फळें,’ ‘सुंदर फुलें,’ इ०.

जर त्या वाक्यांत एका पेक्षा अधिक विशेष्ये असलीं, तर जें जवळचें विशेष्य असेल त्याशीं तीं विशेषणादि संबंध ठेवितात; जसे—‘त्या शिपायाची पगडी, डगलें, पट्टा, तांबडा आहे,’ ‘माझी लिहिलेली पोथी, कागद, सर्व त्या जवळ राहिले,’ ‘हा अंगरखा, टोपी आणि धोतर, कोणाचें? या सान्या पिंबळ्या साड्या, पितांबर, आणि पागोटी हीं कोठून आणिलीं.

नियम २.

६३९ जर एकलिंगी अनेक शब्द वाक्यांत उभयान्वयी अव्ययाच्या योगानें सांगडले असले, तर त्यांच्या विशेषणादिकांचीं त्याच लिंगीं अनेकवचनाचीं रूपें योजावीं. परंतु बहुधा त्या शब्दां पुढें हा किंवा असा, या सर्वनामांचीं लिंगादिभेदेंकरून योजना करावी हें चांगलें. नुस्तें चांगलें इतकेंच नाही, परंतु कित्येक ठिकाणीं तर अवश्य केली पाहिजे. तसेंच आणखी जर ते शब्द भिन्न भिन्न जातीचे वाचक असले, तर ज्या शब्देंकरून त्या अवध्या व्यक्तींचा संग्रह होऊं शकतो, अशा सामान्य शब्दाची योजना करावी लागत्ये. उदाह०—‘तूं आणि मीं फळ भक्षणारे,’ ‘खोबरेल आणि तिळेल मस्ती आहेत,’ ‘गौरी, मथुरा, आणि काशी, या मोठ्या शहाण्या आहेत,’ ‘घोडा, बैल, उंट, हत्ती, आणि गाढव, हे मोठे उपयोगी पशु आहेत,’ ‘त्यांहीं त्या वेळीं आपल्या बंदुकी, तलवारी, आणि ढाला अशीं हत्यारें खरोखर घेतलीं.’

[अ] मराठी भाषेंत हा, असा, या सर्वनामांचा

मात्र वर सांगितला नियम चालतो. उदाहरण—‘ तिणें शेला, पागोटें, धोत्रजोडा, आणि एक शालीचें फर्द, असा आपल्या जांबयास पोशाक दिला,’ या वाक्यांत असा या सर्वनामाचा अन्वय पुढला जातिवाचक शब्द जो पोशाक त्या कडे आहे, ह्मणोन त्याच्या लिंगवचनानुरूप या सर्वनामाचें व पुढल्या क्रियापदाचें रूप फिरतें.

नियम ४.

६४१ वाक्यांत विशेषण विशेष्याच्या अगोदर असलें पाहिजे; जसें—‘ चांगला मुलगा,’ ‘ शहाणी मुलगी,’ ‘ बढाईखोर प्रवासी,’ इ०.

[अ] परंतु जर त्या विशेष्याच्या गुणाचें विधान कर्तव्य आहे, तर तें विशेषण विशेष्याच्या पुढें येतें; जसें—‘ तो घोडा पांढरा आहे,’ एथें घोड्यास उद्देशून त्याच्या पांढरेपणाचें विधान केलें आहे.

[आ] क्वचित् भाषणांत विधिविशेषण विशेष्याच्या मागूनहि येतें, तेथें पूर्वोक्त नियम राहत नाही;—‘ तो पांढरा घोडा आहे,’ या वाक्यांतहि घोड्यास उद्देशून त्याच्या पांढरेपणाचें विधान केलें आहे; परंतु जेथें अवधारणानें दुसऱ्याच्या प्रतिज्ञेचा निषेध कर्तव्य आहे, तेथें हें विधिविशेषण विशेष्याच्या पुढेंच असलें पाहिजे; जसें—‘ तुझीं सांगता तो कांहीं पढला नाही, परंतु मीं पाहिलें तो फार विद्वान आहे,’ ‘ ती मोठी शहाणी आहे यांत संशय नाही.’

नियम ५.

६४२ संबंधी सर्वनामाचा ज्या नामा कडे अन्वय असतो, त्याच्या लिंगवचना प्रमाणें त्याचें रूप फिरतें;

मात्र वर सांगितला नियम चालतो. उदाहरण—‘ तिणें शेला, पागोटें, घोत्रजोडा, आणि एक शालीचें फर्द, असा आपल्या जांवयास पोशाक दिला,’ या वाक्यांत असा या सर्वनामाचा अन्वय पुढला जातिवाचक शब्द जो पोशाक त्या कडे आहे, ह्मणोन त्याच्या लिंगवचनानुरूप या सर्वनामाचें व पुढल्या क्रियापदाचें रूप फिरतें.

नियम ४.

६४१ वाक्यांत विशेषण विशेष्याच्या अगोदर असलें पाहिजे; जसें—‘ चांगला मुलगा,’ ‘ शहाणी मुलगी,’ ‘ बढाईखोर प्रवासी,’ इ०.

[अ] परंतु जर त्या विशेष्याच्या गुणाचें विधान कर्तव्य आहे, तर तें विशेषण विशेष्याच्या पुढें येतें; जसें—‘ तो घोडा पांढरा आहे,’ एथें घोड्यास उद्देशून त्याच्या पांढरेपणाचें विधान केलें आहे.

[आ] क्वचित् भाषणांत विधिविशेषण विशेष्याच्या मागूनहि येतें, तेथें पूर्वोक्त नियम राहत नाहीं;—‘ तो पांढरा घोडा आहे,’ या वाक्यांतहि घोड्यास उद्देशून त्याच्या पांढरेपणाचें विधान केलें आहे; परंतु जेथें अवधारणानें दुसऱ्याच्या प्रतिज्ञेचा निषेध कर्तव्य आहे, तेथें हें विधिविशेषण विशेष्याच्या पुढेंच असलें पाहिजे; जसें—‘तुझीं सांगता तो कांहीं पढला नाहीं, परंतु मीं पाहिलें तो फार विद्वान आहे,’ ‘ ती मोठी शहाणी आहे यांत संशय नाहीं.’

नियम ५.

६४२ संबंधी सर्वनामाचा ज्या नामा कडे अन्वय असतो, त्याच्या लिंगवचना प्रमाणें त्याचें रूप फिरतें;

आणि तदन्वित जें दर्शक सर्वनाम तें पुढें त्या वाक्यांत याच्या लिंगवचनानुरूप असलें पाहिजे; जसें—‘जो मुलगा विद्या शिकेल तो पुढें प्रतिष्ठा मिळवील,’ ‘जो चाकरी करील तो भाकरी खाईल,’ ‘जो मुलगी चांगलें शिकेल तिला इनाम मिळेल,’ इ०.

[अ] जर दोन तीन नामें एकत्र जोडलीं असलीं, तर जवळचें जें नाम त्याशीं या संबंधी सर्वनामाचा अन्वय असतो; जसें—‘लिहायाच्या उपयोगी जो कागद, लेखणी, शाई, रेखाटणी, हीं निरंतर जवळ असावीं,’ ‘शिकारीची जी कमाण, तीर, कुत्री, इ० सामान,’ इ०, परंतु अशीं अनेक नामें एकत्र जोडलेलीं असलीं ह्मणजे तें संबंधी सर्वनाम, व पुढलें जें दर्शक सर्वनाम, तें दुसऱ्या आणि तिसऱ्या नियमा प्रमाणें पुढल्या जातिवाचकाच्या लिंगवचनाशीं विशेषकरून संबंध ठेवितें. पूर्वोक्त वाक्य असें असावें,—‘लिहायाच्या उपयोगी जें कागद, लेखणी, शाई, रेखाटणी, इत्यादि सामान तें निरंतर जवळ असावें,’ ‘शिकारीचीं जीं कमाण, तीर, कुत्री, वाद्या, इत्यादि साधनें तीं.’ ‘श्रमपूर्वक साध्य केलें जें व्याकरण, न्याय, काव्य, यांचें अध्ययन तें विमरूं नये,’ ‘गायनादि ज्या कला त्या,’ इ०.

नियम ६.

६४३ अकर्मक धातूचे प्रयोग दोन प्रकारचे होतात, एक कर्तरि आणि एक भावी; त्यांत कर्तरिप्रयोग असतां कर्ता प्रथमान्त पाहिजे, व त्या कर्तृपदाचा अधिकार क्रियापदाच्या रूपा वर असतो. भावीप्रयोग असतां कर्ता तृतीयान्त पाहिजे; व क्रियापदाचें रूप नपुंसकीं आणि एकवचनीं असावें. जसें—‘तो उठतो,’ ‘ती हं-

सत्ये,' 'तें उडतें,' 'त्या गेल्या,' 'तीं जावीं,' हा कर्त-
रिप्रयोग; 'तिणें जावें,' 'जात असावें,' 'म्यां रडत जावें,'
हा भावीप्रयोग.

अकर्मक धातू मध्यें जे भावकर्तृक धातु आहेत, त्यां-
च्या प्रयोगास भावकर्तरिप्रयोग ह्मणावें, व असा प्रयोग
असतां क्रियापदाचें रूप नपुंसकीं एकवचनीं असावें;
जसें—'मला वाटतें,' 'त्यास कळमळतें,' 'मला आज
सांजावलें,' 'मला असें भासलें.'

नियम ७.

६४४ सकर्मक धातूंचा वर्तमान व भविष्य काळीं
कर्तरिप्रयोग असतो; तेव्हां पहिल्यानें कर्ता, मग कर्म,
आणि शेवटीं क्रियापद, असा क्रम असावा; उ०—
'रामा गाई राखितो,' 'गंगा चोळी शिवत्ये,' इ०.

[अ] हें कर्म बहुधा प्रथमान्त असतें, व कोठें द्वि-
तीयान्तहि असतें; पूर्वीक्त उदाहरणांत 'रामा गाई रा-
खितो,' एथें 'रामा गाईस राखितो,' असेंहि होतें. प-
रंतु यांत बहुधा कर्म प्रथमान्त असावें हा उत्तम पक्ष.

[आ] यांत सर्वनाम जर कर्म आहे, किंवा प्राणिवा-
चक विशेष नाम कर्म आहे, तर तें द्वितीयान्त असलें
पाहिजे; उदाह०—'तो त्यास धरितो,' 'गोविंदा विठूला
मारितो,' परंतु प्राणिवाचक जर सामान्य नाम असलें तर
तें बहुधा प्रथमान्त अमलें पाहिजे; उदाह०—'अरे तूं
एक शिपाई तर घेऊन ये,' 'मीं एक गडी बलावितों.'

[इ] जर वाक्यांत संप्रदानां चतुर्थी असली तर जें
कर्मरूप नाम असतें तें जरीं विशेष नाम असलें तरीं तें
बहुधा प्रथमान्त असावें; उदाह०—'मीं तुला रामा दाख-
वितों,' 'जनक रामास जानकी देतो,' इ०.

[ई] या वरल्या नियमास कोठें अर्थाच्या विपर्यासे-
करून व्यभिचारहि येतो; ह्यणजे, कर्मवाचक पद प्रथम
येऊन मग कर्तृवाचक पद येतें; जसें—‘गाय रामा राखि-
तो,’ ‘चोळी गंगा शिवत्ये.’ यांत अर्थभेद इतकाच कीं
प्रथम गाय ह्यटल्यानें इतर—ह्यशी, शेळ्या, इ० जीं सं-
भाव्य कर्मवाचक पदे त्यांची व्यावृत्ति होत्ये. ‘गाई
रामा राखितो,’ ह्यणजे अर्थात् बोलणाराच्या मनांत—
ह्यशी इत्यादि दुसरा कोणी राखितो, असा आशय अ-
सतो; सारांश, जें मुख्य पद असेल, ह्यणजे ज्या वर
त्याचा श्लेष किंवा नेट असेल, तें पद प्रथम येतें, असें
समजावें. पहा,—‘तूं जातोसना,’ यांत तूं या सर्वनामा
वर, आणि ‘जातोसना तूं’ यांत जाणें या क्रिये वर
बोलणाराचा नेट आहे असें स्पष्ट दिसून येतें.

नियम ८.

६४५ उमज धातूचा गण वर्जून सकर्मक धातूंचा
प्रयोग स्वार्थी भूतकाळीं, व विध्यर्थी कर्मणि आणि
भावी असतो; जेव्हां कर्मणिप्रयोग असतो, तेव्हां कर्ता
तृतीयान्त आणि कर्म प्रथमान्त असलें पाहिजे; आणि
त्या कर्मवाचक नामाचा अधिकार क्रियापदाच्या रूपां
वर असतो; ह्यणजे क्रियापदाचें रूप कर्माच्या लिंगव-
चना प्रमाणें फिरतें; (वाक्यांत शब्दांचा अनुक्रम वर ७
व्या नियमांत सांगितल्या प्रमाणें असावा.) उदाह०—
‘त्याणें पुस्तक वाचिलें,’ ‘कृष्णीनें आपला परकर रंग-
विला;’ ‘त्याणें तें काम करावें,’ ‘म्यां गाई सोडाव्या,’
‘त्वां ईश्वर भक्ति करावी,’ ‘सर्वांनीं सत्कर्म करावीं,’ इ०.

[अ] अकरणरूपांहि स्वार्थी भूतकाळीं आणि विध्य-
र्थी तृतीयान्त कर्ता असतो, आणि कर्मणिप्रयोग होतो;

जसें—‘त्याणें घोडा बांधिला नाहीं, गाई बांधल्या नाहींत;’
 ‘त्याणें तो घोडा न धुवावा ह्मणोन त्यास म्यां सांगित-
 लें;’ आणि विध्यर्थी भावीप्रयोग होतो, जसें— ‘त्याणें
 तेंथें जाऊं नये,’ ‘मनुष्यानें इतर क्षुद्र जीवांस त्रास
 देऊं नये.’

[आ] जेव्हां भावीप्रयोग असतो तेव्हां तें कर्म
 द्वितीयान्तच असलें पाहिजे; उदाह०—‘त्याणें गाईस
 धरिलें,’ ‘रामानें आपल्या बापास पाहिलें,’ ‘त्याणें
 त्यास मारूं नये.’

कोणी झणतात कीं हा नियम चालत नाहीं; झणोन हें एक
 आणखी वादाचें स्थळ आहे. ते झणतात, जरीं कर्म द्विती-
 यान्त असलें, तथापि कर्मणिच प्रयोग होतो; जसें—‘तिणें
 त्यास धरिला,’ ‘त्याणें तिला पाहिली,’ ‘त्याहीं त्या वाघास
 मारिला,’ इ०. व हा नियम हिंदुस्तानी आणि गुजराथी भाषेस
 अनुसरून आहे, जसें हिंदुस्तानींत—‘उन्ने उसको पकडा,’ ‘मैमे
 उस घोडीको बोहत प्यारसे पाली;’ तसेंच गुजराथींत—‘में ते
 माणसने माऱ्यो,’ ‘तेणे आजे छोकरिने जमवा तेडी,’ इ०. या
 उदाहरणांत कर्म द्वितीयान्त असून त्यांचा अधिकार क्रियापदां-
 च्या रूपां वर असतो. त्यास, हिंदुस्तानींत तर मुळींच नपुं-
 सकलिंग नाहीं; आणि भावी प्रयोगहि नाहीं. तेव्हां हिंदु-
 स्तानी भाषेच्या नियमानें एथें कांहीं विशेष समाधान होत
 नाहीं. आतां गुजराथी भाषेंत मात्र द्वितीयान्त कर्म असतां
 कर्मणिप्रयोग होतो; परंतु तींत मराठी भाषे प्रमाणें विकल्प
 नाहीं; झणजे, मराठी भाषेंत जसा विकल्पें कर्मणिप्रयोग अथवा
 भावीप्रयोग होतो, तसा तींत मुळींच विकल्प नाहीं. तेव्हां
 आतां या विकल्पांत काय तो तारतम्यभाव पहायाचा. वा
 रणविक्र सृक्षम बुद्धीनें पाहतां कर्त्ता आणि कर्म हीं प्रथमांत

असतां त्याचा अधिकार क्रियापदां वर असावा, आणि तीं सविभक्तिक असतां क्रियापदाचें भावी रूप व्हावें, हा उत्तम पक्ष दिसतो.—‘त्याणें वाघ मारिला, शेळ्या धरिल्या,’ हा कर्म-णिप्रयोग शुद्ध आहे; परंतु ‘त्याणें त्यास धरिला,’ या पेक्षां—‘त्याणें त्यास धरिलें,’ हा प्रयोग विशेष ग्राह्य होय. ‘भ्यां तुला चोरी वर भली धरिली,’ या पेक्षां—‘भ्यां तुला चोरी वर भलें धरिलें,’ हें व्याकरणदृष्ट्या अधिक शुद्ध होय; कारण, मराठी भाषेंत कर्त्ता अथवा कर्म जें क्रियापदास वागवितें, त्याचें सूक्ष्म दृष्टीनें रहस्य पाहतां, व इतर भाषेशींहि ताडून पाहतां, असें लक्षांत येतें कीं, तेथें त्याचा आणि क्रियापदाचा विशेष्यविशेषणभाव-संबंध असतो; व तें जें कर्त्ता आणि कर्म यांहींकरून वागणारें क्रियापद, तें मूळचें धानुसाधित विशेषण असून क्रियापदाच्या रूपांत आलेले असें असतें; ‘त्याणें वाघ मारिला,’ अथवा, ‘ती चमत्कार करित्ये,’ यांत पूर्वे वाक्यांत ‘त्याणें वाघ मारिला,’ ह्यणजे—तो जो त्याणें वाघ जो तो मारिला गेला, अथवा मारिलेला असा आहे, असा मूळचा अर्थ; तेव्हां एथें मारिला हें मूळचें वाघाचें धानुसाधित विशेषण होय. तसेंच—‘ती चमत्कार करित्ये,’ यांत मूळ करता या धानुसाधित विशेषणाचें करती हें स्त्रीलिंगीं एकवचनाचें रूप होय. आतां मराठी भाषेंत असा नियम आहे कीं जेथें हा विशेष्यविशेषण-भावसंबंध असतो, तेथें विशेष्य जर प्रथमान्त असलें, तर त्याच्या विशेषणाचें रूप त्याच्या लिंगवचनाच्या अनुरोधानें प्रथमान्त तटस्थ असतें; परंतु जर त्या विशेष्यास कांहीं विकार झाला, तर विशेषणाचें जें असें तटस्थ राहिलेंलें रूप त्यास सामान्यरूपादि लागलाच विकार होतो. परंतु, ‘त्याणें वाघाला मारिला,’ अथवा, ‘त्याणें आपल्या बायकोला घरीं ठेविली,’ यांत वाघ आणि बायको हे विशेष्यरूप शब्द जर प्रथमान्त

असते, तर ते मारिला आणि ठेविली या मूळच्या विशेषण-रूप धातुसाधितांस वागविते; परंतु हीं विशेष्यं सविभक्तिक आहेत, तेव्हां एथें केवळ शुद्ध भूत काळाच्या क्रियापदाचें साधारण जें नपुंसक रूप तें असून भावीप्रयोग व्हावा, असा निर्णय केला ह्मणजे या वैकल्पिक प्रयोगा मध्यं विशेष ग्राह्यत्व या भावीप्रयोगा कडेसच येतें. ह्मणोन, माझ्या विचारास सकर्मक धातूंच्या भूतकाळीं कर्म जर सविभक्तिक आहे, तर तेथें भावीप्रयोग करावा, हें चांगलें दिसतें; 'त्याणें वाघाला मारिला,' 'त्याणें आपल्या बायकोला घरीं ठेविली,' या पेशां—'त्याणें वाघाला मारिलें,' आणि, 'त्याणें आपल्या बायकोला घरीं ठेविलें,' असा भावीप्रयोग विशेष ग्राह्य होय.

[३] परंतु केव्हां केव्हां कर्म द्वितीयान्त असून क्रियाविशेषण जर त्याच्या लिंगवचना वरून साधत असलें, तर कर्मणिप्रयोग करण्याचा परिपाठ आहे; जसें—'त्याणें तिला बरी केली,' 'त्याणें आपल्या घोड्याला चांगला पुष्ट केला,' 'त्या मुलीनें आपल्या बाहुलीस पाटा वर उभी केली,' इ०.

परंतु अशा ठिकाणीं कर्म प्रथमान्त केलें असतां वर जो नियम सांगितला त्यास बाध येत नाहीं; जसें—'त्याणें ती बरी केली,' 'म्यां आपला घोडा चांगला पुष्ट केला,' इ०. अथवा, तें क्रियाविशेषण नपुंसकी करून भावीप्रयोग करावा; जसें—'त्याणें तिला बरें केलें,' 'त्याणें आपल्या घोड्याला चांगलें पुष्ट केलें,' असा नियम ठेवला ह्मणजे वरल्या अपवादाचीं कांहीं विशेष अपेक्षा राहत नाहीं. परंतु लोकांत व्याकरणाच्या नियमा पेशां प्रयोगाची सत्ता बलवत्तर असत्ये.

[ई] जर वस्तुवाचक अथवा प्राणिवाचक सामान्य

नाम कर्म असलें, तर बहुधा कर्मणिप्रयोग योजितात; जसें—‘त्याणें हवेली बांधिली,’ ‘त्याणें एक सुंदर पशु पाहिला;’ परंतु सर्वनाम किंवा मनुष्यवाचक विशेषनाम जर कर्म असलें, तर बहुधा निरंतर भावीप्रयोग योजितात; उदाह०—‘तिणें त्याला शिकविलें,’ ‘गोपाळानें खंडूला बोलाविलें.’

‘रमानें विष्णु आराधिला,’ ‘पार्वतीनें शिव प्रार्थिला,’ अशीं या नियमास विरुद्ध उदाहरणें कोठें कोठें आढळतात; परंतु हीं काव्यांतच शोभतात, व्यवहारी लिहिण्यांत अथवा भाषणांत—‘विष्णूस आराधिलें,’ ‘शिवास प्रार्थिलें,’ अशीं द्वितीयान्तच रूपें असलीं पाहिजेत.

६४६ उमज धातूचा गण वर्जून असें या नियमाच्या आरंभीं ह्मटल्या वरून त्या धातूंच्या गणांतील सर्व धातूंचा अकर्मक धातू प्रमाणें भूतकाळीं कर्तरिप्रयोग होतो, असें एथें समजलें पाहिजे. हें मागें प्रयोगविचारांत विशद करून दाखविलें आहे. (पहा—पृ० १७२, नि० ४२२). उदाह०—‘मीं जेवलों,’ ‘ती शिकली,’ ‘तो पदला इ०. एथें कर्माची सत्ता असली तरीं कर्तरिप्रयोगच होतो; पहा— ‘मीं भात जेवलों,’ ‘तूं पकानें जेवलास,’ ‘ती धडा शिकली,’ ‘ते त्या श्लोकाचा अर्थ उमजले,’ इ०.

‘मीं तोंड धुतलों,’ ‘तो अंग धुतला,’ ‘ती स्नान केली,’ अशी कोंकणस्थांत बोलण्याची रूढि आहे; परंतु अशा ठिकाणीं— ‘मीं तोंड धुतलें,’ ‘त्याणें अंग धुतलें,’ ‘तिणें स्नान केलें,’ असा कर्मणिप्रयोग करावा हेंच शुद्ध; कांकी धू धातूचा इतर सर्वत्र भूतकाळीं कर्मणिप्रयोग होतो; जसें—‘मीं पाय धुतले,’ ‘मीं धोत्र

धुतलें,' 'घोडा धुतला' इ०; मग-अंग, तोंड, स्नान, इ० थोडकेच शब्द असतां हा अपवाद कशास पाहिजे.

नियम ९.

६४७ जर एका क्रियापदास अनेक कर्ते असले, तर शेवटचा जो कर्ता त्याच्या लिंगवचना वरून तें क्रियापद फिरतें; उदाह०—'हा आणि तो गेला,' 'तुला तो आणि त्या बाया हंसल्या,' 'हा हत्ती आणि तुमचे घोडे तेथें गेले असते तर बरें होतें,' इ०.

नियम १०.

६४८ जर एका क्रियेस अनेक कर्मे असून कर्मणि-प्रयोग होत असला, तर शेवटच्या कर्माचा अधिकार क्रियापदा वर असतो; असें—'तुझीं आपले कागद, लेखण्या, चाकू, आणि रेखाटणी, कोठें सांडिली,' 'त्यांहीं आपले घोडे, रथ, उंटें, गाड्या, शिपायांच्या स्वाधीन केल्या,' 'त्या रंगाच्यानें माझी पागोटी, व चार शेले रंगविले,' इ०.

नियम ११.

६४९ कोणतेंहि क्रियापद झटलें ह्मणजे त्यास कर्ता पाहिजे, मग तो कर्ता त्या वाक्यांत प्रत्यक्ष असो, किंवा अध्याहृत असो; उदाह०—'रामा काल गोपाळा कडे गेला होता, परंतु त्याचा सन्मान केला नाही,' या वाक्यांत केला नाही या क्रियेस कर्ता नाही, ह्मणोन हें वाक्य अशुद्ध होय; यांत—'परंतु त्याणें त्याचा सन्मान इ० केला नाही,' असें असलें पाहिजे.

नियम १२.

६५० मराठींत कोठें कोठें क्रियापदाचा अध्याहार

करितात; उदाह०—‘कोश ह्यणजे शब्दसंग्रहाचें पुस्तक,’
 यांत आहे किंवा होय हें क्रियापद अध्याहृत आहे.
 जेथें एकाद्या गोष्टीचें सामान्यतः विधान कर्तव्य आहे,
 ह्यणजे एकाद्या क्रियेच्या कर्तृत्वाचें आरोपण निश्चय-
 पूर्वक अमुक्या वरच करितां येत नाहीं, तो कर्तृत्वरूप
 अर्थ, सामान्येकरून ज्यांच्या ज्यांच्या ठायीं तत्तत्क्रि-
 यासंपादकशक्तीची संभावना असत्ये, त्यांच्या त्यांच्या
 ठायीं आरोपित केला असतां संभवतो, तेथें कर्त्यांचा
 अध्याहार करावा लागतो. उदाह०—‘ओल्या जमिनी
 वर निजलें तर लागलेंच अंग धरतें,’ ‘पुष्कळ पढलें,
 आणि मोठमोठे ग्रंथ पाहिले, पण जर सारासारविवे-
 चक बुद्धि नसली, तर तें सर्व निष्फळ,’ ‘लोकांचे गुण
 नघेतां दोष पहावे हा दुष्टांचा स्वभाव,’ ‘या गांवांत
 सर्व पदार्थ तोळून विकतात,’ ‘पूर्वी शंभर वर्षी वर
 लिहित होते खरे, परंतु आतां जसें डौलदार अक्षर
 काढितात तसें तेव्हां कोणास काढितां येत नसे.’ या सर्व
 उदाहरणांत जिनकीं क्रियापदे मोठ्या अक्षरांत दिसतात,
 तितक्यांचे कर्ते अध्याहृत जाणावे.

या भाषेंत असा हा कर्तृपदाचा अध्याहार केल्यानें
 बहुधा कर्मकर्तरिप्रयोगाचें कार्य साधनें. तें प्रकरण पहा.
 त्यांत या विषया वर विस्तारपूर्वक उपपादन केलें आहे.

नियम १३.

६५१ जर एका क्रियेचे अनेक पुरुषवाचक सर्वनामं
 कर्ते असले, तर शेवटचें जें सर्वनाम, त्याच्या पुरुषलिंग-
 षचनाच्या अनुरोधानें पुढल्या क्रियेचें रूप फिरतें; जसें—
 ‘मी, तूं, आणि तो गेला,’ ‘तो, तुम्हीं, आणि त्या, तेथें हो-

त्या,' 'तूं, ती, आणि मीं जातो,' 'तो आणि तूं गेलास तर माझे काम होईल,' इ०.

नियम १४.

६९२ जर एका वाक्यांत प्रथम, द्वितीय, आणि तृतीय पुरुष, अथवा प्रथम आणि द्वितीय पुरुष, कर्ते असले, तर आज्ञाकाळीं क्रियापदाचें रूप प्रथम पुरुषीं असलें पाहिजे; जसें— 'मीं, तूं, आणि तो, तेथें जाऊं,' 'तूं आणि मीं तें काम करूं.' जर द्वितीय आणि तृतीय असे दोन पुरुष कर्ते असले, तर क्रियेचें रूप द्वितीय पुरुषीं असलें पाहिजे; जसें— 'तूं आणि ती जा,' 'तुझीं आणि त्या हें ध्या,' इ०.

परंतु अशा प्रसंगीं क्रियापदास अनुकूल जो पुरुष असेल, तो याच्या जवळ आणावा हें बरें.

नियम १५.

६९३ जर—राजश्री, महाराज, साहेब, सरकार, इ०. बहुमानवाचक शब्द द्वितीय पुरुषीं असले, तर त्यांचें क्रियापद तृतीय पुरुषीं अनेकवचनीं असलें पाहिजे, अशी बहुधा रूढि पडून गेली आहे; जसें—'सरकार जसा हुकूम करतील तसें करायास मीं तयार आहं,' 'राजश्री तेथें गेले होते मग काय झालें?' क्वचित्—'राजश्री तेथें गेलां होतां,' असाहि प्रयोग आढळतो; 'कालच मीं महाराजांस विनंति केली, कीं महाराज जसें सांगतील त्या बाहेर मीं वागणार नाहीं,' इ०.

नियम १६.

६९४ स्त्रियांस अत्यादरपूर्वक बोलायाचें असतां तृतीय पुरुषीं नपुंसकाच्या अनेकवचनाचीं रूपे योजिलीं पाहिजेत. उदाह०—'नी बाई तेथें गेलीं,' 'माईसाहेब

कालच आलीं असतीं,' इ०. कोठें 'त्या बाई गेल्या,'
'माईसाहेब आल्या असत्या' असाहि प्रयोग आढळतो.

नियम १७.

६९५ पदार्थाची जात, समुदाय, किंवा अतिशयपणा, दाखवायाचा असतां बहुधा एकवचनाचा प्रयोग होतो; उदाह०—'पुढल्या सालीं हरबरा फार सस्ता होईल,' 'शिवाजीच्या स्वारी बराबर दहा हजार घोडा निघत असे,' 'यंदा यात्रेस हजारों माणूस लोटलें होतें,' इ०.

नियम १८.

६९६ द्वयरूप पदार्थ, आणि धातु इ० पदार्थ, जातिस्थानपरत्वे भिन्न भिन्न प्रकारचे असल्यास, त्यांस क्वचित् अनेकवचनांही बोलतात, उदाह०—'बाजारांत दोन चार प्रकारचीं तुपें आलीं आहेत,' 'यंदा तीळ पिकला नाहीं, व नारळाचाहि नाश झाला, ह्मणोन तिळेल, खाबरेल, हीं तेलें महाग होतील;' 'बाजारांत दोन तीन दराचीं सोनीं आहेत,' असेंहि कोणीं क्वचित् बोलतात.

नियम १९.

६९७ जर अनेक नामांस एकच विभक्ति लावायाची आहे, तर ती त्या सर्वांस पृथक् पृथक् लावावी हें बरें; जर असें नकेलें, तर त्यांच्या शेवटीं हा या सर्वनामाची योजना करून त्यास लावावी; जसें—'तुझीं जेवूं नका, पण सुपारीस, पानास, आणि नारळास तर चिंता नाहीं,' 'रामा, गोपाळा, यांस घरून आण,' 'कृष्णी, वेणू, आणि साळू, यांची ही खेळ्याची बाहुली आहे,' 'मुंबई, दिल्ली, मद्रास, यांहून कलकत्ता शहर मोठें आहे.'

(अ) त्या नामांची जरीं प्रथमा विभक्ति असली तरीं त्या पुढें हा अश्रवा असा या सर्वनामांचा प्रयोग

करितात; जसें—‘रामा, गोपाळा, आणि दाजी, हे अ० असे तेथें गेले,’ ‘हत्ती, घोडे, व बैल, यांस चारा नाहीं.’

(आ) जो वर विभक्ती विषयीं नियम सांगितला तोच शब्दयोगी अव्ययां विषयींहि लागू पडतो; जसें— ‘रामा, सखी, गोपाळा, आणि मनी, यां पेशां लक्ष्मण आणि शिवराम यांज वर बापाची प्रीति अधिक आहे,’ ‘घोडा, बैल, गाढव, या तिघां वर जितकें ओझे लादावें तितकें एक उंट घेतें.’

(इ) जर एकादें नाम फारसें प्रसिद्ध नसलें, अथवा फार लांब असलें, तर मराठी भाषेंत त्यास विभक्ति अथवा शब्दयोगी अव्यय नलावितां त्याज पुढें हा या सर्वनामाची योजना करितात; तेव्हां त्याचें लिंगवचन, पुढें जर जातिवाचक शब्द असला, तर त्याच्या अनु-रोधानें असतें; जसें—‘महम्मद जलालुद्दीन याणें त्या-काळीं फौजेस कुमक केली,’ ‘क्रिस्टाफर कोलंबस या कडून अमेरिका खंडाचा शोध लागला,’ ‘सेंटपीटर्सबर्ग ही रूस देशाची राजधानी,’ औरंगजेब हा शहाजहान बादशाह याचा पुत्र,’ ‘द्रौपदी ही द्रुपदाची कन्या,’ इ०.

प्रथमा विभक्ति असतां हा याचा प्रयोग केवळ स्वेच्छे वर आहे; जसें— ‘रामा माझा चाकर,’ अ० ‘रामा हा माझा चाकर,’ ‘माझी मुलगी सगुणा तेथें होती,’ अ०, ‘माझी मुलगी सगुणा ही तेथें होती,’ ‘माझा चाकर रामा मोठा विश्वासु आहे,’ अ०, ‘माझा चाकर रामा हा मोठा विश्वासु आहे.’

(ई) स्थलवाचक शब्दाम पंचमी आणि सप्तमी वि-भक्ति नलावितां कचिन् त्या पुढें एथून, एथें, या अव्ययांचा प्रयोग करितात; जसें—‘तो कोरेगांव एथून

निवृत्त ज्ञांसीस गेला,' 'नंतर तो हिंदुस्तान एथें जाण्या-
स निघाला,' इ०.

नियम २०.

६९८ ज्या नामांशीं अथवा सर्वनामांशीं शब्दयोगी
अव्ययाचा अन्वय असतो, त्या नामांचें अथवा सर्व-
नामांचें, त्या शब्दयोगी अव्ययाच्या योगानें सामान्यरूपें
होतें; जसें—झाडा खालीं, डोंगरा वर, त्या पुढें इ०.

जर दोन तीन नामां पुढें शब्दयोगी अव्यय लावायाचें
असलें, तर त्यांचीं निरनिराळीं सामान्यरूपें नकरितां पुढें
हा किंवा असा या सर्वनामाचा योग करून 'त्याच्या
सामान्यरूपा पुढें तें अव्यय लिहावें; जसें—'त्याणें बैल,
घोडा, उंट, यां वर ओझें लादलें,' 'चोर, चहाड, ल-
बाड, व्यसनी, अशां बराबर व्यवहार ठेवूं नये.'

नियम २१.

६९९ नामांचें, विशेषणांचें, आणि विशेषणरूप सर्व-
नामादि शब्दांचें, जें सामान्यरूप व्हावयाचें, तें पुढ-
ल्या शब्दयोगी अव्ययाच्या योगानें, अथवा सविभ-
क्तिक, सशब्दयोगिक, आणि सामान्यरूपी अशा विकृत
विशेष्याच्या योगानें होतें; जसें—घरा पुढें, गांवा समोर,
तुझ्या कडे; उ०—'एका शिपायानें दोघां मनुष्यांस ध-
रिलें;' 'शहाण्या पुत्रा वर चांगल्या बापाची प्रीति अ-
सत्ये,' 'भल्या स्त्रियेनें द्याड स्त्रियांच्या वाऱ्यासहि उभें
राहूं नये,' 'माझ्या फडताळाच्या समोरच्या कोना-
ड्यांतल्या बटव्या मध्यें पुडी आहे ती आण.'

आकारान्त विशेषणासच सामान्यरूप असतें, या
विषयीं पहा—पृ० १४३, नि० ३४८ वा.

हें पूर्वेक्त विशेषण वाक्यांत कितीहि दूर असलें

तथाप त्याचें विशेष्य जर वर सांगितल्या प्रमाणें विकृत होण्यास प्रवण आहे, तर त्याचें सामान्यरूपच असलें पाहिजे; जसें—‘त्या परमप्रतापी, शौर्योदार्याद्यनेकगुणयुक्त, परमदेदीप्यमान, अशा अवंतीच्या राजपुत्रानें, इ०.

आकारान्त विशेषणाचीं रूपें विशेष्याच्या योगानें दोन प्रकारचीं विकृत होतात; कोणीं बऱ्या मनुष्यानें झणतात, कोणीं बरे मनुष्यानें झणतात; कोणीं भल्या बायकोस झणतात, कोणीं भले बायकोस झणतात; परंतु केवळ व्याकरणरीतीनें पाहिलें तर बरा, भला, इत्यादि आकारान्त विशेषणाचीं सामान्यरूपें बऱ्या, भल्या, अशींच होतात. झणोन विशेष्याच्या नियमावर काहीं धोरण न ठेवितां हीं विभक्तिसामान्यरूपें योजावीं हें बरें. या विषयीं विस्तारपूर्वक उपपादन केलें आहे तें पहावें—पृ० १४३, नि० ३४९ वा. वर सांगितलें या वरून षष्ठ्यांत सामान्यरूपाचा नियम असाच समजावा.

नियम २२.

६६० क्रियेचा शक्यभेद असतां कर्ता सविकरणतृतीयान्त असावा; अथवा, चतुर्थ्यन्त असावा; जसें—‘माझ्यानें अ० मला तें काम करवत नाही,’ ‘तुझ्यानें अ० तुला तेथें जावतें,’ ‘आमच्यानें अ० आम्हांला तितकी दक्षिणा देववली असती तर आम्हींहि दिली असती,’ ‘देवादिकांच्यांनीं जें झालें नाही, तें तुम्हां मनुष्यांच्यांनीं कसें करवेल,’ इ०. [हा नियम वादास्पद असून माझ्या मते निरसनीय आहे. पहा पृ० १६९, नि० ४०९.]

हें स्थळ मोठें वादाचें आहे. ‘माझ्यानें अथवा मला तें काम करवत नाही,’ इत्यादि वाक्यांत माझ्यानें आणि मला हा कर्ता, काम हें कर्म, आणि करवत नाही, हें सकर्मक क्रियापद मानून सर्वत्र सर्वे निर्वाह करितात; व अमा निर्वाह करण्यास

काहींसा संस्कृत भाषेचा आधारहि आहे असं मानितात. तथापि भाषेच्या रहस्या वर दृष्टि देऊन पाहिलें असतां, अथवा अर्थाचा सूक्ष्म विचार केला असतां, माझ्या विचारास हें मत प्रशस्त दिसत नाहीं. माझ्या बुद्धीस असं येतं कीं, क्रियेस शक्यभेदाच्या रूपांन आणिलें ब्रह्मज्ञे तिच्या ठायीं अकर्मकत्वाची उपलब्धि हांत्ये;—‘माझ्यानें अ० मला तें काम करवत नाहीं,’ एथें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें असतां काम हा कर्ता, आणि करवत नाहीं हें क्रियापद होय; माझ्यानें ही कर्तरिनुतीया नव्हे. यास या भाषेचा निबंधच मोठें प्रमाण आहे; पहा; इतर सर्व ठिकाणीं कर्तरिनुतीया असतां म्यां, त्वां, त्यानें, अशीं तृतीयेचीं नियमित रूपे होतात; आणि हा शक्यरूप भेद होतांय माझ्यानें, तुझ्यानें, त्याच्यानें, देवादिक्रांच्यानीं, इ० अशीं सविकरण-तृतीयेचीं रूपे, ज्यांचा इतर प्रसंगीं कधींहि प्रयोग होत नाहीं, तीं या अवसरीं अपरिचिन आगतुका सारखीं येऊन वसतात. जर करवतें इ० शक्यभेदाच्या रूपांचा मीं हाच वस्तुतः कर्ता असता, तर जसें—‘म्यां केले’ ‘त्वां देवविलें’ इ० सकर्मक क्रिया असतां म्यां, त्वां, इ० तृतीयेचीं नियमित रूपे प्रयोजिलीं जातात, तशीं तींच शक्यभेदीं सकर्मक प्रियापद असतां कां जात नाहींत? ब्रह्मज्ञे—‘म्यां तें काम करवलें,’ ‘त्याणें तें पुस्तक लिहववलें’ असं कां होत नाहीं? तेव्हां म्यांच्या स्थानीं ज्यापेक्षां माझ्यानें असं विलक्षण रूप होतें, अथवा मला असं चतुर्थीचें रूप होतें, त्यापेक्षां मराठी भाषेच्या मनें माझ्यानें हा कर्ता नव्हे, असं स्पष्ट दिसतें. आणखी, जितकीं शक्यभेदाच्या रूपांन आणिलेलीं क्रियापदें तिन-न्यांच्या वर्तमान काळाचीं आणि भविष्य काळाचीं रूपे अकर्मक क्रियापदांच्या नियमास अनुसरून असतात; हें एक शक्यभेदीं क्रियापद अकर्मक असतें याम मोठें प्रमाण होय. जसें—‘त्याच्यानें तें काम करविलें’ अथवा करविलें,’ अशीं इतर सकर्मक

धातूंच्या नियमां प्रमाणं रूपं होत नाहीत; परंतु अकर्मक धातूंच्या नियमां प्रमाणे—‘ त्याच्यानें तें काम करवतें, अथवा करवेल’ अशीं रूपे होतात. ‘ माझ्यानें तें काम करवतें’, म्हणजे, ‘मीं जो त्या मदद्वारा, अथवा, साधनरूप जो मीं त्या मज करवीं, तें काम करवतें म्हणजे केलें जातें, असा, या वाक्याचा अर्थ होतो; म्हणोन माझ्या विचारास असं येतं कीं, ‘माझ्यानें अ० मला तें काम करवतें’ इ० वाक्यांत माझ्यानें यास करणी तृतीया करून, अथवा मला ही चतुर्थी करून, काम हें या वाक्यांत करवतें या क्रियापदाचा कर्ता मानावें; तसेंच,— ‘माझ्यानें अ० मला धांववतें,’ इ० मूळच्या अकर्मकधातू वरून शक्य भेदाच्या रूपाचा प्रयोग असतां त्यास भावकर्तारिक्रियापद मानावें, हें बरें दिसतें.

परंतु ज्या पेक्षां हें केवळ नवीन मत होय, आणि आज पावेतो सर्वत्र ‘माझ्यानें अ० मला तें काम करवतें’ इ० स्थळीं माझ्यानें अ० मला यास कर्ता मानून काम हें करवतें या क्रियापदाचें कर्म मानण्याचा परिपाठ पडला आहे, व ‘मया तत्कार्यं क्रियते’ इ० संस्कृत वाक्यास अनुसरून हें वाक्य आहे असं सर्व आंतून सूक्ष्म विचार न करितां मानितात, [कारण, संस्कृतांत मया या तृतीयान्त रूपास माझ्यानें अशा सारखा काहीं नवा विकार झाल्याचें दिसत नाहीं,] त्यापेक्षां एथें मला विशेष आडवें येतां कामा नये. परंतु मी आपलें मत वर स्पष्ट उपपादन दाखविलें आहे.

नियम २३.

६६१ लाप्रत्ययान्त भूतकालवाचक क्रियापदां पुढें तांच हा सावधारण शब्द असतां, लाप्रत्ययाचा लोप होतो, आणि तीं या अव्ययाम तां आदेश होतो; जसें—‘धन्यानें हाक मारतांच चाकर उठला,’ ‘एकानें

आंब्यास हात लावतांच त्या वर सर्वांची उडी पडली,
 'त्याणें पिश्वींत हात घालतांच त्यास मोहर सांपडली,'
 'राजानें आज्ञा करतांच सर्व धांवले,' इ०.

हें स्थळ मोठें विचारणीय आहे. हीं जीं वर उदाहरणें सांगितलीं त्यां विषयीं जर चांगला खोल विचार नकेला तर त्यांतील मारतां, लावतां, घालतां, करतां, हीं प्रथमदर्शनीं त्प्रत्ययान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें अशीं दिसतात; परंतु अमळ विचार केला असतां लागलेंच ध्यानास येतें कीं हीं या प्रकारचीं धातुसाधितें नव्हत; जर हीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें म्हणावीं, तर यांस तृतीयान्त कर्ता आहे; व यांपासून वर्तमानकालाचाहि स्पष्ट बोध होत नाही; यांपासून भूतकाल ध्वनित होतो; आतां जर भूतकालवाचक क्रियापदें मानावीं, तर तांप्रत्ययान्त धातुसाधितें कदापि भूतकालवाचक असत नाहीत; तेव्हां हीं दुर्निवार अडचण येऊन पडत्ये; इच्या दृरीकरणास वर जो नियम सांगितला त्या शिवाय दुसरी सयुक्तिक कल्पना मला दिमत नाही. 'धन्यानें हाक मारतांच,' 'एकानें आंब्यास हात लावतांच,' 'त्याणें पिश्वींत हात घालतांच,' 'राजानें आज्ञा करतांच,' म्हणजे—हाक मारिली तोंच; हात लावला तोंच; हात घातला तोंच; आज्ञा केली तोंच; यांत तोंच या सावधारण शब्दाच्या योगानें— मारली, लावला, यांतील ला प्रत्ययाचा लोप होऊन मार, लाव, हीं रूपें अवशिष्ट राहिलीं, आणि तोंच यांतील तोंच्या स्थानीं तां आदेश होऊन—मारतांच, लावतांच, अशीं रूपें झालीं आहेत असें दिसतें. घालतांच, करतांच, यांतहि हाच नियम उमगतां; पहा,— तोंच याच्या योगानें घातला, केली, यांतल्या लाप्रत्ययाचा लोप झाला असतां तन्निमित्त जें घाल, कर, या धातुंस घात, के, एतदादेशरूप कार्य, त्याचाहि नाश होऊन—घात, कर, हीं जीं मूळचीं रूपें तींच राहिलीं; कारण—निमित्ताभावे नैमित्तिकस्थाप्य-

भावः—द्वणजे निमित्ताचा नाश झाला असतां नैमित्तिक कार्या-
चाहि नाश होतो, असा न्याय आहे; तेव्हां-घाल, कर, अशीं
मूळचीं अंगें अवशिष्ट राहून-घालतांच, करतांच, अशीं रूपें
झालीं असें समजावें.

या खेपेस या नियमा वर आणखी विचार केल्यानें मला
जसें दिसून येतें कीं— मारतांच, लावतांच, घालतांच,
करतांच, हीं मूळचीं मारी तोंच, लावी तोंच, घाली तोंच,
करी तोंच, या दोन्हीं पदांचीं संक्षिप्त रूपें होत. मारी, लावी,
घाली, करी, इ० हीं ग्रंथभाषेतलीं भूतकाळाचीं रूपें जा-
णार्थीं. मारतांच इ० मारी इतक्यांत, मारी त्याच क्षणीं, इ०
असा अर्थ करावा. परंतु असें मानल्या वर 'धन्यानें हांक मा-
रतांच चाकर उठला,' इत्यादि स्थळीं धन्यानें इ० तृतीयांत
कर्ता न करितां प्रथमांत कर्ता केला पाहिजे, द्वणजे 'धनी हाक
मारितांच चाकर उठला,' असा बोलण्याचा व लिहिण्याचा
शुद्ध प्रघात घातला पाहिजे. तो घातल्या वर अशीच बोलण्याची
व लिहिण्याची रूढि जेव्हां पडून जाईल, तेव्हां वरल्या कलमांत
दर्शविल्या कल्पनेची विशेष अपेक्षा राहणार नाहीं.

परंतु सांप्रत अशा स्थळीं तृतीयान्त कर्ता विशेषकरून आ-
ढळतो, म्हणोन हा इतका पाळ्याळ करण्याचें अगत्य पडलें असें
वाचकांनीं समजलें पाहिजे.

नियम २४.

६६२ समासघटित शब्दांत, मध्येच उभयान्वयी
अव्ययें आणून, त्यांतिल एका पदाचा अन्वय, या
अव्ययानें निराळीं पडलीं जीं पदे अ० शब्द, त्यांशीं
लावूं नये; जसें— 'सन्मार्ग आणि सद्धर्मप्रवर्तक जे
आचार्य,' हा वाक्यांश— 'सन्मार्गसद्धर्मप्रवर्तक जे
आचार्य,' अथवा, — 'सन्मार्गप्रवर्तक आणि सद्धर्मप्र-

वर्तक जे आचार्य,' असा पाहिजे; अथवा— 'सन्मार्ग आणि सद्धर्म यांचे प्रवर्तक जे आचार्य,' असा पाहिजे; कारण, मूळच्या वाक्यांत आणि हें उभयान्वयी अव्यय मध्ये आल्या मुळें सद्धर्मप्रवर्तक या समासघटित शब्दांतील प्रवर्तक या पदाचा अन्वय मागल्या सन्मार्ग या शब्दाशीं होत नाहीं.

[अ] ज्ञापक, वाचक, बोधक, सूचक, दर्शक, विशिष्ट, पूर्वक, इत्यादि प्रकारचे शब्द, वाक्यांत अनेक शब्दांस जोडायाचे असतां सर्वास पृथक् पृथक् नजोडितां, अथवा, उभयान्वयी अव्यय मध्ये आणून शेवटल्या शब्दास नजोडितां, त्या सर्व शब्दांच्या पुढें हा किं० असा या सर्वनामाचा योग करून, त्या शब्दांतून जी ज्यास अनुकूल विभक्ति असेल तींत तें सर्वनाम आणून, त्याशीं हे शब्द जोडावे, हा उत्तम पक्ष. समयविशेषीं जर ते दोन शब्द असले तर यांतून एकेका शब्दाशीं हे शब्द पृथक् पृथक् जोडिले असतां, अथवा, ते एका योग्यतेचे प्रौढ संस्कृत शब्द दोहों पेशां अधिक असले तरी त्यांस समासांत आणून मग त्यांशीं हे शब्द जोडिले असतां, चिंता नाहीं; परंतु तिहीं पेशां अधिक शब्द असतां वर नियम सांगितला तोच चालवावा हें उत्तम. उदाह०— 'संबंध अथवा अधिकरणवाचक,' अशी योजना करूं नये;— 'संबंधवाचक अथवा अधिकरणवाचक,' अशी योजना करावी; अथवा, 'संबंध अथवा अधिकरण यांचे वाचक,' अशी योजना करावी. मध्ये पक्षांतरबोधक अव्यय नमून समुच्चयार्थक असल्यास— 'संबंधाधिकरणवाचक अशीहि योजना करावी. परंतु पहिल्या उदाहरणांत जी योजना दाखविली ती केवळ अशुद्ध जा-

णावी. तसंच—‘काम, क्रोध, मोह, आणि मत्सरप्रेरित जीं जीं कर्मै,’ ही योजना अशुद्ध जाणावी. ‘कामक्रोध-मोहमत्सरप्रेरित जीं जीं कर्मै,’ अशी योजना असावी; अथवा,— ‘काम, क्रोध, मोह, आणि मत्सर, यांनीं प्रेरित जीं जीं कर्मै,’ अशी शुद्ध मराठी योजना असावी. ‘सौजन्य, सौंदर्य, सरलता, किंवा नम्रताविशिष्ट पुरुष कोणत्याहि कुळांत जन्मलेला असला, तथापि तो प्रीतीस पात्र होतो,’ ही शब्दयोजना अशुद्ध जाणावी. ‘सौजन्य, सौंदर्य, सरलता, किंवा नम्रता, येणेकरूनविशिष्ट पुरुष इ०,’ अथवा,— ‘सौजन्य, सौंदर्य, सरलता, किंवा नम्रता, यांतून कोणत्याही गुणानें विशिष्ट पुरुष इ०,’ अशी पदयोजना असावी. ‘आदर, स्नेह, आणि नम्रतापूर्वक जें भाषण,’ अशी योजना असूं नये;— ‘आदर, स्नेह, आणि नम्रता, एतत्पूर्वक जें भाषण,’ अथवा, ‘आदरस्नेहनम्रतापूर्वक जें भाषण,’ अशी योजना असावी.

नियम २५.

६६३ रूढींत असल्या शिवाय बहुधा प्राकृत आणि संस्कृत शब्दांचा परस्परांशीं समास करूं नये; ‘घरप्रवेश,’ ‘गामप्रदक्षिणा,’ ‘हस्तीचर्म,’ ‘टोळउंदीरअग्निउपद्रव,’ ‘श्यामरक्तवर्ण,’ ‘आम्लकटुखारटओषध,’ ‘ढालतरवारवंदूकबाणादि शस्त्रें,’ इ० असा संस्कृत आणि प्राकृत शब्दांचा विजातीय संकर कदापि करूं नये; हे शब्द— ‘गृहप्रवेश;’ ‘ग्रामप्रदक्षिणा;’ ‘हस्तिचर्म,’ अ० ‘गजचर्म;’ ‘टोळ, उंदीर, अग्नि, यांचा उपद्रव,’ अ०, ‘शलभमूषकाग्न्युपद्रव;’ ‘काळा आणि तांबडा रंग,’ अ०, ‘श्यामरक्तवर्ण;’ ‘आंबट, कडू, आणि खारट, असें औ-

षध,' अ०, 'आम्लकटुक्षारौषध;,' 'ढाल, तरवार, बंदूक, वाण, आदिकरून शस्त्रें;—असे असले पाहिजेत.

राज्यकारभार, बायक्रीमनुष्य, बापजन्मीं, गांवदेवी, पायमार्ग, मालधनी, राजदरवार, राजवाडा, अंगमर्दाई, इत्याधनेक शब्द रूढींत आल्या मुळें त्यां वर आतां दुःसह विजातीयसंकरत्वाची छाया मारत नाहीं. हे, आणि यांच्या कोटींतले दातशः आणखी शब्द, आतां कर्णासि सुसह झाले आहेत; ह्येणोन वरल्या नियमांत जो निषेध सांगितला आहे तो अशा रूढींत आलेल्या शब्दां विषयीं लागू होत नाहीं.

नियम २६.

६६४ वाक्यांत शब्दांची मागें पुढें योजना करा-याची ती ज्या ज्या शब्दांशीं ज्या ज्या शब्दांचे यथार्थ अन्वय ह्यणजे संबंध असतात, त्या त्या प्रमाणें करावी; ह्यणजे, पूर्ण अथवा मुख्य वाक्यांत प्रथम कर्ता, त्या पुढें जर कर्म असलें तर कर्म, आणि शेवटीं क्रियापद, असा अनुक्रम असावा. उदाहरणें—'रामा चालतो,' या पूर्ण वाक्यांत रामा हें कर्तृपद पहिलें येतें, आणि त्याच्या पुढें त्याचें क्रियापद. 'गणू पोथी लिहितो,' यांत गणू हा कर्ता, पोथी हें कर्म, आणि लिहितो हें क्रियापद. 'गोदेनें आपली साडी नदी वर धुवायास नेली,' या वाक्यांतहि असाच कर्ता, कर्म, आणि क्रियापद, यांचा अनुक्रम आहे, ह्यणजे गोदेनें हा प्रथम कर्ता, त्याच्या पुढें साडी हें कर्म, आणि शेवटीं नेली हें भूतकालवाचक क्रियापद. 'माझ्या शेजाऱ्याचा मुलगा रामा उद्यां मला वाळुके-श्वरीं यात्रेंत खेळ घेऊन देईल,' यांतहि तसाच अनुक्रम जाणावा.

[अ] आतां कोठें बोलणाराच्या मनांत ज्या शब्दा वर नेट देऊन बोलायाचें असतें तेथें तो आपला सावधारण शब्द पहिला आणितो; परंतु तसा आणिल्यानें तो बोलणारा आपल्या मनांतील दुसरा गूढार्थ स्पष्ट नबोलतां कळवितो. उदाह०—‘पोथी गणू लिहितो.’ या वाक्यांत कर्मवाचक पोथी हा शब्द पहिला उच्चारल्यानें पोथी शिवाय दुसरीं कर्म दुसरा कोणी करितो, ह्यणजे ‘रामा पत्र लिहितो,’ अथवा ‘पत्रावळी लावितो,’ असा अर्थ ध्वनित होतो. ‘आपली साडी नदी वर धुयास गोदेनें नेली,’ असें ह्मटलें असतां—‘तूं आपली साडी अथवा लुगडें जेथें धुवायाचें असेल तेथें धू, अथवा हवें तसें कर,’ असा बोलणाराच्या ह्यणण्याचा कल दिमून येतो.

नियम २७.

६६५ विशेषण अथवा विशेषणरूपह्यणजे कोणत्याहि गुणाचे अथवा प्रकाराचे वाचक जे शब्द ते त्यांच्याच विशेष्यांच्या मार्गे असावेत; ह्यणजे विशेषण पहिलें, आणि त्याचें विशेष्य त्याच्या पुढें, असा अनुक्रम वाक्यांत असावा. उदाहरणें— ‘तो पांढरें पागोटें घालितो,’ ‘ती काल काळी चंद्रकाळा नेसली होती,’ ‘मी उद्यां आपल्या अरबी घोड्या वर बसेन,’ ‘अशा विद्वान् मनुष्यानें जर त्या नव्या शाळेचें काम आस्थेनें चालविलें, तर विद्यार्थी लौकर तयार होतील,’ या साऱ्या वाक्यांत गुणवाचक शब्द पहिले येऊन त्यां मांगून त्यांचीं विशेष्ये आलीं आहेत.

[अ] जेव्हां त्या त्या गुणांचें विधान करायाचें असतें, ह्यणजे त्या त्या गुणाच्या संबंधीच कांहीं विशेषेकरून सांगायचें असतें, तेव्हां विशेषण विशेष्य

यांचा उलटा क्रम होतो, ह्मणजे पहिलें विशेष्य आणि मागून त्याचें विशेषण येतें. उदाह०—‘त्या मुलाची टोपी आज लाल होती,’ एथें वक्त्याच्या मनांत टोपीचा लालपणा मुख्यत्वे सांगायाचा आहे, असें दिसतें; तसेंच—‘तो घोडा अरबी आहे,’ ‘ते आंबे दोन दिवसांनीं पिवळे जर्द होतील,’ ‘संन्याशांनां आपलीं वस्त्रें भगवीं केलीं पाहिजेत,’ इ० आणखी उदाहरणें.

नियम २८.

६६६ वाक्यांत संबंधी सर्वनाम प्रथम येऊन तदनंतर त्याचें प्रतिसंबंधी जें दर्शक सर्वनाम असेल तें यावें. उदाहरणें—‘ज्याणें मला काल मारिलें तो हा पोरगा आहे,’ यांत ज्याणें हें संबंधी सर्वनाम पहिल्यानें येऊन मागून त्याचें प्रतिसंबंधी त्याणें हें दर्शक सर्वनाम आलें आहे. ‘जी पहावी ती दुधाळ गाई,’ ‘त्या रानांत जें पाखरूं पहाल तें बहुधा तुझांस काळें सांपडेल,’ ‘जो याचक जें जें जितकें मागे त्यास तो उदार राजा तें तें तितकें देई,’ ‘जसें कर्म करावें तसें त्याचें फळ भोगावें,’ इ०. आणखी उदाहरणें.

नियम २९.

६६७ पूर्ण अथवा मुख्य वाक्यांत, आणि त्यांतील गौण वाक्यांत, अथवा वाक्यांगांत, धातुसाधितें अथवा क्रिया-विशेषणें प्रथम येऊन, पुढें शेवटीं त्याच वाक्यांतील अथवा गौण वाक्यांतील मुख्य जें क्रियापद असेल तें यावें. उदाह०—‘तो आतांच येऊन गेला,’ यांत आतांच हें येऊन या पूर्वकालवाचक धातुमाधिताचें क्रियाविशेषण त्याच्या अगोदर येऊन, नंतर येऊन हें

धातुसाधित आल्या वर शेवटीं गेला हें मुख्य क्रियापद आलें. तसेंच—‘तो गेला असल्यास मीहि जाईन,’ ‘त्याणें मला न कळवितां रामाच्या घरीं जाऊन आपलें पुस्तक त्यास नेऊन दिलें,’ ‘मी त्यास न सांगत असतां त्याणें आपलें पागोटें रंगवायास दिलें,’ इ० आणखी उदाहरणें.

नियम २०.

६६८ वक्त्याच्या अथवा लिहिणाराच्या मनांत एका-दा शब्द वाक्यांतील शब्दांच्या संदर्भांनें स्पष्ट समजायाजोगा असला, अथवा उघड रीतीनें तो बोलून दाखवायाचा नसला, तर त्या शब्दाचा तो अध्याहार करितो, ह्मणजे बोलून किंवा लिहून दाखवित नाहीं. उदाह०—‘म्यां जेव्हां त्याच्या तोंडा वर लगावली, तेव्हां तो उगीच बसला;’ अर्थात् एथें ‘चपराक’ हा शब्द समजाया जोगा असून बोलणाराच्या मनांत तो गुप्त ठेवायाचा आहे, ह्मणोन त्याणें त्याचा अध्याहार केला आहे. आणखी उदाहरणें—‘तो प्याला आहे त्याशीं बोलूं नको,’ ‘त्याणें ह्याची त्या वेळेस भली काढली,’ ‘उलटी सुलटी केली,’ ‘गोड करून खावें, मऊ करून निजावें,’ इ० या वाक्यांत सर्व कर्मवाचक नामांचा अध्याहार समजला पाहिजे.

समयास ह्मणी, उखाणे, अशा प्रकारच्या संक्षिप्त परंतु सर्वांच्या माहितीच्या अशा बोलण्यांत पुष्कळ शब्दांचा अध्याहार केला असतो, आणि अशा ह्मणींचे यथास्थित अर्थ लावायास पुष्कळ बाहेरचे शब्द आणावे लागतात तेव्हां ते बसतात. उदाह०—‘गाईचे गेळीं आणि ह्मशीचे वेळीं दूध काढलें ह्मणजे बरें;’—एथें ‘गाईचे गेळीं’, ह्मणजे गाई गोठ्यांत येतांच तिचे खूर पसरून त्याची गेळ दि-सत्ये त्या वेळीं, आणि, ‘ह्मशीचे वेळीं’ ह्मणजे तिचा

दूध काढण्याचा जो नेमलेला वेळ असतो त्या वेळीं, अशी बाहेरच्या शब्दांची पुरवणी केली पाहिजे, तेव्हांच अर्थ यथास्थित असतो.

हे वर सांगितलेले सर्व नियम फार उपयोगी आहेत, यांज वर शिकणाराचें फार लक्ष असावें. या नियमांस आणखी गौणनियम व बाधकेंहि पुष्कळ आहेत, त्यांच्या विचारांत पडलें असतां ग्रंथविस्तार फार होईल, ह्मणोन या प्रसंगीं इतकेंच सांगतों कीं, आपल्या अभिप्रायानुरूप वाक्यरचना करण्याचें ज्यास अगत्य वाटत असेल, त्याणें या नियमां वर मुख्यत्वेकरून लक्ष द्यावें.

या प्रमाणें वाक्यरचने संबंधी जे कित्येक मुख्य नियम प्रसंगीं सुचले त्यांचा म्यां एथें उपन्यास केला आहे.

खंड ७.

लेखनपद्धति.

६६९ मराठी भाषेंत गद्यात्मक ग्रंथ लिहिण्याची विशेष प्रवृत्ति नव्हती. महाराष्ट्र देशांत जे जे ग्रंथकार आणि कवि झाले त्यांनीं ओंव्या, श्लोक, आर्या, अभंग, पदें, सवाया, कटिवंध, साक्या, लावण्या, इत्याद्यनेक प्रकारचे छंद बांधून पद्यात्मक ग्रंथ पुष्कळ लिहून ठेविले आहेत. परंतु पूर्वोक्तप्रकारें ग्रंथ लिहिण्याची अलिकडेस नूतन प्रवृत्ति पडली आहे; आणि मागल्या चाळीस पन्नास वर्षांत जितके व्हावे तितके तर नाहींत, परंतु बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, व पुढें उत्तरोत्तर अधिकाधिक होत जातील असा संभवहि होतो. ह्मणोन या ग्रंथाच्या शेवटीं लेखनपद्धती विषयीं कांहीं उपयुक्त नियम सांगणें आवश्यक आहे; कारण, मराठी लि-

हिण्यांत अद्यापि अव्यवस्था फार आढळत्ये; ती मोडून जाऊन सर्वांची लेखनपद्धति सारखी करण्या विषयी प्रयत्न करणे फार इष्ट आहे.

१ पंक्तीत शब्द तोडून निरनिराळे लिहावे.

२ समासघटित शब्द एक जाणून एका पंक्तीत अव्यवहित असावे; ह्यणजे, ज्या शब्दांचा समास होतो ते पंक्तीत तोडून लिहू नयेत; जसें—विटीदांडू, काळमांजर, तांबडमाती, भक्तवत्सल, सर्वगुणैकरत्नाकर, अखंडलक्ष्म्यलंकृतराजैश्वर्यविराजित. इ०.

३ विभक्त्यंत शब्दां प्रमाणे सामान्यरूपहि तोडून निराळे लिहावे; जसें—बऱ्या मनुष्यानें, झाडाच्या ढाहळी वर, मज जवळ, त्या पुढें, मज कडून, तार्वी बाहेर, इ०.

बहुधा सर्वत्र सामान्यरूप पुढल्या शब्दयोगी अव्ययाशीं जोडून लिहिण्याचा परिपाठ अद्यापि मोडत नाहीं हें थोडें आश्चर्या सारखें मला दिसतें. परंतु या व्याकरणाच्या नियमानुरूप, संबोधना प्रमाणें सामान्यरूप हें एक विभक्तीचें नववें रूप मानिलें आहे, म्हणोन ज्यास हा नियम मान्य असेल, त्याणें वरील नियमास अनुसरावें हें बरें आहे. नामाच्या आणि विशेषणाच्या सामान्यरूपा पासून शब्दयोगी अव्ययें, व अशीं सामान्यरूपें ज्या इतर सारखें, उलट, सन्मुख, इत्यादि किती एक शब्दांच्या योगानें होतात असे शब्द, निराळे काढून दाखवणें इष्ट असून तसें लोक कां करित नाहींत, याचें कारण मला अगदीं समजत नाहीं.

जर सविभक्तिक विशेष्याच्या योगानें जें विशेषणाचें सामान्यरूप होतें तें त्या विशेष्याशीं जोडून लिहिण्याचा परिपाठ दिसत नाहीं, तर मग शब्दयोगी अव्ययाच्या योगानें जें सामान्यरूप होतें तेंच त्या अव्ययाशीं जोडून लिहिण्यास त्यांचा विशेष

हेतु कोणता, तो माझ्या ध्यानांत येत नाही. जर, 'बहिःप्याभि-
कंभटाने,' अथवा 'मानकाप्यामांगाचा,' असे कोणी जोडून
लिहित नाहीत, 'बहिःप्या भिकंभटाने' अथवा, 'मानकाप्या
मांगाचा' असे तोडूनच लिहितात; तर मग 'मजकडून,' 'डों-
गरासमोर,' अशाच ठिकाणी हीं सामान्य रूपें जोडून कां लिहावीं,
या पूर्वपक्षांचें यथास्थित समाधान झाल्या शिवाय या नियमास अ-
नुसरणें आवश्यक आहे. अस्तु, एथें सद्यः तर विकल्प आहे; परंतु
हा विकल्प दूर करून सर्वांची लिहिण्याची एक पद्धति पडली
असतां बरें आहे.

४ 'च, हि, ना, हीं जीं एकाक्षरी शुद्ध शब्दयोगी
अव्ययें तीं तोडून लिहूं नयेत; ज्या शब्दांशीं यांचा
योग असतो त्यांशीं जोडून लिहावीं; जसें—'चतुष्पदांत
हत्तीसच सोंड आढळत्ये,' 'तूंहि ये,' 'तीं तें जात्येना!' इ०.

५ तृतीया विभक्त्यर्थदर्शक जें करून हें शब्दयोगी
अव्यय, तें तृतीयान्त शब्दांशीं जोडून लिहिण्याचा प-
रिपाठ पडला आहे, तो वाउगा नाही; कारण, त्या अ-
व्यया सुद्धां तीं सारीं तृतीयेचींच रूपें होतात; जसें—
तेणेंकरून, बाणेंकरून, त्यांहींकरून, यांहींकरून, श-
स्त्रांनींकरून, इ०.

६ तसाच अपादानार्थीं पासून हें अव्ययहि जो-
डून लिहिण्याचा परिपाठ पडला आहे तोहि वर सांगि-
तल्या कारणानें मला वाउगा दिसत नाही.

७ वाक्यां मध्ये जे सावधारण व सांकेतिक शब्द
असतील, ह्मणजे ज्या शब्दां कडेस वाचणाराचें लक्ष
विशेष असावें असा लिहिणाराचा अभिप्राय असेल, ते
शब्द चालत्या अक्षरांहून कांहीं भिन्न तऱ्हेनें लिहावे;
जसें—'बहुधा सामू आदिकरून शब्दांचीं सामवेला,

सासवेस, अशीं रूपें लिहिण्याचा प्रघात पडला आहे.'

८ असा, अहो, अरे, अगे, हे शब्द इतर शब्दां-
शीं जुळून लिहिले असतां, यांतील अचा लोप होतो;
जसें—'तो जातोसा दिसतो,' 'ती आजारीशी दिसत्ये,'
'गडेहो तुर्हीं असें करूं नका,' 'भवरे तरा बापहो,'
'बाईगे माझा धंदा,' इ०.

९ या भाषेत किं-कीं, हि-ही, हीं अव्ययें लिहिण्यां-
त अद्यापि एक नियम बसत नाहीं; कोणी ह्रस्व आणि
कोणी दीर्घ लिहितात. परंतु मला वाटतें जेथें बोलणा-
राचा आशय अर्थान्वयानें अथवा स्वेच्छेनें ज्या वर ने-
ट देऊन बोलायाचें नसेल तें अव्यय म्हस्व, आणि
ज्या वर तो देऊन बोलायाचें असेल तें दीर्घ लिहावें;
जसें—'ती संख्या कोणती किं जीस पांचानें गुणिलें
असतां वीस होतात,' आणि 'तो सांगतो कीं, जर तु-
र्हीं जाल तर माझे काम होईल;' 'त्याचेंहि काम झालें,'
आणि 'तुझे तर काम झालेंच, पण त्याचेंही झालें;' या
उदाहरणांत बोलणाराच्या मनांतिल आशया प्रमाणें त्या
त्या शब्दां वर नेट निराळे पडतात, आणि तसे तो ह्रस्व
दीर्घ स्वरानें बोलतो असें दिसतें.

परंतु हा नियम स्वेच्छानुरूप आहे, म्हणोन या विषयांचा
विचार माझ्या भावी पूरणिकेंत काहींसा विस्तारानें केला आ-
हे, तो प्रसिद्ध झाल्या वर पहावा.

१० ण, न, म, या अनुनासिक वर्णां वर अनुना-
सिकाचें ऍव देणें तेंहि सद्यः स्वेच्छेवरच आहे. याचाहि
विचार माझ्या पूरणिकेंत पहावा.

भाग १.

विरामचिन्हें.

६७० अलिकडेस जे मराठी भाषेंत ग्रंथ झाले आहें-
त, व होताहेत, त्यांत इंग्लिश भाषेंतील ग्रंथांच्या नियमां
प्रमाणें विरामचिन्हें देण्याचा प्रघात पडून गेला आहे;
आणि वाक्यार्थ स्पष्ट होण्या करतां या चिन्हांचा उप-
योग फार आवश्यक आहे, यांत अगदीं संशय नाहीं;
ह्मणोन त्यां विषयांचे जे नियम आहेत ते एथें संक्षे-
परूपानें तरां सांगितले पाहिजेत. परंतु ते सांगायाच्या
पूर्वीं तीं विरामचिन्हें दाखिवणें इष्ट आहे.

विरामचिन्हें.

संज्ञा.

,	स्वल्प विराम.
;	अर्ध विराम.
:	अपूर्ण विराम.
.	पूर्ण विराम.
?	प्रश्नचिन्ह.
!	उद्गारचिन्ह.
—	संयोगचिन्ह.
“ ”	अवतरणचिन्ह.
( )	कांम.

६७१ जें वाक्य सुरळ आहे, ह्मणजे ज्यांत दुसरीं
वाक्यें अथवा वाक्यांगें नाहींत, त्यांत विरामचिन्हें लि-
हिण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. मात्र वाक्य संपल्या वर
पूर्णविरामाचें टिंव द्यावें लागतें. जसें—वाघ रानांत
असतो. गाई पेशां हौम अधिक दूध देत्ये. राजा न्यायें-
करून प्रजेचें पालन करितो. या आपल्या महाराष्ट्र

देशांत व्याकरणरीतीनें शुद्ध लिहिण्याची चाल आतां -
आतां पडत चालली आहे.

स्वल्प विराम.

६७२ सरळ वाक्यांत जर मध्येच दुसरीं वाक्यें अथवा वाक्यांगें आलीं, तर त्या वाक्यांच्या अथवा वाक्यांगांच्या पूर्वी व शेवटीं स्वल्प विराम दिले पाहिजेत; उदाह०—
'एक मुलगा, आपल्या आंधळ्या बापास हातीं धरून, भीक मागत होता.' 'मनुष्यानें जर आपल्या सामर्थ्याचा विचार नकेला, आणि एकाद्या कार्यास हात घातला, तर तो बहुधा फसल्या वांचून राहणार नाही.'

यांत प्रथम उदाहरणांत—'एक मुलगा भीक मागत होता,' हें सरळ व मुख्य वाक्य, यांत—'आपल्या बापास हातीं धरून,' हें दुसरें अपूर्ण अथवा गौण वाक्य अथवा वाक्यांग मध्ये आलें आहे; तेव्हां याच्या आरंभी व शेवटीं स्वल्प विराम देऊन यास निराळें पाडिलें आहे. कोणी हें सर्व सरळ वाक्य मानिलें, आणि हे स्वल्प विराम नदिले, तरी विशेष बाध येतो असें नाही. परंतु वाचणारास चांगल्या टापटिपेनें वाचतां यावें झणोन ते द्यावे हें बरें. याच प्रमाणें दुसरें उदाहरण जाणावें.

(अ) जर वाक्यांत दोन तीन अथवा अधिक कर्ते, अथवा कर्मे, अथवा धातुसाधितें, अथवा क्रियापदें, अथवा कोणत्याहि एका जातीचे शब्द, एका पुढें एक आले, तर त्यां मध्ये स्वल्प विराम देऊन ते शब्द निरनिराळे दाखवावे; जसें—'रामा, हरी, गोपाळा, यमुना, आणि तिच्चा बाप गोपाळशेट, इतकीं मनुष्ये तेथें जेवायास आलीं होतीं.' 'म्या काल एका वाडींत कुत्रा, मांजर, आणि कोंबडा, यांस झुंजतां पाहिलें.' 'त्या मुलींस लिहितां, वाचतां, गातां, नाचतां, आणि शिवतां

येतें.' 'तो गेला, फसला, मेला, तरीं मीं त्याची गोष्ट मना वर घेणार नाहीं.' 'तो मोठा शहाणा, विचारी, आणि विद्वान् पुरुष आहे.'

(आ) या प्रकारच्या दोहों शब्दां मध्ये जर उभयान्वयी अव्यय आलें, तर स्वल्प विरामाचें प्रयोजन लागत नाहीं. जसें—'बाळा आणि हरी जेवायास बसले आहेत.' 'साळू आणि मनी फुलें आणायास गेल्या.' 'तो बारीक परंतु सुवाच्य अक्षर लिहितो.' 'तो एथून तेथें जातो आणि तेथून एथें येतो.'

(इ) जर या उभयान्वयी अव्ययांच्या योगानें निरनिराळीं सरळ वाक्यें, अथवा वाक्यांगें पडत गेलीं, तर तीं दाखवण्या करतां स्वल्प विराम दिले पाहिजेत; जसें—'मीं तेथें गेलों, आणि तूं तेथें नसलास, तर मग मात्र कठीण.' 'इतका विलाप केला, परंतु त्यास दया आली नाहीं.' 'पृथ्वी निराधार आहे ह्मणतां, तर मग ती पडत कां नाहीं?' 'माझे सर्वस्व गेलें, किं बहुना प्राणहि गेला, तथापि मीं असत्य बोलणार नाहीं.'

(ई) वाक्यारंभीं अथवा वाक्यांत कोठेहि संबोधन आलें, तर त्याच्या पुढें स्वल्प विराम देऊन त्यास निराळें दाखवावें; जसें—'देवा, मला क्षमा कर.' 'बाळा, तूं काल शाळेंत कां गेला नाहीस?' 'रावसाहेब, आपण मज वर ही इतकी दया करावी.' 'मीं त्यास ह्मणालों, गज्या, तूं असें करूं नको.'

(उ) वाक्यांत एकाद्या शब्दा पुढें जर त्याचाच पर्यायशब्द आला, तर त्याच्या मागे व पुढें स्वल्प विराम देऊन तो पर्यायशब्द निराळा दाखवावा हें बरें; जसें—'मुसलमानांचा पैगंबर, महंमद, याची जन्मभूमि

मक्का.' 'मराठ्यांनीं त्या काळीं आपली मोठी भयंकर तोफ, महाकाळी, किछ्या वर चढविली.'

हा नियम सर्वत्र चालतो असें नाहीं. 'माझा भाऊ विश्वनाथ, यास जर तूं पाहशील, तर तूं अधिक विस्मय करशील;' असेंहि लिहिण्याचा प्रचार आढळतो.

(ऊ) जर हें अव्यय, किंवा कोणतेंहि संबंधी सर्वनाम, जर एकाद्या मोठ्या वाक्याच्या आरंभीं असलें, तर अनुक्रमें त्यांचें प्रतिसंबंधी जें तर हें अव्यय, किंवा पुरुषवाचक सर्वनाम, अथवा दर्शक सर्वनाम, यांच्या मार्गें स्वल्प विरामचिन्ह दिलें पाहिजे; जसें—'या प्रकरणांत जर तुझीं मला बोलूं देत नाहीं, तर मग तुझीं आपलें संभाळा.' 'ज्या घोड्या वर काल मीं स्वार झालों होतो, तोच आज घेऊन ये. जशी त्याणें आपल्या भावाची अवस्था केली, तशीच तो तुमची करील.'

(ऋ) लांब वाक्य असून जर त्यांत वर्तमानकालवाचक, भूतकालवाचक, पूर्वकालवाचक, अथवा विधिवाचक धातुसाधितें आलीं, तर त्यां पुढें स्वल्प विराम द्यावा हें बरें; जसें—'शिवाजी आपल्या बरोबर दहा हजार स्वार घेऊन नर्मदा उतरत असतां, त्याची आणि औरंगजेबाच्या स्वारांची गांठ पडली.' 'त्याणें पुण्यास जाऊन, आपणा करतां दरबारांत इतकी मेहनत घेतली असतां, आतां त्यास या कामांतून दूर करावें, हें मला ठीक दिसत नाहीं.' 'हें वर्तमान ऐकतांच, त्यांहीं आपल्या हाता खालच्या सर्व मानकरी लोकांस बलावून, तुझीं आतां लागलीच आपली तयारी करून मज बरोबर निघावें, असें त्यांस सांगितलें.'

(ॠ) कीं हें अव्यय वाक्यांत असतां याच्या मार्गें

अथवा पुढें स्वल्प विराम देणें, तो बहुधा अर्थास अनुकूल आणि कानास गोड लागे, अशा समजुतीनें द्यावा; आणि हें अठ्यय ह्रस्व दीर्घ लिहिणें तेंहि अशाच धोरणानें लिहावें; जसें—‘तो ह्मणाला, किं आतां जर या कामांत तुझां कडून सुस्ती झाली, तर मज कडेस दोष नाही.’ ‘त्या कामाचा त्याणें उलगडा केला, तो असा कीं, ज्याणें ही मसलत प्रथम दिली, त्याणें तें नुकसान भरावें.’

(ल) दुसऱ्याचा स्वल्प लेख अथवा ह्मणणें जर वाक्यांत आणायाचें असलें, तर त्या लेखाच्या अथवा ह्मणण्याच्या आरंभी व शेवटीं स्वल्पविराम द्यावा; जसें—‘साहेब ह्मणतात, तुझीं, येऊं नका, मींच येईन.’ ‘तो लिहितो, तुझीं पहिले तेथें जा, मग मीं येईन.’

अर्थ विराम.

६७३ जेथें एकादें मोठें सरळ वाक्य संपतें, आणि पुढें दुसऱ्या वाक्यास आरंभ होतो; अथवा एकादें मोठें लांब वाक्य आहे, आणि त्यांत एका अर्थास मुख्य करून त्याचे सोईवार विभाग करून तें वाक्य जोडायचें असलें; तर हीं विभक्त केलेलीं जीं निरनिराळीं त्याच्या पोटांतलीं वाक्यें, त्यां पुढें अर्थ विराम द्यावा. जसें—‘ईश्वराची भक्ति मनानें केली पाहिजे; मनाचें अर्पण नकारितां नुसत्या द्रव्याचें अर्पण केल्यानें देव प्रसन्न होईल असं दिसत नाही; आणि या प्रकारचीं महंतांचीं वाक्येंहि आहेत; परंतु त्यांचा लोक अगदीं विचार करित नाहीत.’

अपूर्ण विराम.

६७४ एकाद्या लांब आणि पूर्ण वाक्यांत सरळवाक्यरूपानें अथवा वाक्यांगरूपानें विभाग पडले असतात,

तेथें जेव्हां एकाद्या उक्तार्थाचें समर्थन करण्यास कांहींसें दृष्टांतरूप वाक्यांतर प्रविष्ट करावें लागतें, तेव्हां अशा वाक्यांतराच्या पूर्वी अपूर्ण विराम द्यावा लागतो. उदा-
ह०—‘ईश्वरभक्तिपरायण साधु सर्व देशांत होऊन गेले
आहेत; ते सारे असेंच ह्मणतात: दुराचरणानें देवास
क्रोध येतो, आणि सदाचरणानें देव प्रसन्न होतो; ह्मणो-
न हीच गोष्ट प्रमाण.’

हें अपूर्ण विरामाचें चिन्ह बहुधा कोठें आढळत नाहीं; या-
च्या ठिकाणीं या ग्रंथांत बहुधा—असें संयोगचिन्ह मांडलें आहे.
कोणीं यांच्या ठिकाणीं स्वल्प विराम देतात, व कोणीं अर्ध वि-
रामहि देतात; परंतु यांत सूक्ष्म भेद वर सांगितल्या प्रमाणें
आहे, तो शिकणारांनीं लक्षांत ठेविला असतां बरें आहे.

पूर्ण विराम.

६७५ उद्देश्यार्थाचें यथेष्ट विधान होऊन त्या अ-
र्थाचा संबंध नराहतां वाक्य संपतें, तेथें पूर्ण विरामचिन्ह
करावें; जसें—रामा आला. सावित्रीनें पाणीं आणिलें.
एका कुळंब्यानें एक हरण धरिला, आणि तो त्यास मारित
होता, इतक्यांत एका गृहस्थानें तो त्या जवळून विकत
घेतला. पुढें हें त्याचें सदाचरण त्यास लौकरच फळास
आलें. ही कथा फारच लांब आहे ह्मणोन मीं एथें
सांगत नाहीं.

प्रश्नचिन्ह.

६७६ ज्या वाक्यांत प्रश्न करायाचा तें वाक्य जेथें
संपतें तेथें प्रश्नचिन्ह लिहावें; जसें—तूं कोण आहेस ?
तूं कोठें जातोस ? तुझीं मला इतकें सांगतां, तर मग
तुझींच कां करित नाहीं ? तूं आतां लिहितोसना ?

उद्गारचिन्ह.

६७७ ज्या शब्दांत, अथवा ज्या वाक्यांत, हर्षशोकविस्मयादि मनोविकारांचें उल्लेखन असतें, त्या शब्दा पुढें, अथवा त्या वाक्याच्या शेवटीं, उद्गारचिन्ह मांडावें; जसें—अहा ! कायहो मौज ही ! अरे देवा, या दुष्टांनीं आमची कशी विटंबना मांडली आहे ! रावसांहेबां कडेस काल लग्नाचा केवढा समारंभ जमला होता !

(अ) मनोविकारांचें बाहुल्य दाखवायाचें असतां समयविशेषीं दोन तीनहि उद्गारचिन्हे लिहितात; जसें—दुष्टां पामून अपकार होणें हा स्वभावच होय, परंतु अशा साधू पामून इतकी अन्यायाची गोष्ट झाली, यांत किती आश्चर्य आहे तें पहा !!!

संयोगचिन्ह.

६७८ एकाच शब्दांतिल काहीं अक्षरें लिहून ओळ संपल्या मुळें बाकीचीं अक्षरें पुढल्या ओळीशीं जोडायचीं असतां, अथवा एकाद्या मोठ्या वाक्यांत मध्येच एकादें वाक्य अथवा वाक्यांग प्रविष्ट करायाचें असतां, अथवा उक्तार्थ वाक्यांतरेंकरून दाखवायाचा असतां, त्या दोहीं अक्षरां मध्यें, आणि त्या प्रविष्ट वाक्याच्या मार्गें, अथवा कोठें मार्गें आणि पुढें, संयोगचिन्ह देतात. उदाह०—संसारोपयोगी जे—अन्नवस्त्रादि पदार्थ. तुकोबाहि असेंच ह्मणतात,—तीर्था जाउनियां काय तुवां केलें, चर्म प्रक्षाळिलें वरच्यावरी. तुकोबाहि ह्मणतात—जित्या पित्रा नमिळे अन्न, मेल्या वरी पिडदान—मग तुम चेंच अज्ञान प्रमाणभूत मानावें हें आह्मास योग्य वाटत नाहीं.

यांत पहिल्या उदाहरणांत, तुकोबा जें काय ह्मणतात तें—या

संयोगचिन्हानें लागलेंच त्या पुढें दाखविलें आहे. दुसऱ्या उदाहरणांत या दोन संयोगचिन्हानीं तुकोबाच्या म्हणण्याचा ग्रंथकाराच्या वाक्यांत मध्येच संग्रह दाखविला जातो, असा यांत थोडा भेद जाणावा.

अवतरण चिन्ह.

६७९ वाक्यांत अथवा ग्रंथांत वाक्यांतराचा, अथवा ग्रंथांतरातील एखादा वेंचा घेऊन त्याचा, संग्रह करायाचा असतां, तें वाक्यांतर अथवा तो वेंचा “ ” या अवतरणचिन्हाच्या मध्ये आणावा; उदाह०—‘एथें जो उर्हापोह शब्द योजिला आहे, त्याचा हा लाक्षणिक अर्थ जाणावा; याचा मूळ अर्थ मराठी कोशांत असा लिहिला आहे कीं, “यथाकथंचित् लिहिलेलें किंवा ऐकलेलें जे श्लोक, वाक्य, किंवा कोणेकाचें भाषण, इ० त्याचा यथास्थित सुसंगतपणा कराया साठीं इकडचें पद तिकडे, तिकडचें पद इकडे, किंवा कांहीं अंश गाळावा, कांहीं नवें आपले पदरचें आंत घालावें, अशी विचारपूर्वक जी योजना तो, ” या वर वाचणारानें मुख्य दृष्टि ठेविली असतां इतका वादविवाद होणार नाही.’

ग्रंथांतरांतून एकादें मोठें अवतरण केलें असलें तर बहुधा तें जाणावया करतां त्याच्या आरंभा पासून शेवट पर्यंत दर पंक्तीच्या आरंभी “ ” असें चिन्ह करितात. उदाहरणां करतां लहानसें अवतरण असलें, तर ‘ ’ या प्रमाणें एक एक उलटा स्वल्प विराम दिला झणजे पुरे.

काँस.

६८० एखाद्या पूर्ण वाक्यांत शब्दांचा अनुक्रम यथास्थित चालत असतां लिहिणारास मध्येच कांहीं नवें सांगायार्चें मुचलें, आणि तें लिहिणें तेथें गौण असलें,

अथवा त्या वाक्यांत नीट जुळत नसलें, तर तें तेथें कोंसांत घालितात; उदाह०—'कित्येक अकारान्त स्त्रीलिंग नामाचें अनेकवचन आकारान्त होतें, (पहा, पृ० ४९ वें, लेख १४१ वा.). परंतु तीं नामें जर धातूपासून व्युत्पन्न झालेलीं आणि द्व्यक्षरी असलीं, तर त्यांच्या अनेकवचनीं बहुधा ई विकार होतो (पहा, पृ० ४६, ले० १४२.) असा नियम आढळतो.'

या प्रमाणें संक्षेपेंकरून लेखनपद्धती विषयींचे व विराम चिन्हा विषयींचे मुख्य मुख्य नियम सांगितले. त्यांत हा लेखनपद्धतीचा विचार लांबविला असतां लांबण्या जोगा आहे, परंतु तें यांत करितां येत नाहीं; ह्मणोन माझ्या भावी व्याकरण पूरणिकेंत याचा कांहीं अधिक विस्तारानें विचार केला आहे तो इष्ट असल्यासपहावा.

खंड ८.

वाचनविचार.

६८१ मागल्या प्रकरणांत लेखना विषयीं जसे नियम सांगितले तसे वाचना विषयीं सांगतां येत नाहींत; कारण वाचनक्रिया स्वराधीन पडली; तथापि तिज विषयीं कांहीं सूचना करणें इष्ट आहे. वाचन ही एक कला होय; इच्चें मुख्य फल हें कीं, ग्रंथकाराचा अथवा लिहिणाराचा जो वास्तविक अभिप्राय, तो ऐकणाराच्या मनांत व्याख्यानादि साधनांतरास न अनुसरितां यथास्थित, व शीघ्र, भरून देणें. ही फलसिद्धि वाचनकारीं विराम, स्वराघात, उदात्तानुदात्तादि स्वरभेद, यांज वर नीट लक्ष दिल्या वाचून यथास्थित होत नाहीं; इतकेंच नाहीं, परंतु जर यां विषयीं दुर्लक्ष केलें, तर समयविशेषीं अर्था-

चे अनर्थहि होतात. या विषयीं एक दंतकथा आहे, तिचा दृष्टांत बहुधा लोकांत वाचण्यापासून अर्थाचा अनर्थ झाला ह्मणजे देत असतात. तिणेंकरून शुद्ध व चांगल्या रीतीनें वाचण्याचा उपयोग जसा शिष्यांच्या मनांत ठसेल, तसा त्यांच्या गुरूच्या मोठ्या पांडित्यानें उंसणार नाहीं. ह्मणोन मीं ती कथा एथें सांगतोः—पूर्वीं कोणा एका न्यायाधीशानें एका चोरास धरून त्याज वर अरराध लागू केला, आणि त्यास योग्य शिक्षा देऊन, पुढें त्याणें अशी वर्तणूक करूं नये ह्मणोन त्याज जवळून मुचलका लिहून घेतला कीं, 'मीं आज पासून चोरी करणार नाहीं केली असतां मला मारावें.' तोच चोर त्या उपरांत पुनः एकदां चोरीच्या अन्यायांत सांपडला; त्या काळीं त्या न्यायाधीशानें त्याचा तो मुचलका आणवून त्यास तो न्यायसभेंत वाचायास सांगितला; तेव्हां त्याणें त्या सभे पुढें या प्रमाणें वाचला— 'मीं आजपासून चोरी करणार, नाहीं केली तर मला मारावें.' यांत त्याणें करणार या शब्दा पुढें विराम देऊन सर्व सभासदांस हंसविलें, आणि कायद्या बरहूकूम आपणास शिक्षा लागू होत नाहीं ह्मणोन न्यायाधीशा बरोबर तकरार करूं लागला. सारांश, वाचण्यांत विरामादि जीं वाचनाचीं अंगें, त्यांज वर लक्ष देणें फार आवश्यक आहे.

६८२ ग्रंथांत अथवा लेखांत जेथें स्वल्प विराम असेल, तेथें किंचित्*विराम घ्यावा, आणि पुढें वाचूं लागावें; जसें—'रामा, गोपाळा, आणि सावित्री, हीं जर माझ्या घरीं आलीं, तर मीं त्यांचा मोठा सत्कार क-

*वाचणारा जितक्या त्वरनें वाचित असेल, तितक्याच त्वरनें एक हा शब्द उच्चारयास जितका काळ लागेल तितका काळ.

रीन.' यांत--रामा, गोपाळा, आणि सावित्री, या शब्दां पुढें स्वल्प विराम घेऊन, पुढें आलीं या शब्दा पुढें तितकाच विराम घेऊन हें वाक्य वाचावें. 'मनुष्यानें जर आपल्या सामर्थ्याचा विचार नकेला, आणि एकाद्या कार्यास हात घातला, तर तो बहुधा फसल्या वाचून राहणार नाहीं.' या वाक्यांत नकेला, आणि घातला, या शब्दां पुढें स्वल्प विराम घेऊन हें वाक्य वाचावें.

६८३ जेथें अर्ध विराम असेल, तेथें स्वल्प विरामाच्या दुप्पट विराम घेऊन वाचावें. जसें--'तूं जें मज जवळ बोललास, तें त्याच्या भावानें त्यास जाऊन सांगितलें; त्याणें तें रावजीच्या काना वर घातलें; वरें, रावजी इतके थोर गृहस्थ ह्मणवितात, त्याणीं ह्मटलें असतां ही गोष्ट पोटांत ठेवायाची होती; तसें नकरितां त्याणीं ती गोष्ट या नारदमुनीस सुचविली; मग हा अनर्थ कसा झाला ह्मणून पुसतोस, हें आश्चर्य.' या वाक्यांत-सांगितलें, घातलें, होती, आणि सुचविली, या शब्दां पुढें स्वल्प विरामाच्या दुप्पट काळ घेऊन वाचावें.

६८४ जेथें पूर्ण विराम असेल, तेथें तें वाक्य संपलें असे समजून यथेच्छ विराम घ्यावा. जर पुढलें वाक्य लागलेंच आरंभायाचें असलें तर अर्ध विरामाच्या दुप्पट काळ एथें विराम घेऊन पुढें वाचावें. उदाह०--'एका कुळंग्यानें एक हरण धरिला; आणि तो त्यास मारित होता, इनक्यांत एका गृहस्थानें त्यास त्याज जवळून विकत घेतलें. पुढें हें त्याचें मद्दाचरण त्यास लौकरच फळास आलें. ही कथा फार लांब आहे, ह्मणोन मीं एथें आतां सांगत नाहीं. यांत तीन पूर्ण वाक्ये आहेत, तीं-घेतलें, आलें,

आणि नाही, या शब्दांच्या शेवटीं संपत गेलीं, ह्यणोन यां पुढें यथेच्छ विराम ध्यावा; अथवा, धरिला या पुढें जितका विराम घेतला असेल त्याच्या दुप्पट यां पुढें विराम घेऊन वाचित जावें.

६८५ ज्या वाक्यांत प्रश्नचिन्ह असेल, तें वाक्य दुसऱ्यास प्रश्न करितांनां ज्या स्वरभेदानें बोलतां, त्याच स्वरभेदानें वाचावें; जसें— तो कोण तेथें बसला आहे ? तूं कोठें जातोस ? ही काय रावजीची कन्या ? मुला, तूं आतां शाळेंत जातोसना ?

६८६ जेथें उद्गारचिन्ह असतें, तेथें हर्षशोकविस्मयादि जे मनोविकार त्यांचें उद्घाटन करायानें असतां ज्या स्वरभेदानें बोलतां, त्याच स्वरभेदानें तें वाक्य वाचावें; जसें—हरहर ! कायहो अनर्थ हा ! रावसाहेबां कडेस काल लग्नाचा केवढा समारंभ जमला होता ! अरे देवा, या दुष्टांनीं आमची कशी विटंबना मांडिली आहे !

६८७ वाक्यांत अनेकार्थदर्शक अनेक शब्द असतात, त्यांतून एकाद्या अर्था विषयीं कांहीं विशेष विधान करायानें असलें, अथवा विशेषेकरून त्या विषयीं कांहीं सांगायानें अथवा पुसायानें असलें, तर जसा बोलण्यांत तसा वाचण्यांतहि तदर्थदर्शक शब्दावर स्वराघात द्यावा, ह्यणजे तो शब्द त्या वाक्यांत विशेष नेट देऊन वाचावा. हें आतां उदाहरणांनीं स्पष्ट करून दाखवितों.

प्रश्न.

उत्तर.

तूं आज किल्यांत चालत जाशील ?	}	नाहीं, माझा भाऊ जाईल.
तूं आज किल्यांत चालत जाशील ?		
	}	नाहीं, उद्यां जाईन.

तू आज किल्यांत चालत जाशील ? } नाही, मीं वाळुकेश्वरीं जाईन.
 तू आज किल्यांत चालत जाशील ? } नाही, घोड्या वर बसून जाईन.
 तू आज किल्यांत चालत जाशील ? } नाही किंवा होय.

पहा, यांत प्रश्न तर एकच; परंतु पुसणाराच्या अभिप्रायानुरूप त्या त्या शब्दा वर स्वराघात दिल्याने उत्तरेंहि भिन्न भिन्न येत गेलीं. या वरून ग्रंथकाराच्या अभिप्रायानुरूप वाचणें किती आवश्यक आहे हें स्पष्ट होतें.

खंड ९.

व्याकरणपदच्छेद करणें, अ०व्याकरण सांगणें.

६८८ कोणत्याहि एकाद्या वाक्याचा व्याकरणदृष्ट्या पदच्छेद करणें, ह्यणजे आरंभा पासून शेवटा पर्यंत त्यांतील सर्व शब्दांचा, अथवा त्यांतील एका एका शब्दाचा प्रकार व्याकरणरीतीने दाखिवणें, अर्थात्, नाम किंवा सुर्वनाम असल्यास त्याचें लिंग, वचन, विभक्ति, आदिकरून भेद सांगणें; विशेषण असल्यास त्याचें विशेष्य सांगणें; क्रियापद असल्यास त्याचा मूळ धातू, त्याची सकर्मक अकर्मक आदिकरून जाति, रूप, भेद, अर्थ, काळ, लिंग, पुरुष, वचन, सांगणें; क्रियाविशेषण असल्यास कोणत्या क्रियेशीं त्याचा संबंध आहे तें सांगणें; आणि अव्यय असल्यास त्याची जाति, आणि वाक्यांत जसा त्याचा शब्दांशीं अन्वय असेल तसा त्या अन्वयें त्याचा भेद सांगणें; आणि शेवटीं त्या वाक्यांत शब्दांचा अन्वयोन्य संबंध कसकसा आहे हें सर्व दाखिवणें, यास व्याकरणपदच्छेद

करणे अथवा व्याकरण सांगणें ह्मणावें. हा व्याकरण-पदच्छेद वाक्यार्थाच्या यथार्थज्ञानाची किळी होय; ह्मणोन याची पद्धति या ग्रंथाच्या शेवटीं अवश्य सांगितली पाहिजे. ती खालीं दाखवितों.

‘ रामानें वाघ मारिला.’

- रामानें— हें राम या अकारान्त पुल्लिङ्गी, विशेष नामाचें, तृतीयेचें एकवचन; ही कर्तरितृ-तीया; हा मारिला या क्रियापदाचा कर्ता.
- वाघ— हें अकारान्त पुल्लिङ्गी, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्मणिप्रथमा; हें मारिला या सकर्मक क्रियापदाचें कर्म.
- मारिला— हें क्रियापद, मार या सकर्मक धातूचें करण रूपां, मूलरूप भेदीं, स्वार्थीं, भूत-काळीं, पुल्लिङ्गी, तृतीय पुरुषाचें एकवचन.

यांत राम हा कर्ता, वाघ हें कर्म, आणि मारिला हें क्रियापद; हा कर्मणिप्रयोग.

‘ हें माझें पागोटें साठ हात लांब आहे.’

- हें— हें दर्शक सर्वनाम, नपुंसकलिङ्गी, तृतीय पुरुषाचें, प्रथमेचें एकवचन; पागोटें या नामाचें दर्शक; आहे या क्रियापदाचा कर्ता.
- माझें— हें मी या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, पुल्लिङ्गी, प्रथम पुरुषाचें, षष्ठीचें एकवचन; या षष्ठीचा अर्थ संबंध; पागोटें या नामा कडे इचा संबंध.
- पागोटें— हें एकारान्त नपुंसकलिङ्गी, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्तरिप्रथमा; आहे या क्रियापदाचा परंपरेनें कर्ता.

- साठ— हैं संख्या विशेषण, याचें विशेष्य हात.
 हात— हैं अकारान्त पुल्लिगी, सामान्य नामाचें,
 प्रथमेचें एकवचन; ही प्रमाणार्थी प्रथमा.
 लांव— हैं विशेषण, याचें विशेष्य पागोटें.
 आहे— हैं क्रियापद, अस या अकर्मक धातूचें,
 करण रूपां, मूलरूप भेदां, स्वार्थां, वर्तमान काळीं, नपुंसक लिगीं, तृतीय पुरुषाचें एकवचन. यांत पागोटें हा कर्ता; आहे हें क्रियापद; हा अकर्मकर्तारि प्रयोग.

‘कृष्णानें साहाय्य करून पांडवांचें रक्षण केलें.

अशी कथा आर्झी काल श्रवण केली.’

- कृष्णानें— हैं कृष्ण या अकारान्त पुल्लिगी, विशेष नामाचें, तृतीयेचें एकवचन; ही कर्तारि-तृतीया; हा केलें या क्रियापदाचा कर्ता.
 साहाय्य— हैं अकारान्त नपुंसकलिगी, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्मणिप्रथमा; हें करून या सकर्मक धातुसाधित अव्ययाचें कर्म.
 करून— हें पूर्वकालवाचक सकर्मक धातुसाधित अव्यय.
 पांडवांचें— हें पांडव या अकारान्त पुल्लिगी, विशेष नामाचें, पष्ठीचें अनेकवचन; ही संबंधी पष्ठी; इचा संबंध रक्षण या नामा कडे.
 रक्षण— हें अकारान्त नपुंसकलिगी, धातुसाधित नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्मणि-प्रथमा; हें केलें या सकर्मक क्रियापदाचें कर्म.

केलें— हैं क्रियापद, कर या सकर्मक धातूचें, करण रूपां, मूलरूप भेदीं, स्वार्थी, भूत कार्त्वीं, नपुंसकलिंगीं, तृतीय पुरुषाचें एकवचन; याचा कर्त्ता कृष्णानें.

यांत कृष्ण हा कर्त्ता, रक्षण हें कर्म, आणि केलें हें क्रियापद; हा कर्मणिप्रयोग.

अशी— हें विशेषण, याचें विशेष्य कथा.

कथा— हें आकारान्त स्त्रीलिंगी, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्मणिप्रथमा; हें श्रवण केली या सकर्मक संयुक्त क्रियापदाचें कर्म.

आर्त्ती— हें मीं या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, सामान्य लिंगी, प्रथम पुरुषाचें, तृतीयेचें अनेकवचन; ही कर्त्तरितृतीया; हा श्रवण केली या संयुक्त क्रियापदाचा कर्त्ता.

काल— हें क्रियाविशेषण अव्यय, याचा श्रवण केली या क्रियापदा कडे अन्वय.

श्रवण केली— हें क्रियापद, श्रवण करणें या सकर्मक संयुक्त क्रियेचें करण रूपां, मूलरूप भेदीं, स्वार्थी, भूतकार्त्वीं, स्त्रीलिंगीं, तृतीयपुरुषाचें एकवचन.

यांत आर्त्ती हा कर्त्ता, कथा हें कर्म, आणि श्रवण केली, हें सकर्मक संयुक्त क्रियापद; हा कर्मणिप्रयोग.

श्रवण करणें, संपादन करणें, भक्षण करणें, दान देणें, दान घेणें, विकत घेणें, पाठ करणें, इत्यादि प्रकारच्या पदांचा जेव्हां सकर्मक क्रियापदां प्रमाणें प्रयोग करितात, तेव्हां व्याकरण सांगते समयां यांस संयुक्त क्रियापदें मानून नि-

वाह केल्या शिवाय दुसरा उपाय नाही.—‘कथा श्रवण केली,’ ‘अर्थ संपादन केला,’ ‘मृत्तिका भक्षण करितो,’ ‘गाई दान देतो,’ ‘सुवर्ण दान घेतलें,’ ‘वेद पाठ करितात,’ अशा प्रकारच्या वाक्यांचा व्याकरणपदच्छेद करायाचा असतां श्रवण करणें, संपादन करणें, इ०, (पृ० २७१, नि० ५५६ वा, यांत सांगितल्या प्रमाणें) यांस सकर्मक संयुक्त क्रियापदें मानावें, हा मला उत्तम पक्ष दिसतो. अथवा, कथा, अर्थ, मृत्तिका, गाई, इ० या संयुक्त क्रियापदांचीं जीं कर्म, त्यांची षष्ठी विभक्ति मानून तिचा लोप मानावा; आणि श्रवण, संपादन, भक्षण, दान, इ० शब्द—केली, देतो, इ० सकर्मक धातूंचीं कर्म मानावीं. या उभय पक्षांत जो ज्यास सयुक्तिक दिसेल तो त्याणें ध्यावा. मला तर प्रथम सांगितला पक्ष अधिक ग्राह्य दिसतो.

आतां उत्पन्न करणें, निर्माण करणें, प्रकट होणें, दग्ध करणें, इ० प्रकारचीं पदेंही पूर्वोक्त संयुक्त क्रियापदां-प्रमाणें दिसतात; परंतु विचारानें पाहिलें असतां उत्पन्न, निर्माण, दग्ध, इ० शब्द संस्कृतांत क्तप्रत्ययान्त धातुसाधित विशेषणें होत; आणि जीं विशेषणें असतात त्यांस काहीं विशेष नहोतां तीं मराठींत क्रियाविशेषणां प्रमाणेंहि प्रयोजिलीं जातात; ह्यणोन,—‘ईश्वरानें जग उत्पन्न केलें,’ ‘जगास प्रकाश देण्या करतां भगवंतानें सूर्य आणि चंद्र निर्माण केले,’ इ० वाक्यांत उत्पन्न, निर्माण, हीं जग, सूर्य, इ० शब्दांचीं विशेषणें मानावीं; अथवा, हीं त्या त्या क्रियापदांच्या अन्वयानें क्रिया-विशेषणें मानावीं; अर्थां कडेस लक्ष दिलें असतां मला हा शेष-टला पक्ष अधिक ग्राह्य दिसतो.

‘हरी, काय करितोस?’

हरी—

हैं हरि या इकारान्त पुल्लिङ्गी, विशेष नामाचें, संबोधनाचें एकवचन.

काय— हैं काय या प्रश्नार्थक सर्वनामाचें, नपुंसकलिङ्गी, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्मणि-प्रथमा; हैं करितोस या सकर्मक क्रिया-पदाचें कर्म.

करितोस— हैं क्रियापद, कर या सकर्मक धातूचें, करण रूपां, मूलरूप भेदां, स्वार्थां, वर्तमान काळीं, पुल्लिङ्गीं, द्वितीय पुरुषाचें एकवचन.

यांत तूं हा अध्याहत कर्ता, काय हैं कर्म, आणि करितोस हैं क्रियापद; हा सकर्मकर्तरि प्रयोग.

‘अंक गणित ह्यणजे अंकांनीं मोजण्याची विद्या.’

अंकगणित—हैं अकारान्त नपुंसकलिङ्गी, सामासिक सामान्य नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही कर्तरिप्रथमा; हा आहे अ० होय या अध्याहत क्रियापदाचा कर्ता; अंकगणित हा तृतीयात्पुरुष समास.

ह्यणजे— हैं उभयान्वयी अठयय.

अंकांनीं— हैं अंक या अकारान्त पुल्लिङ्गी, सामान्य नामाचें, तृतीयेचें अनेकवचन; ही करणी तृतीया.

मोजण्याची—हैं मोजणें या ऍकारान्त नपुंसकलिङ्गी, धातुसाधित नामाचें, पछीचें एकवचन; इचा संबंध विद्या या नामा कडे.

विद्या— हैं आकारान्त स्त्रीलिङ्गी, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें एकवचन; ही विधेयार्थी प्रथमा.

यांत अंकगणित हा कर्ता, आणि आहे अथवा होय हैं अध्याहृत क्रियापद; हा अकर्मकर्तरिप्रयोग.

‘ तुझ्यानें आपलीं मुलें पोसवत नसलीं तर त्यांस माझ्या स्वाधीन कां करीनास ?’

तुझ्यानें— हें तूं या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, सामान्य लिंगी, द्वितीय पुरुषाचें सविकरण तृतीयेचें एकवचन.

आपलीं— हें आपण या सामान्य सर्वनामाचें, सामान्य लिंगी, षष्ठीचें एकवचन; इचा संबंध मुलें या नामा कडे.

मुलें— हें मूल या अकारान्त नपुंसकलिंगी, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें अनेकवचन; ही कर्तरिप्रथमा; हा पोसवत नसलीं या क्रियापदाचा कर्ता.

पोसवत नसलीं—हें क्रियापद, पोस या सकर्मक धातूचें अकरणरूपीं, शक्यभेदीं, संशयार्थीं, वर्तमान काळीं, नपुंसकलिंगीं, तृतीय पुरुषाचें अनेकवचन.

यांत मुलें हा कर्ता, पोसवत नसलीं हें क्रियापद; हा अकर्मकर्तरि प्रयोग.

तर— हें उभयान्वयी अव्यय.

त्यांस— हें तें या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, नपुंसक लिंगी, तृतीय पुरुषाचें, द्वितीयेचें अनेकवचन; ही कर्मणिद्वितीया; हें करीनास या क्रियापदाचें कर्म.

माझ्या— हें मीं या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, सामान्यलिंगी, प्रथम पुरुषाचें, एकवचनी, षष्ठीचें सामान्यरूप; स्वाधीन या शब्दाच्या योगानें.

स्वाधीन— हैं क्रियाविशेषण अव्यय; याचा करी-
नास या क्रिये कडे अन्वय.

असे शब्द अर्थपरतें विशेषणेंहि होतात.

कां— हैं क्रियाविशेषण अव्यय; याचा करी-
नास या क्रिये कडे अन्वय.

करीनास— हैं क्रियापद, कर या सकर्मक धातूंचें, अ-
करणरूपीं, मूलरूपभेदीं, स्वार्थीं, वर्तमान
काळीं, सामान्यलिङ्गीं, द्वितीय पुरुषा-
चें एकवचन.

यांत तूं हा अध्याट्टत कर्त्ता, त्यांस हैं कर्म,
आणि करीनास हैं क्रियापद; हा सकर्मकर्तारप्रयोग.

‘दक्षिण देशीं महिलानगरीच्या समीप एक
मोठा वडाचा वृक्ष होता; त्याज वर मेघवर्णनामा
कावळ्यांचा राजा सपरिवार राहत असतां तेथें
उरुमर्दन उलूकाधिप समुदाया सह प्रत्यहीं रात्रीस
पर्वताच्या गुहेतून येऊन, वटवृक्षा भोंवता फिरून,
जे काक सांपडत त्यांस मारून, जाऊं लागला.’

दक्षिण— हैं वि०, देशाचें.

देशीं— हैं देश या अ० पु०, सा० ना०, स० एक०.

महिलानगरीच्या—हें महिलानगरी या ई० स्त्री०, सा-
मासि० वि० ना०, ष० एक० सा० रू०.
समीप या श० अव्य० योगानें; हा कर्म-
धारय समाम.

समीप— हैं श० अव्य०.

एक— हैं संख्यावि०, वृक्षाचें.

मोठा— हैं वि०, वृक्षाचें.

- बडाचा— हैं वड या अ० पु०, सा० ना०, ष० एक०;
इचा वृक्ष या नामा कडे संबध.
- वृक्ष— हैं अ० पु०, सा० ना०, प्र० एक०; ही
कर्त० प्र०; हा होता या क्रि० कर्त्ता.
- होता— हैं क्रि०, अस या अक० धा०, क० रू०,
मू० भे०, स्वा०, भू० का०, पु०, तृ०
पुरु० एक०.
- यांत वृक्ष हा कर्त्ता, होता हैं क्रि०; हा अक० कर्त०
प्रयोग.
- त्याज— हैं तो या पुरु० सर्वना०, पु०, तृ० पुरु० एक०
सा० रू०. वर या श० अव्य० योगानें.
- वर— हैं श० अव्य०.
- मेघवर्णनामा— हैं सामासि० वि०, राजाचें; हा बहु० समा०.
- कावळ्यांचा— हैं कावळा या आ० पु०, सा० ना०, ष०
अने०; इचा संबध राजा या नामा कडे.
- राजा— हैं आ० पु०, सा० ना०, प्र० एक०; ही
कर्त० प्र०; इचा राहत असतां या धातु-
सा० अव्य० कडे अन्वय.
- सपरिवार— हैं क्रियावि० अव्य०; याचा राहत अस-
तां या धातुसा० अव्य० कडे अन्वय.
- राहत असतां— हैं वर्तमानकालवाचक धातुसा० अव्य०.
- तेथें— हैं क्रियावि० अव्य०; याचा येऊन या
धातुसा० अव्य० कडे अन्वय.
- उरुमर्दन— हैं अ० पु०, वि० ना०, प्र० एक०; ही कर्त०
प्र०; हा लागला या क्रि० कर्त्ता.
- उलूकाधिप— हैं सामासि० वि०, उरुमर्दनाचें; हा ष०
त० समा०.

- समुदाया— हैं समुदाय या अ० पु०, सा० ना०, सा०
रू०; सह या श० अव्य० योगानें.
- सह— हैं श० अव्य०.
- प्रत्यहीं— हैं क्रियावि० अव्य०; याचा येऊन, या
पूर्वकालवाचक धा० अव्य० कडे अन्वय.
- रात्रीस— हैं रात्र या अ० स्त्री०, सा० ना०, द्वि०
एक०; ही अधिकरणी द्वि०. (अथवा यास
क्रियाविशेषण मानिलें तथापि प्रशस्त.)
- पर्वताच्या— हैं पर्वत या अ० पु०, सा० ना०, ष०,
एक० सा० रू०; गुहेतून या सविभक्तिक
विशेष्याच्या योगानें.
- गुहेतून— हैं गुहा या आ० स्त्री०, सा० ना०, पं०
एक०.
- येऊन— हैं पूर्वकालवाचक धातुसा० अव्य०.
- वटवृक्षा— हैं वटवृक्ष या अ० पु०, सामासि० सा०
ना०, एक० सा० रू०; भोंवता या श०
अव्य० योगानें.
- भोंवता— हैं श० अव्य०.
- फिरून— हैं पूर्वकालवाचक धातुसा० अव्य०.
- जे— हैं जो या सं० सर्वना०, पु०, प्र० अने०;
याचा काक या नामा कडे संबंध.
- काक— हैं काक या अ०, पु०, सा० ना०, प्र०
अने०; ही कर्त० प्र०; सांपडत याक्रि०
कर्त्ता.
- सांपडत— हैं क्रि०, सांपड या अक० धा०, क०
रू०, मू० भे०, स्वा०, री० भू० का०,
पु०, तृ० पुरु० अने०.

यांत काक हा कर्त्ता; सांपडत हें क्रि०; हा अक० कर्त्त० प्र०.

त्यांस— हें तो या पुरु० सर्वना०, पु०, तृ० पु०, द्वि० अने०; ही कर्म० द्वि०; हें मारून या सक० धातुसा० अव्य० कर्म.

मारून— हें पूर्वकालवाचक धातुसा० अव्य०.

जाऊं— हें निमित्तवाचक धातुसा० अव्य०.

लागला— हें क्रि०, लाग या अक० धा०, क० रू०, मू० भे०, स्वा०, भू० का०, पु०, तृ० पुरु०, एक०.

यांत ऊरुमर्दन हा कर्त्ता, आणि लागला हें क्रि०; हा अक० कर्त्त० प्र०.

अथवा जाऊं लागला हें एक संयुक्त क्रियापद करावें. पहां—पृ० २५६, नि० ५२१.

आर्या.

‘जातां परार्थ ही बहु । तापातें पावली सुरामा ती न करील कां पित्याची । दुर्गतिची मावली सुरामाती॥’

जातां— हें धातुसा० अव्य०.

परार्थ— हें क्रियावि० अव्य०. याचा जातां या धा० अ० कडे अन्वय.

ही— हें शुद्ध श० अव्य०.

बहु— हें वि०, तापाचें.

तापातें— हें ताप या अ० पु०, सा० ना, च०, एक०.

पावली— हें क्रि०, पाव या अक० धा०, क० रू०, मू० भे, स्वा०, भू० का०, स्त्री०, तृ० पुरु० एक०.

सुरामा— हें आ० स्त्री०, सामासि० सा० ना०,

- ती— प्र० एक०; ही कर्त० प्र०; हा पावली या क्रि० कर्त्ता. सुरामा हा कर्मधा० स०. हैं द० सर्वना०, स्त्री०, तृ० पु०, प्र० एक०; याचा संबंध सुरामा या नामा कडे.
- यांत सुरामा हा कर्ता; पावली हैं क्रि०; हा अक० कर्त० प्र०.
- नकरील— हैं क्रि०, कर या स० धा०, अक० रू०, मू० भे०, स्वा०, भ० का०, स्त्री०, तृ० पुरु०, एक०.
- कां— हैं क्रियावि० अव्य०; याचा करील या क्रि० कडे अन्वय.
- पित्याची— हैं पिता या आ०, पु०, कर्तृवा० धातु-सा० ना०, ष० एक०; इचा संबंध माती कडे.
- दुर्गतिची— हैं दुर्गति या इ० स्त्री०, सामासि० सा० ना०, ष० एक०, इचा संबंध मावली या नामा कडे. दुर्गति हा कर्मधा० स०.
- मावली— हैं ई० स्त्री०, सा० ना०, प्र०, एक०. ही पर्यायार्थी प्र०.
- सुरा— हैं आ० स्त्री०, सा० ना०, प्र०, एक०; ही कर्त० प्र०; हा करील या क्रि० कर्त्ता.
- माती— हैं ई० स्त्री०, सा० ना०, प्र०, एक०; ही कर्म० प्र०; हैं करील या क्रि० कर्म.

यांत सुरा हा कर्ता, माती हैं कर्म, आणि करील हैं क्रि०; हा सक० कर्त० प्र०.

व्याकरणाचा उपयोग किती आहे, व कठीण कवितांचे अर्थ लावायास व्याकरणाचें साहाय्य किती लागतें,

हैं विद्यार्थ्यांच्या लक्षांत आणण्या करतां हैं एथें एका आर्येचें वानगी प्रमाणें प्रतीक दाखविलें आहे; तर आतां ग्रंथाच्या शेवटीं आणखी एक आर्या लिहितों; तिचा विद्यार्थ्यांनीं आपल्या बुद्धिचातुर्येंकरून यथार्थ व्याकरणपदच्छेद केला ह्मणजे माझे श्रम बरेच सफल झाले, असें मी समजल्या वांचून राहणार नाहीं.

आर्या.

नलगे व्याकरणाची । न्यायादिघटपटादिखटपटती
वैकुंठपेंठमोठी । नामावरहीनदीनखटपटती ॥

समाप्त.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध, व नवा शोध.
९	१८	जातें,	जातें, आणि त्याचा पूर्ण उच्चार होतो,
१४	३	एक रूपानें	एकरूपानें
२५	६	७१	७२, एथून पुढें नियमाचा अंक वाढवावा.
२८	२४	वाचक सर्व, व	वाचक, व सर्व
५४	९	नि० १३९	नि० १३९, १४०,
५५	२०	अनेकवचन	अनेकवचनाचें
५७	१०	व्याकरण रीतीनें	व्याकरणरीतीनें
७२	६	बुरुडाला	बुरुडाला,
७४	१७	कित्येक.	कित्येक
८६	२	विलायत	विलायत,
१०४	३	जाणावीं,	जाणावीं.
"	७	२६३ व्या	२६६ व्या
१४७	२४	पृ० ९२, नि० १९९ वा,	पृ० ७४, नि० २०२ रा
१७२	२०	भूतकाळीं कर्मणि प्रयोग	भूत काळीं, आणि विध्यर्थी, कर्मणि-प्रयोग
"	२२	हें पोर चालूं लागों,'	या पोरानें हे सर्व धडे शिकावे,'
१७८	२४	संवई	संवई, चाल,
१७९	१	आहे अथवा संवई,	चाल, अथवा संवई

१८७	२०	हा सर्व ४६३वा लेख पुढल्या १८८व्या पृष्ठांत ४थ्या पंक्ती पुढें आणावा.	
"	२३	हा ४६३वा लेख असावा.	
२०७	७	ते असत	ते—न्या—तीं असत
२२५	१४	होऊं	होऊं,
२४०	९	कीं	कीं,
२४९	५	अकरणरूपीं	अकरण रूपीं,
"	"	भेदीं	भेदीं,
२५६	७	ठेवीत	ठेवित
२६५	१६	प्रयोग	प्रयोग करावा ला- गतो, व
२७२	१५	उकळण्याच्या	उकळण्याच्या
"	"	आणली	आणिली
२७७	१३	कोणास	'कोणास
२७९	५	कालवाचक	कालवाचक
२८३	२६	त्या पासून	त्यांपासून
२८८	४	त्यां पासून	त्यांपासून
३१९	१	भाग	विभाग
"	१४	तोडानें	तोंडानें
३२०	१	त्यास	तेथें त्यास
३२६	१६	—देवासह	—देवांसह
३२७	१४	न	न्
३३२	४, ५	६१, १७६,	६३, १७८,
३४०	१४	यथा योग्य	यथायोग्य
३४७	१५	मैमे	मैने
३६३	२२	माकृत	माकृत